

E
A
D
O
N
I
A
D
R
A
D
E
L

É S K Ö N Y V K I A D Ó

A
LIBERALIZMUS
TÖRTÉNELME

GAZDASÁGI ÉS
POLITIKAI
TANTÁSAI

IRTA

BALLA ANTAL

veghs.

11

A LIBERALIZMUS TÖRTÉNELME

GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI TANÍTÁSAI

IRTA :
BALLA ANTAL

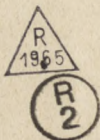
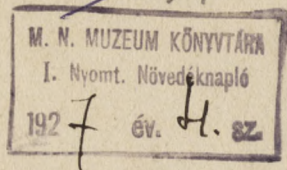
LÉGRÁDY NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ R.-T. KIADÁSA
BUDAPEST, 1926.

~~05694/216~~

807631

~~05694~~

Légrády nyomda és könyvkiadó r.-t. nyomása, Budapest.

ELŐSZÓ.

Ez a könyv mérsékelt igényekkel lép az olvasóközönség elé. Beleszorítani a szabadelvűséget, ezt a sokáig ellenállhatatlannak látszó romboló és alkotó erőt, politikai és gazdasági eredményeivel együtt egy kis kötetbe, úgy, hogy ne vétsünk a tudományos alaposság követelményei ellen, csaknem lehetetlen feladat. De célom nem ez volt; mindössze csak annyi, hogy rövid, világos, áttekintő előadásban megismertessem a magyar olvasóval a liberalizmus eredetét, lényegét, politikai, közgazdasági dogmáit, s rámutassak arra, hogy az emberiség a szabadelvű irányzatnak mennyit köszönhet. Azt hiszem, nem végeztem fölösleges vagy hiábavaló munkát. Mint újságíró, azokon a helyeken forgólódva, ahol a napi politika eseményeit tárgyalják, gyakran tanasztaltam, hogy mennyi illúziónak, rosszul értelmezett fogalomnak, és tévedésnek vagyunk áldozatai. Az emberek gyakran szidnak és hangulatok hatása alatt dicsőítenek politikai és társadalmi jelszavakat, melyeknek értelmével nincsenek tisztában. Milyen ellenmondás például az, amikor ócsárolják a szocializmust, de közben követelik a mennél nagyobb mértékű állami beavatkozást!

A liberalizmus problémájához a legnagyobb tárgyilagossággal nyultam. Azzal az objektivitással és megértésre való törekvéssel tárgyalom a szabad-
elvűséget és a XIX. század vele kapcsolatos jelen-
ségeit, amelyeket a magyar történetírók közül Bal-
lagi Aladártól tanultam. Éppen ezért bizonyos
megállapításaim és következtetéseim a magyar-
országi liberalizmusról nem egyeznek meg az általá-
ban elterjedt felfogásokkal, mert az elfogulatlan
igazságszolgáltatás arra indított, hogy a Tisza-rend-
szerről nem éppen kedvező, de véleményem szerint
igazságos kritikát mondjak.

Bármennyire törekedtem is a tárgyilagosságra,
nem tudtam, de nem is akartam megtagadni ön-
magam. Meggyőződéses individualista, tehát a poli-
tikai és közgazdasági kérdésekben liberális vagyok;
de viszont elismerem, hogy a liberalizmussal ellen-
tétes irányok: a konzervativizmus, a szocializmus,
a katolikus reakció, szintén szükségképeniek. Ma
egy fejtetőre állított világban élünk. A diktatura-
járvány és az államosító mánia azt mutatják, hogy
sok ember visszavágyakozik a rég kimúlt, annak-
idején csődöt mondott életformákba. Én az ujkor
történelméből azt olvastam ki, hogy minden haladás,
minden eddig elért eredmény az egyéni szabadság-
nak és az egyén autonómiájának köszönhető, és a két
angol-szász nemzet ma azért a világ ura, mert ezek-
hez a tradíciókhoz hű maradt. Meggyőződése-
m, hogy csak az individualizmusnak van jövője, s köny-
vemben azt próbálom igazolni, hogy minden olyan

ELŐSZÓ

---

elv, mely az egyén leigázására törekszik, bármilyen formában jelentkezék is, a haladás feltartóztatását jelenti. Mennyire sikerült ezt kimutatnom, annak elbírálására mások vannak hivatva.

A könyv bizonyos hiányait magam is érzem. Részletesebben kellett volna tárgyalni a szabadelvű pártok keletkezésének történetét, ki kellett volna terjeszkednem a kisebb európai országokra: Svájcra, Belgiumra, Hollandiára, az északi államokra; de akkor alig foglalkozhattam volna a magyar liberalizmussal, ami pedig, azt hiszem, mindenkit jobban érdekel.

Budapest, 1926 szeptember hó.

dr. Balla Antal.

BEVEZETÉS.

A liberalizmus eredete és fogalma.

Az individualizmus és a szabadelvűség kapcsolatai. — Humboldt Vilmos nézetei az államról. — Az állam és a társadalom. — Mi liberális és mi nem liberális?

A politikai és a gazdasági liberalizmust legujabban elavult és idejétmúlt álláspontnak kiáltották ki azok, akik visszavárják valami új formában az elvesztett középkort. A legmeggyőződésebb liberálisok sem tagadják, hogy az irányzat nem felelt meg a hozzáfűzött várakozásoknak, s nem tudta megteremteni azt az általános jólétet és békét, amit a felvilágosodási kor gondolkodói és később a manchesteri iskola agitátorai reméltek tőle. Az is lehetséges, hogy a liberalizmus túlélte önmagát, de ez megában nem volna nagy baj. A mostani zürzavaros időszaknak az az igazi szerencsétlensége, hogy a szabadelvűség ellenfelei sem nyujtanak semmit, ami több kilátással biztatna a jövőre nézve, és ma itt állunk reménytelenül: van egy csomó tan, még több kétes értékű kritikai álláspont, egy sereg bizonytalan, ki nem forrott eszme, és nem tudunk

mit kezdeni az elmúlt évszázad devalvált értékű hagyatékával.

A magyar politikai élet elmúlt hét esztendeje a nehéz megpróbáltatások mellett igen érdekes és tanulságos képet nyújt. Az új rezsim, mely nálunk az összeomlást és a forradalmakat követte, a háború előtti korszak állítólagos liberalizmusát tette felelőssé minden romlásért. Az antiszemitizmus jegyében működő pártok minden rosszat a multra hárítottak; a 67-es kormányoknak szerintük tulságba vitt és meggondolatlan szabadelvűsége juttatta vagyonhoz és hatalomhoz a zsidóságot; a szabadelvűség és a demokrácia zsilipjén áradtak az országra a közerkölcsöket megrontó tanok, szóval minden csapás, mely bennünket sújtott: a forradalmak, Magyarország szétdarabolása, ennek az „átkos” liberalizmusnak szülötte. A magukat keresztényeknek nevező politikai szekták ezzel a tagadással szemben azonban nem nyújtanak semmiféle pozitívumot, és nem tudták önmagukat pontosan meghatározni. Napisajtójuk és demagógjaik ezt az új politikát világnézetes politikának szokták nevezni, ami veszedelmes eltévelyedés. A szabadelvűséggel kapcsolatos véres forradalmaknak az a legnagyobb és legszebb vívmánya, hogy az emberek nem bolygatják, hanem kölcsönösen tiszteletben tartják egymás világnézetét és kormányzati elvek szerint szerveznek politikai pártokat. Ha a világnézeteket belevisszük a napipolitikába, az ellenreformáció sötét századaiba süllyedünk vissza.

BEVEZETÉS

De a liberalizmus súlyos válság tüneteit mutatja máshol is. A szociáldemokraták Európa több északi országában alkotják a parlament többségét. Negyedik esztendejét érte meg a legnyiltabb anti-liberális elv: az olasz fascizmus. Ez a sajátos olasz lelki termék a bolsevizmus ellenhatásaként jelentkezett mint más színezetű, de belső lényegében a bolsevizmussal azonos véglet. Egész Európaszerte fertőzőleg hatott és infekciójának tulajdonítható a diktatura mánia, különösen azokban az országokban, ahol politikai klikkek a népakarat kijátszásával akarják megkaparintani a maguk számára az államhatalmat.

Az európai reakció nagy örömujjongással üdvözölte annakidején az angol liberális párt bukását. Ez a nagymultú párt 1924-ben az őszi választásokon kis, jelentéktelen politikai csoporttá zsugorodott össze. A következtetések azonban, melyeket a reakciós tábor a párt lezülléséhez hozzáfűzött, teljesen hamisak. Angolországban ugyanis csak a párt bukott meg. Programját, követeléseit a múlt század folyamán a konzervatívok annyira kisajátították maguknak, hogy egykor forradalmiság számba menő követeléseik teljes mértékben átmentek az életbe. Így a liberális párt létjogosultsága volta-kép megszűnt.

A liberalizmus fogalma meglehetősen szétfolyó és korántsem jelent olyan minden részletében kidolgozott, véglegesen megrögzített, dogmaszerűen lezárt gondolatrendszert, mint például a Marx-féle

szocializmus. Ezért szabatosan, hogy úgy mondjuk, tudományosan kifejtteni és meghatározni a szabadelvűség értelmét rendkívül nehéz. Mi a liberalizmus: történelmi vagy társadalmi jelenség-e? Pontosan körvonalazható, gazdasági vagy politikai doktrína, világnézet, vagy csak koronként felmerült társadalmi, politikai és gazdasági jelszavak tömege? — ez a kérdés.

Az 1820-iki spanyol forradalom népszerűsítette ezt a szót egész Európában. Szabadelvűeknek nevezték magukat azok, akik a középkori eredetű korlátlan uralkodói hatalom megszüntetéséért s a választott népparlament felállításáért harcoltak. És ugyanezek a szabadelvűek követelték akkor a haldokló feudalizmus utolsó maradványainak eltörlését, a teljes polgári egyenlőséget, és még ennél többet is: az egyéni szabadság mellett kívánatosnak tartották az idegen uralom alatt sinylődő nemzetek felszabadítását.

Ennek a munkának szűkre szabott kerete nem engedi meg, hogy a szabadelvűség szemléltetése végett részletesen ismertessük a középkor eszmevilágát. A középkor mai értelemben vett egyéni szabadságot nem ismer. Az univerzalizmus gondolatának az a lényege, hogy az ember, az egyén, bele semmül az emberiség nagy egységébe. („Homines sunt nomina“.) Az ember önmagában valósággal semmi, hitvány szám, mulandó porszeme a nagy mindenségnek és az emberiség fogalmában kifejeződő valósághoz képest haszontalan pozdorja. A valóság

ugyanekkor kölcsönösen alárendeltségi viszonyban álló csoportokat mutat. Az egyén nem fejt ki önálló tevékenységet, mert mindenki beletartozik valamely osztályba, valamely csoportba, céhbe vagy egyesületbe. Ezek a csoportok szabadok voltak, mint olyanok, de a beléjük tartozó egyéneket teljesen paralizálták.

Jacob Burckhardt *) kutatásai óta az olasz renaissancet tekintik a nagy felszabadulási folyamat kezdetének, amelyet individualizmusnak nevezünk. Az olaszok zabolátlan individualizmusa volt az emberiség első lázadása a középkor univerzalizmusa és a minden emberi tevékenységet és gondolkozást bilincsekbe kötő tekintélyi elv ellen. Ez a nagy felszabadulási folyamat folytatódott a germán népek reformációjával. És a reformációt gyors egymásutánban nyomon követték az új racionális bölcészeti és jogi iskolák. Az újkor individualizmusába a *Grotius*-féle természetjogi iskola és *Descartes* racionalizmusa szervesen belekapcsolódnak és együtt alkotják a nagy szellemi forradalmat, amely végeredményben az angol, majd pedig a francia forradalom intézményeihez vezetett. A renaissanceból, a reformációból, a természetjogi iskola tanaiból és a bölcészeti racionalizmusból, ezekből a nagy dátumtalan világeseményekbőlösszeredményképen eljutunk az individualizmus fogalmához, amelyet a politikában először a Locke-féle angol szabadgondolkodó is-

---

*) Die Kultur der Renaissance in Italien, Basel, 1860. Geschichte der Renaissance in Italien, Stuttgart, 1867.

kola juttatott legtisztábban kifejezésre. A XVI., XVII. és XVIII. század nagy tekintélyromboló mozgalmai végre visszaadták az embert önmagának. Kialakultak a különböző protestáns szekták, új alapokat nyert az emberi gondolkodás, végül megbukott a korlátlan uralkodói hatalom, először Angolországban, majd száz esztendővel később Franciaországban és az európai kontinens összes Európához számító országaiban.

A szabadelvűséget tehát nem ragadhatjuk ki az újkor szóban levő lelki forradalmaiból, és nem tekinthetjük úgy, mint valami merőben új szellemi áramlatot, amelynek az előzményekkel semmi kapcsolata nincs. A felszínes és az első tekintetre kínálkozó meghatározás szerint a szabadelvűség nem is egyéb, mint az egyén jogainak realizálódása a politikában és a gazdasági életben.

Egy régi szociológiai megállapítás értelmében a tanok, a filozofusok elméleti elgondolásai szoktak megelőzni minden nagy mozgalmat. Ezt a megállapítást azzal egészíthetnénk ki, hogy az emberiség fejlődése voltaképpen filozófiai. Minden újkor nagy intézmény, akár a gazdaságiakat, akár a politikaikat is vesszük, meg volt előzőleg valamely nagy gondolkodó csöndes dolgozószobájában megírt könyvében. Az újkor liberalizmus megszületett a renaissanceval és a reformációval, irodalmi formát kapott a jogbölcselek könyveiben és végül testet öltött az angol dicsőséges forradalom vívmányaiban, Amint mondtuk, a liberalizmus nem egyéb, mint

individualizmus a politika és a gazdasági élet területén. Ilyenformán az individualizmus tüzetes magyarázatából és meghatározásából megkapjuk a liberalizmusnak tartalmát és értelmét.

Az individualizmus mint jelenség az etika körébe tartozik. Erkölcsi értékelő álláspont, amely azt követeli, hogy az egyes embert a nagy társadalmi közösséggel szemben autonom egységnek, önmagáért való célnak tekintsük. Tisztább és világosabb értelmét megkapjuk akkor, ha ellentétével, az antiindividualizmussal, azzal a másik etikai értékelő nézőponttal összehasonlítjuk, amely a középkorban úgy nyilvánult, mint univerzalizmus, ma pedig úgy ismerjük, mint szociális vagy kollektivistá felfogást. Az előbbi az egyént a közösség öntudatos, tiszteletreméltó és felelős egységévé magasztalta, az antithézise viszont megfosztja mindazoktól a kiváltságoktól, melyeket az individualizmus ráruház. Eszerint a felfogás szerint az ember autonómiájának nincsen semmi értelme vagy jelentősége, mert a közösségtől elkülöníthető individuum a valóságban nincs. Azok, akik ezt a nézetet ma is vitatják, álláspontjuk igazolására igen sok figyelemreméltó érvet tudnak felhozni. Őket támogatja az egész francia szociológiai iskola, amely August Comte pozitivizmusával kezdődik. Minden fogalom, minden képzet, amely egyéni öntudatunkat alkotja, részben a megelőző nemzedékekből szűrődött le, és úgy jutott hozzánk kívülről. A társadalmi közösségnek köszönhetünk mindent: a nyelvet, amelyen beszé-

lünk, a vallást, amelyet magunkénak vallunk, politikai, erkölcsi és egyéb nézeteinket, mindazt tehát, amit mi egyénileg érzünk s ami egyéni öntudatunk alkotja, egész Én-tudatunk a bennünket környező társadalomnak vsszhangja. És éppen azért — mondják a szociális felfogás hívei, — mert az izolált ember önmagában ilyen csekélység, sőt jóformán semmi a nagy társadalmi közösséggel szemben, az az állítás, hogy a család, az állam és a társaséletnek egyéb tényei az egyén jólétét szolgálják, tarthatatlan és hamis. Szerintük az ember fajában él valóban és nem az egyedekben, amiből logikusan az következik, hogy a faj életének és jólétének istápolása és emelése lehet a legfőbb cél, nem pedig az egyes emberé.

Melyik fontosabb, a faj-e vagy az egyén, üres és meddő skolasztikus vita. A faj virágzását nem lehet elkülöníteni az egyestől, abból az egyszerű okból, hogy a faj az egyedet magában foglalja. Az individualizmus, nem számítva a Nietzsche-féle és az anarchista szélsőségeket, nem tagadja azt, hogy az embert a kollektivitásból lehetetlenség kiszakítani, mert hiszen a társadalomhoz tartozásunk ténye által lettünk emberré. De feláldozni az egyes embert a fajnak és védtelenül kiszolgáltatni a közösségnek, ellenkezik az emberi méltóság érzetével. Az individualisták a szociálisokkal szemben arra is hivatkozhatnak, hogy a civilizáció egész haladása, a művészet, a tudomány, az irodalom, és a technika összes nagy alkotásai mind egyések művei. A vilá-

got ma a tömegek korában is az emberiségnek egy kis szellemi elitje mozgatja és mentől jobban degradáljuk az egyént, annál inkább korlátozzuk a haladás lehetőségét. Az ember, amint a német idealista filozofusok, Kant, Hegel és Fichte tanították, akkor éri el rendeltetésének egyetlen célját, ha eléri személyiségének tudatát. A faj célját sokkal inkább szolgáljuk akkor, ha az egyes ember autonómiáját elismerjük és ha a társadalom tudatos, de egymással szolidaritásban élő lények tömege, s nem olyan alkotó elemekből áll, akik nem egyebek, mint magukat senkinek érző senkik.

Az individualizmus és a szociális irányzat, ha helyességüket így elméletileg vitatjuk, a szavakkal való céltalan játéknak látszik; hol van az a határ, ahol a közösség beavatkozása az ember egyéni életébe véget érhet, meddig terjedhet az ember autonómiája, valószínűleg örökre vitatott kérdés lesz. Az értékelő álláspontok természetüknél fogva szubjektívek és viszonylagosak s megnyilvánulásuk módja társadalmak szerint változik, így rendkívül nehéz, sőt csaknem lehetetlenség pontos határt megvonni abban a kérdésben, hogy meddig terjedhet társadalomban élő egyes ember önállósága. Eddig a legliberálisabb politikai és gazdasági program sem vonta le a legvégsőbb konzekvenciákat. A legszélsőbb liberális iskola is elismerte, hogy szükség van az államra, szükség van egy legfőbb ellenőrző hatalomra, csak annyit követel, hogy a beavatkozásnak legyen bizonyos határa. Az individualizmus egyben

nem ismer megalkuvást: a leghatározottabban elkülöníti az egyént az államtól. Mert bármennyire része is — mondjuk — a legszélsőbb demokrácia mellett az ember a közhatalomnak, folyvást belebotlunk az állami hatalom különböző szerveibe. Hasztalan mondják a szociálisok, hogy a közhatalom az összes egyének akaratának eredője, az államot mindig valami kellemetlen külső nyomásnak érezzük.

Az individualizmus legelőször az angol forradalomban szerepelt, mint program és célkitűzés, s itt tisztázódott először félre nem magyarázható módon az egyes ember és a különböző társashatalmak viszonya. Az angolszász liberalizmus felszabadította az embert egészen addig a mértékig, ameddig az jónak, célszerűnek, és a közös érdekek szempontjából racionálisnak látszott. A szabadságjogok legelőször Declaration of Rightsban öltöttek konkrét formát, majd a XVIII. század végén az Egyesült Államok alkotmányában.

Az ujkori politikai írók közül az állam és az egyén viszonyait az individualizmus szellemében legtisztábban Humboldt Vilmos körvonalazta.*) A francia forradalom legvéresebb napjaiban (1791—93.) írta művét, mely a maga nemében klasszikus. Az összes írók és gondolkozók, kik a múlt század folyamán a szabadságjogokat vizsgálat tárgyává

---

*) Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen. (Az egész mű először Breslauban 1851-ben jelent meg.)

tették, valamennyien Humboldt művéből indulnak ki. Az ő megállapításain alapszik Mill Stuart híres Liberty-e, Franciaországban pedig Jules Simon és Laboulaye Edouard politikai fejtegetései.

Humboldt abból az etikai alapvető problémából indul ki, hogy mi voltaképen az ember végcélja és rendeltetése? Minthogy pedig értelmes lény számára nem lehet elképzelni magasztosabb és emberibb célt, mint a lelki tehetségek mentől szabadabb kifejtését, tehát az állam célját és rendeltetését is ebből a szempontból kell vizsgálni. Ennek a célnak elérésére legelsősorban szabadság és a helyzet változtathatósága szükséges, hogy a szellem kifejthesse a benne rejlő képességeket. Ezért értelmes emberi lény csak olyan állapotot tarthat a maga számára kívánatosnak — mondja Humboldt — „amelyben nemcsak minden egyes a legkorlátlanabb szabadságot élvezi és kifejtheti önmagát a maga sajátosságai-ban, hanem amelyben maga a külső természet sem nyerhet emberi kéztől más formát, mint amilyent az egyes szükségletének és hajlamának mértéke szerint, erejének és jogainak határai által önmaga önként ad neki“.

Az most már a kérdés, hogy az államnak lehet-e befolyása és milyen befolyása lehetséges az ember képességeinek kifejtésére? Humboldt ezt a kérdést két szempontból vizsgálja: az egyes ember pozitív és negatív jóléte szempontjából. Pozitív jólét azt jelenti, hogy az állam direkt beavatkozással előmozdítsa az állampolgárok boldogulását. Az

államnak minden ilyen működése azonban Humboldt tanítása szerint káros. Káros legelsősorban azért, mert meggátolja a képességeknek szabad érvényesülését, elfojtja az egyéni sajátságok kibontakozását, végül akkora terheket kényszerít rá magára az államhatalomra, hogy az nem is tud megfelelni a kötelezettségeknek. Végső következtetését a következőkben foglalja össze: Az állam tartózkodjék a polgárok pozitív jólétéről való gondoskodástól, és egy lépéssel se menjen tovább, mint amennyi az egymás ellen és a külső ellenség ellen való biztonság végett szükséges.

Az államhatalom egyetlen kötelessége a gondoskodás a negatív jólétről. Negatív jólét azt jelenti Humboldt fogalmazása szerint, hogy a közhatalom semmit sem törődjék azzal, hogy a polgárok milyen eszközökkel gondoskodnak a saját javukról, kivéve természetesen azt az esetet, amikor ezek az eszközök akadályoznak másokat a saját boldogságuk elérésében. Az államnak természetesen vannak kötelességei s ez a kötelesség a közjólét tekintetében rendkívül fontos; ez pedig a következő: Az állam tartozik úgy a külső ellenség, mint a belső viszálykodások ellen a polgárokat megoltalmazni. Ez az ugynevezett negatív gondoskodás ennél tovább nem terjedhet. Humboldt egyébként pacifista, — nem tulságosan lelkesedik a háboruk hőseiért és elutasít minden hódító háborút. A harc azonban még benne van az ember természetében, ezért az államnak kötelessége nem külön katonai kasztot nevelni, hanem polgárait

kiképezni olyan katonákká, akik az adott pillanatban önként sietnek a haza határainak a megvédésére.

Az államosító mánia legtöbb országban kivette a magánkézből az oktatást és nevelést. Az etatisták, a szocialisták és a különböző radikális szekták hívei is szüntelenül azt hangoztatják, hogy a nevelés, az iskolák, ovodák, elemi és középiskolák és egyetemek felállítása, állami kötelezettség. A nevelés és az állam kapcsolatait Humboldt igen szépen megvilágítja szövegében levő könyvében. Szerinte a nyilvános nevelés az uniformizált, a sablon szerint működő állami iskolákban a magasabb és igazibb műveltséget veszélyezteti. Veszélyezteteti pedig azért, mert egyforma tucatembereket nevel s minden iniciatívát megöl bennük, még a serdülő korban. Az emberi haladásnak legfőbb faktora a jellem és az akaraterő, ez pedig elsilányul, elsorvad akkor, ha a gyermekeket berakják állami intézetekbe, és egyenlő sémák és ugyanazon dresszura szerint neveljük őket. Arról nem szól részletesebben, hogy milyen legyen az iskoláztatás. Ezt a liberális felfogás szerint való nevelést csak Angolországban és az Egyesült Államokban tudták megközelíteni, ahol a középiskolák, sőt az egyetemek nagy része is magánvállalkozás és céljuk elsősorban nem a tanítás, nem tankönyvek bifláztatása mint nálunk Magyarországon, hanem az akaraterő megedzése és a jellem képzése.

A vallás az ember legszentebb magánügye. Humboldt Vilmos elismeri a vallásnak az emberi gondolkodásra és jellemre gyakorolt nagy befolyá-

sát, de hangsulyozza, hogy a különböző felekezetek lélek- és erkölcsnemesítő hatásukat csak úgy tudhatják kifejezni, ha az állam tanítói munkájukba nem avatkozik. Ennélfogva minden, ami a vallással kapcsolatos, kívül esik az állami beavatkozás határán, a vallás tanítása, az egész kultusz ne legyen más, mint a községeknek saját belső ügye, a közhatóságok legkisebb kontrolja nélkül.

Az államhatalom legfőbb és Humboldt tanítása szerint egyetlen kötelezettsége, őrködni a biztonság felett. A biztonságnak következő definícióját adja: „Biztonságban élőnek nevezem a polgárokat akkor, ha az őket megillető jogoknak, úgy a saját személyükre, mint tulajdonaikra vonatkozó jogaiknak gyakorlásában idegen befolyás őket nem zavarja“. A biztonság eszerint nem más, mint a törvényszerű szabadság bizonyossága és ennek fenntartása végett az állam tiltson meg minden olyan cselekvést, mely alkalmas arra, hogy az emberek egymást jogaik élvezetében bántassák. A polgárok magánjogi viszonyai ellenőrizhetők és szabadságában áll a hatalomnak felügyelnie arra, hogy az emberek például szerződések kötésekor egymás kijátszásával a mindenkit megillető jogokat meg ne csorbítsák. Az igazságszolgáltatás, melynek sarkalatos principiuma, hogy részrehajlatlan és objektív legyen a pörösködő felekkel szemben, szintén állami hatáskör. Ez együtt jár a büntetőhatáskörrel, ami szintén nem ellenkezik a szabadság szellemével, ha azt igazságosan és úgy gyakorolják, hogy az kizárólag csak a biztonság

fenntartását érintse. A büntetések emberiségét és enyhítését, amit Humboldt többször nyomatékosan hangsúlyoz, a kornak racionalizmusa hozta magával. A társadalmat és a közbiztonságot nem a középkori eredetű elrettentő és borzalmas büntetések, nem a brutális megtorlás, hanem a polgárok jogtisztelete és erkölcsi érzéke tartja fenn — mondja Humboldt, — ez a jogtisztelet pedig és a törvényeknek kényszer és büntetések nélkül való respektálása csak szabad emberek között képzelhető el.

A direkt állami támogatást Humboldt csak egy esetben tartja nélkülözhetetlennek: ha a gyengék, ügyefogyottak, rokkantak és gyengeelméjűek megvédelmezéséről van szó, amit mai kifejezéssel szociális védelemnek nevezünk. Az államnak ne legyen tulajdona, mert ha vagyonnal rendelkezik, olyan funkciók kifejtésére kényszerülnek, amelyek magánemberek számára vannak fenntartva. A rend, a külső és belső béke fenntartásához szedhet adókat, de ha a hatáskörét ennyire szűkre szabjuk, nincsen szűksége tulságos nagy jövedelmekre.

Humboldt ezekben a fejtegetéseiben nem lépte túl az általános eszmék és irányelvek területét, tisztán csak elméletet nyújt arra nézve, hogy milyen irányban fejlődjék a társadalom, hogyan építsük tovább intézményeinket, hogy a tökéletes polgári szabadságban élhessünk. Parlamentről nem beszél, demokráciát nem említ. hanem átgondolva az emberiség földi életének végcélját és rendeltetését, tanácsokat ad, hogy mi módon juthatunk el egy jobb,

szebb és magasabb életszférába. A multból, korának állapotaiból és berendezkedéseiből azt a következtetést vonja le, hogy az emberi cselekvésnek szabad folyást kell a lehetőség szerint engedni addig a mértékig, ameddig ezt az egyes országok sajátos viszonyai lehetővé teszik a közrend és a nyugodt fejlődés kockáztatása nélkül. Humboldtnak minden során érezzük, hogv milyen erős és rendíthetetlen hit élt benne a megvalósult szabadság erkölcsjobbító hatásairól. Ugy gondolta, hogy az embereket hagyjuk lehetőleg magukra, az állam pedig ne legyen más, mint a közrend és biztonság legfőbb őre, mert ilyen módon a jobb es nemesebb tulajdonságok spontán módon kifejlődnek az emberiségben. Humboldt gyakorlati politikus, tudvalevőleg kiváló diplomata volt, nvitott szemmel járt az életben, és látta, hogy a régi zsarnokság alatt az elnyomás következtében hogyan vernek gyökeret az emberi lélekben az aljas tulajdonságok, az alattomosság, a kegyetlenség, a gyűlölség azért, mert a szemérmetlen önkény ellen ez volt a védelemnek egyetlen módja.

Humboldt eszménye a maga lábán járni tudó és önálló ember. Véleményem szerint — mondja — az energia az ember egyetlen erénye. Az állam ne legyen erkölcsesősz, ugyis nasztalan erőlködik, nem tudja az erkölcsöket megjavítani. Szilárd meggyőződése volt — ami optimizmusra vall —, hogy az emberben már születésénél fogva sokkal nagyobb számban vannak a jó-, mint a rossztulajdonságok,

a szabadság pedig ki fogja keltetni a lélek legszebb és a legnemesebb tulajdonait.

Humboldt Vilmos szép és mélyenjáró fejtegetéseinek rövid ismertetésével voltaképen vázoltuk a liberálisizmus etikai alapvetését. Láthatjuk, hogy a reakciósnak azok a vádjai, hogy a szabadelvű világfelfogás egyenlő a legridegebb anyagelvűséggel és hogy legfőbb mozgató elve a kiméretlen ember-telenség, elfogultságból vagy szándékos ferdtetésből származnak. A liberális gondolkodók nem vonták sohasem kétségbe, hogy az emberek jól érezhetik magukat az állami patronátus védőszárnyai alatt, de viszont az ilyen egyének nem öntudatos emberi lények, hanem a legjobb esetben csak jól táplált rab-szolgák. A liberálisizmus emberideálja az önálló individuum, ki tudatában van az ő hivatásának és erejének, ezért nem várja folyvást a rajta kívül álló hatalmak jóakaratu támogatását. Mi most már a liberális állameszmény? — erre a kérdésre az elmondottakból önként adódik a felelet. A szabadelvűség államfogalmával az élet egészét magábazáró, akár immanens, akár transzcendens módon képzelt államhatalom össze nem egyeztethető. A kormány e felfogás szerint csak a társadalom hatalmi szervezete, de amely jogait viszont csak az összességnek akaratával, illetve ennek az összességnek akaratából kifolyólag gyakorolhatja. A társadalom és az állam ebben az elgondolásban két különböző és egymástól teljesen elhatárolható fogalom.

Az elmondottak alapján a liberálisizmus főbb

elveit egész röviden a következőben foglalhatjuk össze:

1. Az egyéni szabadság, másszóval az a jog, hogy az ember tetszése szerint élhet, tetszése szerint cselekedhetik addig a határig, amíg bajt nem okoz másoknak, és nem korlátozza embertársát hasonló jogainak gyakorlásában.

2. A közhatalom (az állam és annak összes törvényhozói és végrehajtó szervei) nem külön szuverén; a nép akaratából származik és a népakaratnak felelős végrehajtója, következésképpen: a közalkalmazottnak a polgársággal szemben csak kötelességeik vannak, nem pedig jogaik.

3. A gazdasági tevékenység, a termelés és a termelt javak szétosztása, nem állami, hanem egyéni feladat. Minthogy a haladás csak az egészséges verseny és a gazdasági erők szabad mérkőzése alapján képzelhető el, a szabadelvűek követelték a vám- és minden egyéb korlátozástól mentes szabad kereskedelmet.

4. Az állam a különböző egyházakról és vallásfelekezetekről nem vehet tudomást; minden vallás, minden kultusz egyformán szabad, az egyházak pedig vallásos embereknek magántársulásai. Az oktatás nem állami monopólium, hanem épp úgy szabad polgári tevékenység, mint a tudomány, az irodalom, vagy a művészet.

A gyakorlati életben a liberálizmus két irányban nyilvánult. Az egyik a politikai liberálizmus, melynek a mai parlament, a demokratikus többségi

elv, a törvény előtti egyenlőség, a közigazgatási autonomia, a független bíróság látható eredményei. A másik irány az ugynevezett gazdasági liberalizmus, melynek tipusául *Cobden Richard* tanításait s az angol manchesteri iskolát tekintjük.

Világnézet-e a liberalizmus? Az individualizmus, melyet főbb vonásokban ismertettünk, világ-szemlélet, mert ha a szabadságban látom a magam és embertársaim földi életének végső célját és rendeltetését, akkor valóban világnézeti kérdés, hogy mely felekezethez, a szabadság hiveihez-e, vagy meggyőződéses ellenségeihez, például a szocialistákhoz, vagy az ultrakonzervatívokhoz tartozzam.

A szabadság hiveinek említett ember- és állameszményét még az ugynevezett liberális érában is hasztalan keressük. Meg volt minden európai művelt országban, mint törekvés, de csak két nemzet, az angol és az Egyesült Államok népe tudta annyira-amennyire megközelíteni. Az ellenhatások csaknem minden európai országban olyan erővel léptek fel a XIX. század elejétől fogva, hogy csak valami felemás liberalizmus alakult ki, amely abban nyilvánult, hogy megvalósultak bizonyos elodázhatatlan körkövetelmények. *Laboulaye Edouard*, a nagynevű francia történetíró, aki Franciaországban szivós harcot folytatott a központosító tendencia ellen, Humboldt Vilmos nyomán felvetette azt a kérdést, hogy a modern társadalomban meddig terjedhet a központi beavatkozás határa. Mint historikus, az emberiség történetében irányvonalat látott, mely azt

mutatja, hogy a római császárságtól fogva a centralizmus állandóan csökkenőben van, míg végre a központi irányítás eléri a maga természetes és észszerű határát. *) Megadni az államnak a legnagyobbfoku hatalmat, szerinte annyit jelent, mint az összesség erejét alkalmazni minden egyes energiájának megbénítására és tönkretenni azt, akit fel akarunk emelni. A természetes és észszerű határokat azonban sem Franciaországban, sem a legtöbb európai országban nem tudták megvonni. Franciaországban a III. köztársaság alatt sem szorult kisebbre az állami hatáskör, és kialakult az a bizonyos kores és meghamisított szabadelvűség, melyet Franciaországban etatizmusnak neveznek.

Az etatizmusnak, melyre Franciaországon kívül Magyarország nyújtja a legszemléltetőbb példát, kiinduló pontja az a babona, hogy a magán iniciativa csak a közhatalom jóindulatu támogatásával járhat sikerrel. Elfajulhat egészen az államimádásig, amit *Bastiat*, a cobdenista francia közgazdász a következő szellemes formulával jellemzett: „L'État est la grande fiction à travers laquelle tout le monde s'efforce de vivre aux dépens de tout le monde”, — az állam a nagy fikció, melynek révén az összesség arra törekszik, hogy az összesség költségén tartsa el magát. Lelki indítéka kétségkívül a felelősségtől való rettegés, a bátorság és az akaratelhatározás hiánya, úgy mint ezt *Faguet* kifejtette nálunk is ismert elmés művében.

*) Ed. Laboulaye, L'État et ses limites. Paris, 1871.

A liberalizmus ellenfelei közül kezdetben a konzervativizmus volt a legnagyobb erejű organizáció, a középkori hűbériségnek ez a máig is élő maradványa. Legujabban az ugynevezett szociális irányzat hatolt be a köztudatba, s hivei főleg az iskolátvégzettek közül toborzódnak, akik politikai érzelmeiket, amikor nagy társadalmi kérdések szóba kerülnek, ezzel a nyilatkozattal szokták kifejezni: „Szociálisan gondolkodó vagyok“. A szociális irány egyházi eredetű és hiveinek az az elcsépeelt argumentuma, hogy a szabad verseny kiválasztja a társadalom ocsuját és nyakunkra hozza az erkölesileg kisebb értékűek, ravaszabbak, az ugynevezett könyökemberek gazdasági despotizmusát.

Mi nem liberális? Ezt a kérdést röviden a következőkben foglaljuk össze:

1. A monarchizmus — a szónak szentszövetségkori értelmében. Itt a törvénynek és a jognak forrása egyetlen személy, aki feltétlen szuverénnek hirdeti önmagát és Istentől származtatja jogait.

2. A szocializmus Marx-féle formája. A megvalósult szocializmus szükségképen állami abszolutizmusra vezet, mert a kollektív termelés fenntartása és a javak elosztása, elképzelhetetlen központosítás és bürokrácia nélkül.

3. Az etatizmus. Az a követelés, hogy az állam irányítsa felülről a gazdasági élet menetét és hivatalnokaival közvetlenül vegyen részt az egész szellemi élet irányításában.

4. A szociális irányzat. Az előbbivel rokon.

Hathatós állami védelmet és ellenőrzést kíván a szabadverseny és az egyéni érvényesülés ellen.

Ezek a nem liberális, hanem többé-kevésbé retrograd társadalomképző faktorok letérítve az individualizmust egyenes vonalu utjáról, a szabadelvűséget meghamisították. A fentebbiekben vázolt állami és társadalmi típust az európai országok közül csak Anglia tudta megközelíteni és rajta kívül az északamerikai Egyesült Államok. Nem véletlen, és nem magyarázható meg a geofizikai és egyéb ható okokból, hogy ezek a népek küzdöttek fel magukat a nemzetek családjában elsőnek és hogy ők ma a világ urai. A szabadelvűség története ezért az angolszász nemzet politikai, társadalmi, gazdasági és erkölcsi kifejlődésének történetével azonos. A liberalizmus távoli históriája az angolszász intézmények középkori kialakulásával, a közelebbi pedig az angol forradalommal és a Locke-féle szabadgondolkodó iskolával kezdődik.

I. FEJEZET.

A liberalizmus kezdetei.
Az angol forradalom és John Locke
tanításai.

Az ókori népek nem ismerték az egyéni szabadságot. — *Az angol forradalom politikai eszméi.* A puritánizmus szerepe az angol szabadságmozgalomban. Milton Defenziója. — *Locke tanításai és a Bill of Rights.* A közhatalmak megszólása és az alkotmányos királyság alapelvei. — *Az Egyesült Államok alkotmánya.* Az angol-szász ősi intézmények tisztultabb formában. A liberalizmus és a demokrácia az Egyesült Államok kormányzatában.

A mai nemzedék, mely a modern polgári szabadságjogok levegőjében nőtt fel, könnyen abba a hibába esik, hogy a szabadságról való fogalmait általánosítja a mienket megelőző összes letűnt korokra. Valóban szinte nehéz elhinni, hogy az emberi szabadság olyan értelemben, mint azt az előzményekben meghatároztuk, nem örök emberi tulajdonság, hanem egészen modern jelenség, és alig tekint vissza néhány százéves multra. A Humboldt, vagy a Mill Stuart értelmezése szerint való polgári jogokat pedig hasz-

talan keressük az emberiség annaleseiben, nem számítva az angol forradalom óta eltelt néhány századot.

A keleti népek, a kínaiak, a régi perzsák, a babiloniak és az egyiptomiak vallásos színezetű despotizmusban éltek. Ebben az ismeretes keleti despotizmusban a virágzásnak bizonyos fokára jutottak. A görög és a római történelem felületes szemlélete könnyen azt a meggyőződést keltheti bennünk, hogy mai demokratikus berendezkedésünk hasonmásai már megvoltak Athénben és a köztársasági Rómában. De itt is csalódunk. Mert Athénben vagy Rómában a demokrácia elvitathatatlan ugyan, megvolt azt mondhatnánk tökéletes, még a mainál is fejlettebb formában, de a demokrácia egymagában nem jelent liberalizmust. Az ókor népei ugyanis nem ismerték az individualizmust, és alig alkottak maguknak halvány fogalmat az egyéni öncéluságról. Az ókori állameszményeket legtökéletesebben Plato és Aristoteles összegezték, de sem Plato, sem az Aristoteles-féle államtan nem ismeri el az egyes embert, mint öncélt. Plato Államát Hegel óta úgy tekintik, mint a szocialista utópia ősképletét. Az orosz bolsevizmus egyes apostolai is dicsekedve emlegették, hogy ıme, megvalósult a régi dicső utópia, melyről a nagy Plato álmodott.

Plato az ő ködös költői álmában az embert teljesen feláldozza az egésznek: minden közös a platoi államban, a tulajdon is, egészen a legkisebb közszükségleti cikkekig, mindenki csak a közt szolgálja,

---

I. FEJEZET

---

a nők az állam közös javai. Állami feladat nemcsak a védelem, hanem a nevelés, a földmívelés, az ipar, a kereskedelem, s ennek a mindenható gondviselő államnak vérkeringését a filozófusokból álló autonom bürokrácia szabályozza, a saját belátása szerint, a semmivé degradált állampolgárok bele szólása nélkül.

Aristoteles abban különbözik Platótól, hogy bizonyos engedményeket tesz az egyén javára. Az ókor legnagyobb elméje visszariadt a platoi állam szintelen egyhanguságától, szükségesnek tart bizonyos mértékű differenciálódást, de végeredményben az embert ő is áldozatul dobja a köznek. Liberalizmusról az ókorban azért sem lehet szó komolyan, mert az emberiség két részre: szabadokra és rabszolgákra különül; Aristoteles sem tudta elképzelni a jól berendezett államot rabszolgák nélkül. A görög és a római vallásállami közületek az egyént testestül és lelkestül kiszolgáltatták a köznek, mindenütt, Athénben ugyanugy, mint a kommunista Spártában, vagy a köztársasági Rómában. *)

Mai szabadságfogalmaink, amelyek alatt egyéni vagy polgári és sohasem csoportszabadságot kell érteni, az európai kulturember lelkeségében gyökereznek. Csirájukat először a természetjogi iskolában lelhetjük meg, kikristályosításuk pedig az angol politikai génusz műve. A polgári jogok vilá-

---

*) Fustel de Coulanges, *La Cité antique*, Páris, 1864.
Robert Pöhlmann *Gesch. des antiken Kommunismus und Sozialismus*, I–II., München, 1893.

gos, szabatos, félreismerhetetlen formáit legelőször abban a nagy élethalálharcban nyerték el, melyet az angol nemzet 1625-től 1649-ig Cromwell Oliver vezérlete alatt királyával, I. Károlyal folytatott.

Az angol forradalom politikai eszméi.

Az angol nemzet minden más néptől eltérő karakteréből magyarázható, hogy a fejedelmi abszolutizmussal és a központosítással szembeszállva, olyan politikai berendezkedéseket alkotott, amelyek az egyén szabad kifejlését biztosíthatják. Az angol nemzet pszichológiájával sokat foglalkoztak főképen a franciák, kik sokszor kerültek összeütközésbe esztornántuli szomszédaikkal. Magáról a népről már régen megállapították, hogy valószínűleg az éghajlati viszonyok folytán az összes népfajok között a legerősebb fizikummal rendelkezik, s ezzel az edzett fizikummal jár együtt a minden akadályt leküzdő szívós akarat. Egy francia szociológus úgy jellemzi az angolokat, hogy ez a legutálatosabb, legveszedelmesebb nép a világon, mert szentimentalizmus nélküli, szívtelen, rideg és önző. Ebből a durva jellemzésből mindössze annyi az igazság, hogy az angolszász fajban van a legkevesebb romantizmus, s hiányzik belőle minden hajlam az érzelgősségre. És a makacs akarat és szívósság mellett öbennük legszilárdabb az egvéni Én tudata. Az állam és az összes közhatalmak mai közfelfogásuk szerint is, azért állnak fenn, hogy

az egyén szükségleteinek kielégítését és boldogságát elősegítsék. Ez a felmagasztosított Én-kultusz azonban nem fajult el náluk erkölcsi nihilizmussá, mert mély és szigorú vallásosságuk meghatározta a külvilággal szemben való viselkedés normáit. A Stuartokkal szemben folytatott küzdelmek alatt az angol gondolkodók és költők az individualizmust glorifikálják egyházi és politikai kérdéseket tárgyaló írásaikban. Közülük csak a legkiválóbbat, Milont említjük. Milton szerint „eretnek az, ki saját lelkiismerete és az írásból meritett meggyőződése ellenére követi az egyházat“. Máshol ezt mondja: „Ha valaki hisz dolgokat, azért, mert lelkipásztorai úgy mondják, vagy egy gyülekezet úgy határozta, anélkül, hogy hite számára más okok volnának, az ő hite lehet igaz, de az igazság az ő eretneksége“.

Milton szerint a hit annyira az egyén ügye, hogy a világi hatóságoknak még csak közelíteni sem szabad feléje. Ő az első az újkori írók között, aki követelte az egyház és az állam szétválasztását. A siker kultuszát és az egyéni erő tekintélyét hirdette: „gyengének lenni, ez a valódi nyomor“ — mondja egyik politikai iratában. Nagy költői műve, az *Elveszett paradicsom*, azzal végződik, hogy az első emberpár kiűzetve az Éden kertjéből, önerejébe bízva, nagy reményekkel nekivág a küzdelmes és munkás világnak.

Guizot mutatta ki először, hogy az angol önkormányzati szervek ősrégiek, visszanyulnak a X. század előtti törzsszervezetbe, tehát egészen a primi-

tív demokrácia korába. Az angolszászok, kik a bennszülött breton lakosságot az V. századtól kezdve lassanként leigázták, továbbra is megtartották összes ősi intézményeiket. A norman hóditás nem irtotta ki ezt a kezdetleges ősgermán alkotmányt, melyet Tacitus a következőképen jellemez: „De minoribus rebus principes consultant, de maioribus omnes; ita tamen ut ea quoque quorum penes plebem arbitrium est apud principes pertractentur“ (a kisebb ügyekről a vezérek tanácskoznak, a nagyobbakról az összesség; de úgy, hogy a vezéreknél is megtárgyalják azokat a dolgokat, amelyekben a nép dönt.) Hóditó Vilmos (1066) esküvel kötelezte magát arra, hogy az angolszászok ősi törvényeit épségben fenntartja. Angolország történetében a fejedelmi abszolutizmusnak sehol sem akadunk nyomára. A királyság mellett 1066-tól kezdve mint koordinált hatalom működik, a witenagemot, a bárók gyűlése vagy tanácsa, s ebből alakult ki a XIII. században a parlament. A küzdelem a királyság és a nemesiség között tart az egész középkoron át, s közben a rendek kiverekedtek a Magna Chartát, az alkotmány első írásos fundamentumát. 1240-ben használja egy angol krónikairó a parliament (parliamentum) elnevezést, a bárók tanácsának jelölésére, s ez a testület ekkor már úgy áll a királysággal szemben, mint egy külön szuverén. Ez időtől fogva gyors menetű a fejlődés. 1265-ben meghívást kapnak a parlamentbe a városok, a grófságok, a burgok képviselői, és már megvan kezdetleges formában a mai két-

kamarás szisztéma. A XIV. századtól kezdve Anglia népe választott képviselőket küld a parlamentbe; a királyi hatalom még igen nagy, de korlátozott és nincs törvényes alapra hivatkozó zsarnokság, mint akkor Európában mindenütt.

Az angol forradalom, melyet minden más fel fogás ellenére úgy kell tekinteni, mint a mai liberalizmus bölcsőjét, lefolyásában korántsem volt olyan félelmetes, véres és megrázó tragédia, mint másfélszáz esztendővel később a franciák hasonló mozgalma. Az 1625-től 1690-ig tartó forradalom — ha ugyan forradalomnak lehet nevezni az angol nép harcát királyaival, — céltudatos, előre megszervezett és előkészített megmozdulása volt egy olyan nemzetnek, amely sohasem kergetett romantikus álmokat. Ezért a felkelés impozánsabb, eszmei tartalmát tekintve gazdagabb, ha pedig eredményeit nézzük, sokkal nagyobb jelentőségű a francia forradalomnál. Az angol forradalmakat főleg az különbözteti meg a kontinens hasonló mozgalmaitól, hogy sikerültek anélkül, hogy súlyos véráldozatokba kerültek volna és felforgatták volna magát a társadalmat.

A társadalmi átalakulás Angolországban megkezdődött már a XVI. század végén, Erzsébet királynő uralkodása alatt. Ebben az időben lendült fel a kereskedelem és a hitelélet, és London már hatalmas város. A polgárság olyan vagyonra tett szert, hogy amint Guizot mondja, az alsóház tagjai I. Jakab király parlamentjében, háromszor olyan

gazdagok voltak, mint a királyt támogató arisztokraták. Ezzel a gyarapodó polgári réteggel együtt érez a szabadságmozgalmakban a vidéki kismaneség (gentry), a birtokos és földbérlő parasztság. A politikai élet súlypontjának tehát szükségképen át kellett lendülnie, erre a nagyjából három részre tagozódó társadalmi rétegre.

A protestáns vallásnak az angol forradalmakban ugyanolyan nagy szerep jutott, mint ugyanabban az időben a magyarság nemzeti küzdelmeiben. A történelmi kézikönyvek azt tanítják, hogy Angolországot a zsarnok VIII. Henrik király pillanatnyi szeszélye emancipálta Róma uralma alól. Ez a megállapítás történelmietlen és helytelen. Lelkileg egyetlen nép sem volt úgy felkészülve a protestantizmus befogadására, mint az angol nép. A kálvinizmus egyházi demokráciája tökéletesen összevágott a régi angolszász institúciókkal, a protestáns individualizmus pedig teljesen az angol nemzeti karakternek felelt meg. A kettőnek e belső szövetsége azt mutatja, hogy a nemzet azért fordult el Rómától, mert a saját karakterének és világszemléletének megfelelő vallást vette fel. Nálunk Magyarországon a protestantizmus a nemzeti szabadsággal volt egy testvér, az angoloknál pedig a polgári szabadság eszméjével forrt össze. A hitbuzgó protestánsok nem akartak forradalmat. Az I. Jakab király korában megindult nagy parlamenti csatákban mindig azt hangoztatták, hogy Angolország ősi intézményei, a parlament és a helyi önkormányzat tökéletesen elegendők arra, hogy a fel-

törekvő népies rétegek politikai ambícióikat kielégíthessék.

A polgári osztály anyagi érvényesülése olyan gyors volt, hogy a társadalmi átesoportosulásnak végbe kellett mennie. A parlament már az abszolutisztikus hajlamu Erzsébet királynő alatt szétszakadt, konzervativokra és haladókra: torykra és whigekre. I. Jakab alatt az ellenszenv még nagyobb közöttük. A toryk, akikhez az risztokrácia, a katolikusok és az anglikán papság tartoztak, védik a királyok Istentől származott jogát, a whigek a korona előjogaival és kiváltságaival szemben szenvedéllyel vitatják a népnek természettől származó jogait.

A puritanizmus a whigek politikai és gazdasági erőfeszítéseinek vallásos szint kölesőnzt. A szekta rajongó embereinek klasszikus jellemzését megtaláljuk Macaulay nagy történelmi művében. Az angol nép vallásos hitének és a faj miszticizmusának sehol más népnél nem észlelhető megnyilvánulása a puritanizmus. Egészen más vallásos tünet ez, mint a katolikus rajongás, mely az engedelmesség, a lemondás és az egyénietlenség bélyegét viseli magán. A puritánok mozgalma át van szöve őtestamenti reminiscenciákkal; Isten választott népének tartották magukat, s az érzékelhető anyagi világba lehozták Istennek általuk értelmezett eszményi világát. Szörnyen utálták a katolikusokat, de rettentő gyűlölettel voltak eltelve az anglikán egyház hivei iránt is, kiket titkos pápistáknak tartottak. Etikájuk a kálvinizmus hivatás etikája, melyet a forradalom

lázás esztendeiben Bunyan örökitett meg a híres Zarándok utjában. Eszerint az ember Isten akaratának erőtlen eszköze, és aszerint, hogy mire van kiválasztva, pályája egyenesvonalu haladás a kegyelem elnyerése vagy a kárhozat felé. Cromwell ezt szokta volt mondani magáról: „A dicsőség Istené és én nem vagyok más, mint az ő gyenge és méltatlan eszköze“. A puritán hit, mely az üldözések korában arra készítette a szekta tagjait, hogy átszeljék az oceánt és Amerika ősvadonjaiban alapítsanak új hazát, semhogy elhagyják hitüket, a végsőig feszítette a lelki és fizikai erőket, és akadályt nem ismerő aktivitást vitt be az életbe. Ez az azelőtt soha nem hallott tetterő morzsolta szét Angolországban a korhadt feudalizmust, és söpörte el a korlátlan királyságot.

Az első komoly és elkeseredett küzdelem a konzervatívok és a haladók között, 1601-ben tört ki, I. Jakab király parlamentjében. Egyszerre nagy nevek tűnnek fel a liberalizmus hajnalhasadásával, mint aminők Sandays, Coke, John Elliot, Selden, Pym; ők az ujkori liberalizmus első parlamenti szónokai és debattereik. I. Károly király trónralépéséig (1621) a parlamenti harcok még elviek, de ettől az időtől fogva a két párt között, a királypártiak és a haladók között nyílt a szakadás, s ellenséggé állnak egymással szemben. A két ellentétes tábor eszméit igen könnyen lehet jellemezni, mert mint mondtuk, az angol forradalom céltudatos, meg lehetősen egységes, előre elkészített mozgalom volt,

és nem csapott át olyan szertelenségekbe és végletekbe, mint a francia forradalom. Bárdolatlan, vad és a közélet kérdéseiben járatlan tömegek, sansculotteok, az angol forradalomban nem szerepelnek. A vezérek apostolok, Isten országának papjai, az Ur kiválasztottai, Cromwell hadserege pedig vallásos sokadalom, amely zsoltárokat és vallásos himnuszokat énekel az ütközetek előtt. A fékevesztett düh sohasem ragadta a tömeget olyan borzalmakra, mint amilyenektől a francia forradalom évlapjai be vannak szennyezve.

Az ősidőktől kezdve szabad Anglia, melyet a hűbériség is megkimélt, nem maradhatott ment a kontinens hatásaitól. Európában ebben az időben virágkorát éli az uralkodói abszolutizmus. VIII. Henrik király szeszélyes zsarnok, Erzsébet királynő a protestantizmus megmentője, szintén abszolutisztikus hajlamu. A Stuart házbeli királyok ideálja pedig Páris és Madrid, hol fénykorát éli a katolikus egyházzal összeforrt korlátlan királyság. Angliában az államegyház akarta betölteni a katolicizmus helyét, és Laud érsek, I. Károly benfentese, maga ellen zuditotta a presbiteriánusokat és a puritánokat. 1636-ban, amikor a király és a parlament közt már nyílt volt a szakadás, a katolikusokat és az anglikánokat politikai brosrák százai támadták.

1642-ben a király makaessága miatt kitört Angliában a polgárháború. A forradalmat úgy jellemezhetjük, hogy egyformán vallásos és politikai mozgalom. Az 1643-ban megalakult presbitériánus-

párt tisztára vallásos irányu. A párt célja az egyházi és ugyanakkor a politikai demokrácia. Csaknem velük egyidőben alakult meg az independensek pártja, melynek Cromwell a vezére. Ezeket a presbiteriánusoktól árnyalatok különböztetik meg. Programjuk tökéletes modern program. Követelik a teljes jogegyenlőséget, a társadalmi javak igazságos szétosztását, a legteljesebb lelkiismereti szabadságot és végül a királyság összes visszaéléseinek megszüntetését.

1644-ben Cromwellre bízták a hadsereget, aki brutális energiával fegyelmet teremtett és a királyt legyőzték. A forradalomnak lehetetlen volt meghátrálnia, mert a király és a reakciósök elbizakodottságukban minden békeajánlatot visszautasítottak. Így csuszott át a hatalom 1648 decemberében, miután a királyhű presbiteriánusokat az alsóházból kiverték, a republikánus szélsőség kezébe.

A király pöre rendkívül érdekes és legnagyobb jelentőségű mozzanata a forradalomnak abból a szempontból, hogy milyen elvek állottak egymással szemben.

A felsőház helytelenítette a király elítélését s amikor a király felett ítélkező bíróságot megválasztották, Manchester lord, a felsőház egyik vezető tagja kijelentette, hogy király nélkül nincs parlament, következésképp a király a parlament ellen nem követhet el vétséget. Ellenkezőleg gondolkozott a csonka alsóház, ahol Cromwell kerekfejűi voltak a hangadók. Szerintük a nép lévén Isten után minden

törvényes hatalom forrása, Angliának a nép által választott és a népet képviselő községei rendelkeznek a szuverén hatalom felett.*)

Ezért úgy határoztak, hogy az alsóház tagjaiból választott 135 tagu főbiróság vonja a királyt felelősségre. A parlamenti ítélőszék elnöke John Bradshaw lett, Milton unokatestvére, akit Guizot mint zord, igen szigorú, de szelid erkölcsű férfit jellemez. A közvédat John Coke jónevű ügyvéd, Milton belső barátja képviselte.

A Westminster Hallban tartott első nyilvános ülésen Bradshaw elővezettette a foglyot, miután Coke elmondta vádbeszédét, amelyben a zsarnokság, árulás és gyilkosság vádjait olvasta a király fejére, a következőket mondotta:

— Stuart Károly, Anglia királya, Angliának a parlamentben egybegyűlt községei mélyen megrendülve azoktól a szerencsétlenségektől, amelyekkel a nemzetet sújtották, s amelyeknek főokozójául önt tartják, azt határozták, hogy megvizsgálják a vérbűnt. Ezzel a szándékkal alkották meg az ítélőszéket, mely előtt ön megjelent. Hallotta az önt terhelő vádakat.

— Király ur, — ismételte Bradshaw — hallotta ön a vádiratot és az ítélőszék várja feleletét.

A király így felelt:

— Szeretném tudni, miféle hatalom idézett engem ide... Szeretném tudni, miféle tekintély, értem, törvényes tekintély, mert van a világon sok törvénytelen tekintély is, mint a rablóké és az utonállóké — tehát szeretném tudni, miféle tekintély hozott engem ide és hurcol engem egyik helyről a másikra, nem tudom milyen szándékkal. Ha megtudom, hogy ez a tekintély törvényes, felelek.

Bradshaw elnök:

---

*) Guizot, Charles I-er II. 333. l.

— Ha szíves volt figyelni ön arra, amit az ítélőszék ideérkeztekor mondott, tudni fogja, hogy ez miféle tekintély. Ez azt követeli öntől Anglia népének nevében, mely önt királyául választotta, hogy feleljen neki.

Az elnök és a király között így folyt egy darabig a vita. A király azt erősítette, hogy Anglia nem választott, hanem ezer esztendő óta örökös királyság, s így a parlament nem ítélkezhet felette. És kérte, hogy hallgassák meg kifogásait.

Bradshaw kifejtette, hogy úgy maga a király, mint összes elődei, felelősek a parlamentnek és így a királynak nem lehetnek kifogásai.

Ez a tárgyalásból vett néhány idézet a legvilágosabban szemlélteti a két egymással ellentétes államjogi principiumot: a királyi hatalom isteni eredetét és a népszuverénitás elvét. Minthogy azok, kik ez utóbbit képviselték, erősebbek voltak, I. Károly, Anglia királya, fejével lakolt azokért a bűnökért, melyeket a parlamenti ítélőszék beigazoltak talált.

A forradalom korának publicisztikai irodalma rendkívül gazdag, hiszen mindkét párt igazolni igyekezett önmagát. Egy sereg gyalázkodó röpirat jelent meg az angol nép, a parlament és főleg Cromwell ellen. A győzelmes forradalom Miltonban, a nagy költőben találta meg méltó védelmezőjét, aki ebben az időben már nagyhirű költő, amellet buzgó protestáns, fanatikus live és támogatója Cromwellnak. Salmasius (Saumaise) francia nyelvész röpirata alkalmat adott neki arra, hogy nemzetét megvédje az ellen a vád ellen, hogy ártatlanul, minden igaz ok nélkül, ölte meg királyát. Nagyhatásu röpirata, a „Defensio pro populo anglicano“ (Londen, 1651) minden idők egyik leghatalmasabb erejű politikai

irata. Roppant tudással, páratlan logikai fegyverzettel, vágó elmeéllel bizonyítja a zsarnokölés jogsultságát. A király épp úgy alá van vetve a törvénynek — mondja — mint az állam bármely polgára, és ha a királyok Isten által uralkodnak, a nép is Isten által követelheti a szabadságot magának, mert minden Istentől és Isten által lett. A király és zsarnok nem egy és ugyanaz. A lefejezett I. Károly rabló, sötétlelkű, fukar zsarnok volt, aki elpocsékolta és saját hívei között herdálta el a nemzet javait.

Minthogy a királyság a közös béke és védelem céljából jött létre annakidején, — mondja tovább Milton — a nép természetes jogánál fogva leteheti azt a királyt, aki az uralkodásra alkalmatlannak bizonyul. Soha semmiféle nép, még a szolgasághoz szokott keleti népek sem türték meg, hogy királyaik kényük kedvük szerint zsarnokoskodhassanak rajtuk. Cézár meggyilkolása isteni és dicső dolog volt és ki meri a töméntelen sok történelmi példa után kétségbevonni az angol nép hasonló jogát. A nép nem követhet el felségsértést, ha vétkes királyát megbünteti, mert a nép nagyobb mint a király, ki neki köszönheti uralmat.

Milton ezután az angol nép ősi intézményeire hivatkozva bizonyítja, hogy Angliában a királyság sosem volt korlátlan. A Magna Charta ezt mondja: „Non negabimus non differemus cuiquam ius aut justitiam“. A parlament a király felett állt mindig, mert ez „a nemzetnek legfőbb gyülekezete, melyet a

szabad nemzet azért választott, és ruházott fel teljhatalommal, hogy a legfőbb közügyekben döntsön“. Károly szembeszállt nemzete akaratával, erkölcstelen életet élt, saját szenvedélyeinek kielégítésére poscsékolta el a nemzet javait, zsarnok volt, gyilkos és áruló, mindenkép megérdemelte tehát a halált, melyet az angol nép legfőbb ítélőszéke tudatosan és megfontolva kimondott fejére.

Locke tanításai és a Bill of Rights,

Az említett természetjogi iskola, melynek megalapítása Hugo Grotiusnak, a nagy holland jogfilozofusnak nevéhez fűződik, azt tanította, hogy a jog nem emberi találmány, nem mesterséges mű, hanem bizonyos állandó és elévülhetetlen törekvés, mely mélyen benne gyökeredzik emberi természetünkben. „A jognak önmagában van a forrása, és éppen olyan megváltozthatatlan, mint maga a természet és az ész“ — mondja Grotius. Az ösztönös vágyakból az ész tudatos munkája jogi és politikai intézményeket formál, amelyek aszerint lesznek jók, igazságosak és célszerűek, amennyiben a természet utmutatásait követik. Ez a gondolat nem volt új; megtalálhatjuk már egyes görög bölcseknél és Cicero *De Legibus* című munkájában, de Grotius és kortársai, különösen a német Puffendorf és Althusius rengeteg számu adattal több-kevesebb eredetiséggel és ékesszólással rendszerré kibővitették, úgyhogy Locke

fellépésekor már széltében-hosszában vitatott probléma.

Locke is, miként kortársai, ebből az apriorikus természeti jogból indul ki, hogy következtetés útján leszűrje belőle a társadalom törvényeit, a legjobb és a legészszerűbb államkormányzás alapelveit. Ő is feltételezi, mint Hobbes, az abszolutizmus védője, hogy volt valamikor egy társadalmon kívüli chaotikus állapot, amikor az egyént senki sem védte a támadások ellen, s amikor mindenki kénye-kedve szerint érvényesíthette vele született természetes jogait. Ez az a mesés őstermészeti állapot, amely később Jean Jacques Rousseau romantikus elképzelésében, mint a boldogság paradicsomi kora jelenik meg, melyben jámbor emberek éltek együtt úgy, amint a Teremtő kezéből kikerültek, gyermekes ártatlanságban. Locke azt mondja, hogy ez az állapot nem lehetett épen paradicsomi, mert senki sem tudhatta, mikor bántják meg mások természetadta kiváltságainak birtoklásában. A helyzet bizonytalan volta tehát arra ösztönözte az embereket, hogy egymással szövetségre lépve, közös érdekeik védelme céljából megszervezzék a mai politikai közösséget, az ugynevezett államot.

A szervezett társadalom, (állam), tehát a természeti állapot zürzavarából alakult ki, az emberek tudatos elhatározása folytán, célja pedig a biztonság, a védelem és a folyékony állapot konszolidálása. Az emberek közös megegyezés folytán lemondanak bizonyos jogaikról, feladják a korlátlan szabadság-

jogot is, hogy egyéb kiváltságaikat: az élethez való jogot, a tulajdon jogát, stb. az önmaguk fölé kiterjesztett közhatalom védelme alatt szabadon gyakorolhassák. Miután így társadalommá tömörültek, a közhatalom torolja meg mindazokat a sérelmeket, melyeket egyesek mások ellen elkövethetnek, ez oltalmazza őket összes természetes privilégiumaik szabad élvezetében. Senki sem mondott tehát le természetes szabadságáról, csak abba nyugodott bele az államhatalom megalkotásakor, hogy hajlandó elismerni bizonyos korlátozásokat, de amelyeket viszont önmaga szab meg, mint teljes jogu tagja a közhatalomnak. *) Locke szerint a közhatalom összessége úgy nőtt fel alulról, a társadalommá összeállt sokaság öntudatos műve, s nem Istentől származik természetfölötti módon, mint a középkori korlátlan királyságról képzeltek. Ebből a megállapításból logikusan az is következik, hogy az állami funkció a közhatalomnak származékai. Az most már a kérdés, mi módon nyilvánuljon meg a közösségben élő egyének akarata?

Locke azt mondja, hogy ember nem gyakorolhat uralmat ember felett, legfeljebb csak annak beleegezésével. És ha az együtteség nem tud megegyezni valamely közkérdésben és nem sikerül egyöntetű módon megállapodnia abban, hogy kik gyakorolják a főhatalmat, ebben az esetben egyetlen irányadó elv a többségi vélemény. A többségi akaratot Locke mondotta ki először ebben a formában

---

*) Locke, *Two treatises of Government* c. VII.

és azóta ez lett a demokráciának általánosan elismert elve, amelynek helyességét ma csak az orosz bolsevisták és a fascisták tagadják.

Amikor az emberek önként, szabad akarat-elhatározásukból beléptek a társadalomba, egyuttal a többség akaratának is alávetették magukat. És ez a vélemény kormányoz ma minden olyan országot, melynek tagjai szabadon rendelkeznek önmagukkal és nem kötelesek vakon engedelmeskedni valamely despota akaratának. Lemondani velünk született jogainkról, átszolgáltatni születésünk tényével meglevő jogainkat az államnak, vagy az azt megszemélyesítő uralkodónak, Locke szerint ellenmondásban van az állam tulajdonképeni rendeltetésével és céljával. Mert a társuló egyének nem lesznek olyan együgyűek, hogy lemondva minden polgári szabadságukról, önként alávéssék magukat bármely külső hatalom kénye-kedvének; ez semmivel sem volna kedvezőbb, mnit a társadalmon kívüli bizonytalan állapot.

A természeti állapot elméletét Locke nem hagyta figyelmen kívül. A tapasztalati kutatás hirdetője és a filozófiai empirizmus egyik legnagyobb uttörője nem fogadhatott el kételkedés nélkül ilyen feltevést. Az ellenvetést ő maga megkockáztatja, és hosszasan fejtegeti, hogy ezt a bizonyos feltételezett ősállapotot tudományosan igazolni lehetetlenség, de ismerünk több tapasztalati példát, amikor egy embercsoport ilyen közös megegyezéssel új államot alapított és az állam tagjai betűszerinti érte-

lebenben szerződtek egymással. (Velence alapítása.) Amerikai példát idéz, hogy egyik primitív indián-törzs csak az esetben ismeri el főnökének hatalmát, ha háborúra kerül a sor a szomszédokkal, egyébként a törzset alkotó egyének nem ismernek el semmiféle hatóságot vagy egyéni szabadságaik korlátozását. *)

Locke bizonyos állam- és kormányforma helyességét vagy előnyeit sehol sem vitatja. Minthogy az emberek maguk jószántából léptek be az államba és önként szabtak határt természetes jogaiknak, szabadon választhatják meg azt az állami és kormányformát is, amelyben élni kívánnak. Tisztán tőlük függ, hogy közvetlenül akarják-e a főhatalmat gyakorolni, a demokratikus többségi elv szerint, vagy pedig egy testületet válasszanak maguk közül, és saját törvényhozói jogaikat reáruházzák. A legfőbb hatalmat át lehet adni, természetesen szigorú ellenőrzés mellett, egy személynek is, akinek elismerik örökösödési jogát, s ilyenformán létrejön az örökös monarchia, korlátozott hatalmi körrel és jogokkal.

Ez a népből származó közhatalom három részre: törvényhozói, végrehajtó és föderatív hatalomra oszlik Locke szerint. *) Ezek között a legmagasabb és legfontosabb a törvényhozói hatalom, mert a törvényhozás tartja össze az egész közösséget, ez olvasztja eggyé a társas viszonyba belépő tagokat. Ha felbomlik, szükségképpen velejár magának a tár-

---

*) Locke, *Two treatises of Governement* London, 1689; c. VIII.

*) *Two Treatises* c. XII.

sas közösségnek felbomlása is. De ez sem lehet korlátlan, nem rendelkezhetik a maga tetszése szerint a társadalom vagyonával és életével és a testület vagy társaság, melyre valamely embercsoport a maga jogait reáruházta, csak olyan törvényeket készíthet, melyek észszerűek és megfelelnek az összesség érdekének. „Minthogy a törvények egyszerre és rövid idő alatt készülnek, — mondja Locke — mellett állandó és tartós hatályuk van, ami folyvást tartó végrehajtást igényel, másszóval, egy vele foglalkozó készütséget: szükség van arra, hogy legyen állandóan egy hatalom, mely a kész vagy érvényben levő törvények végrehajtásával van megbízva“.

A közhatalmak harmadik fajtát Locke föderatív elnevezéssel jelöli, és érti alatta az államnak azt a jogát, hogy a háboru és béke kérdéseiben döntsön, ligákat és szövetségeket kössön más országokkal. Az államnak ez a hármas kategóriára osztott jogköre állandó ellenőrzésnek van alávetve; másszóval: a népe a hatalom, és a nép tetszése szerint változtathatja előljáróit, kik voltaképen nem tesznek mást, mint ideiglenesen gyakorolják az ő természetes és veleszületett jogait.

Hogyan különül el egymástól és mi módon kapcsolódik össze ez a három hatalom, hogyan védheti önmagát a nép, azoknak a hatósági és kormányközegeknek önkényei és visszaélései ellen, akik az ő jogaival sáfárokodnak, ezt a kérdést Locke csak érinti és nem ragaszkodik egy bizonyos kormányformához. A társadalom felett álló hatalmak között

a törvényhozói a legnagyobb, s ennek van a másik kettő alárendelve, de hogy ez hogyan és mi módon történjék, Locke szerint részletkérdés, a legfontosabb az, hogy ugyanazok a személyek, kik a nép bizalmából a törvényeket készítik, végrehajtásukkal sohasse legyenek megbizva, mert ebben az esetben egy kézben tulságos nagy hatáskör összpontosulna.

Ezt a nagyfontosságú alkotmányjogi tételt, mely később a független bíróság és az autonom közigazgatásban öltött testet, Locke nem vezeti logikusan keresztül, hanem alkalmazkodik az akkori viszonyokhoz. A király, szerinte, alá van vetve maguknak a törvényeknek, de nem függ a törvényhozói testület akarától. Ugy gondolta, hogy a népszuverénitás elve a törvényes uralkodó kiváltságai-val tökéletes összhangba hozható. „Ahol a törvényhozói és végrehajtó hatalom — mondja — különböző kezekben van, mint minden mérsékelt monarchiában és jól megalapozott kormányzásban, a társadalom érdeke kívánja, hogy egy sereg fontos ügy annak intézésére legyen bízva, aki a végrehajtó hatalmat gyakorolja.“*) Lehetetlenség ugyanis — mondja tovább, — hogy a törvényhozók mindent előre lássanak, és a törvényekben mindent előre elkészítsenek, ami hasznos lehet a közösség számára; ilyen esetben azután a törvények végrehajtójának maga a természeti törvény adott jogot arra, hogy éljen vele a társadalom javára mindaddig, míg össze nem ül a törvényhozó testület. Fordulhatnak elő

---

*) Two treatises of Governement c. XIV.

ezenkívül olyan esetek is, amikor éppen a közjó követeli, hogy az uralkodó pótolja a törvényt, vagy annak igazságtalanságán és szigorán enyhítsen; ilyen például a kegyelmezési jog esete.

A népszuverénitás elvéből Locke nem merte levonni azt a következtetést, hogy a népnek joga van felelősségre vonni az uralkodót, az esetben, ha a köz kárára visszaélne törvénytnyújtotta privilégiumaival. Mi történnék akkor, ha konfliktus támadnék az uralkodó és a nép között? Azt mondja, hogy egy ilyen összeütközésnek elsimitására nincsen bíró a földön, a népnek egyetlen reménysége van csak, appellálni az égre. Locke politikai rendszerének tehát nyilvánvaló hiánya, hogy nem tisztázta az uralkodó és a népszuverénitás viszonyát, tulságos nagy jogkört enged a királynak, kinek önkényével szemben az alattvalók csak a passzív rezisztencia csekély értékű fegyveréhez nyulhatnak.

Locke az államkormányzásról szóló értekezésben megpendített bizonyos gazdasági kérdéseket is. Csak néhány megjegyzésre szorítkozik, de gondolatai a gazdasági eszmék történetében igen nagy jelentőségűek, mert ő rakta le a közgazdasági tannak azokat a pilléreit, amelyekre később Smith Ádám és Ricardo a gazdasági liberalizmust felépítették. Életünk, emberi létünk fundamentuma a föld — mondja Locke. — A termőföld mindnyájunké, de az egyes ember tulajdonává válik az a bizonyos földterület, melyet ő maga kétékeze munkájával megművel. „Az ember testének munkája, kezének műve

az ő tulajdona“. Összes terményeinknek vagy kilenc-tized részéhez a munka árán jut az emberiség, az egyéni tulajdonnak tehát csak a munka lehet egyetlen forrása*) Összes tárgyaink a megmunkálás által nyerik el értéküket, amiért is összes terményeinknek, összes közszükségleti cikkeinknek értékét a belefektetett munka mennyisége szabja meg. Locke volt az első, aki a munkát tekinti a vagyonosodás egyetlen forrásának, s erre a kizárólagos bázisra alapítja a tulajdon jogát. Ez a tanítás abban az időben, amikor az adományozás útján való tulajdon még rendületlenül állott egész Európában, egészen meglepő és forradalmiság számba ment. Így csak a polgári osztály gondolkozhatott, amely egyetlen társadalmi réteg volt a feudális korban, mely munkájának és szorgalmának, nem pedig királyi adományának vagy foglalatásnak köszönhetette vagyonát.

Lockenak a tulajdonról szóló nézeteit későbbi kitikisuai különböző és ellenmondó kommentárokkal kísérték. Az nem lehet vitás, hogy a Smith Ádám és Ricardo-féle klasszikus gazdasági iskolának csiráit megellelhetjük nála. De tőle származtatni a későbbi, ugynevezett tudományos szocializmust, tulzott és hamis. Locke szerint a munka szabja meg a gazdasági produktumok értékét és a munkásnak joga van munkájának teljes hozadékára, de viszont az egyéni tulajdon megoltalmazását tartja az állam legfőbb és legelsődrendű hivatásának.

Locke tanításai, melyeket itt röviden összefog-

---

*) Two treatises c. V.

laltunk, Angliában nem voltak már ebben az időben ujak, sem merészek és legkevésbé forradalmiak. A szigetország második, ugynevezett dicsőséges forradalmában Orániai Vilmos bevonulása után (1689) beteljesült mindaz, amit Locke helyeselt: a népszuverénítás, a közhatalmak megoszlása, a magántulajdonnak és az egyéni érdekeknek fokozottabb védelme, a Stuartok abszolút királysága pedig örökre megszűnt. Locke tehát, a dicsőséges forradalom publicistája; nem követelt többet, mint amennyit az angol nemzet vér nélkül elért. Száraz és nehézkesen megírt, bibliás pietizmussal átszótt elmékedéseit egyetlen gondolatban, az abszolút individualizmus gondolatában összegezhetjük: a hatalom minden formája korlátozott az egyén javára, s minden közintézmény ő érte, saját magának és tulajdonának védelmére létesült.

Lockeot elnevezhetnénk a szociálisták frazeológiájával az első polgári ideológusnak. A Stuartok királyságának a polgárság, az elpolgáriasodott köznemesség (gentry) szegült ellen, az a két népelem, mely együtt ült a parlamentben több mint három évszázad óta. Ennek a folyton vagyonosodó rétegnek szabadabb mozgása volt szüksége, hogy kielégithesse gazdasági és politikai ambícióit. Mozgalmába nemcsak gazdasági, hanem vallásos indítékok is vegyültek. A protestantizmus egyet jelentett a demokratikus szabadságjogokkal, a parlamentnek a király feletti szuverénításával, a katolicizmus viszont a lelkiismeret és a politikai szabadságot lábbal tipró

Stuart-királyságot jelentette, XIV. Lajos uralmának elrémitő példája szerint.

II. Jakab király vesztes maradt abban a nagy küzdelemben, melyet alattvalói ellen folytatott. Mikor Orániai Vilmos áthajózott a csatornán és 1689 decemberében bevonult Londonba, a legkisebb ellenállás nélkül elmenekült Anglia utolsó királya, aki még valóban királyi hatalmat és jogokat élvezett. Az angol nép parlamentje ekkor kodifikálta régi, de a Stuartok alatt kétségbevont jogait. A konzervatív toryk a haladó whigekkel egyesülve alkotják meg a politikai liberalizmus első kátéját, a jogokról szóló nyilatkozatot, (declaration of rights), amely 1690 február 23-án Bill of Rights néven a brit királyság alapvető törvényévé lett.

A Bill of Rightsben az angol politikai bölcességnek ebben a nagy mesterművében, melyet Somers Edward, a nagy jogtudós fogalmazott, a nép joga lép a királyok isteni jogának helyére. II. Jakab király — mondja a nyilatkozat — megszegte a király és a nép között kötött szerződést, a jezsuiták tanácsára hallgatva, megsértette az alapvető törvényeket, majd lemondott kormányáról, trónja tehát megüresedett. Kimondja a Bill of Rights többek között, hogy minden adózás törvénytelen a parlament előzetes megszavazása nélkül. Az alattvalók minden panaszukkal az uralkodóhoz folyamodhatnak, (petíció jog). A király béke idején nem tarthat hadsereget az országban, a parlamentben pedig mindenki elmondhatja véleményét, szabadon kritizálhatja a

kormányt és beszédéért nem vonható felelősségre. Intézkedik még a Bill, arról is, hogy a képviselőválasztásokon a polgárságot szavazati jogának gyakorlásában senki ne befolyásolhassa. A Bill a politikai szabadságok egyoldalú foglalata, vallásszabadságról Angolországban ebben az időben még szó sincs; oly nagy a katolikusok elleni gyűlölet a szabadságharcok alatt nyilvánított magatartásukért, hogy kizárták őket az összes közhivatalokból.

A két forradalom legdicsebb műve az angol parlament, mely sok százados multa tekinthet ugyan vissza, de ekkor nyerte el mostani formáját. Mi az angol parlament? Helytelenül itélnénk meg az angol nemzet büszkeségét, ha a kontinens utánzott parlamentjeinek, ezeknek a törvénygyáraknak mintája szerint alkotnánk róla fogalmat. Az angol parlament méltóságos és a nemzet minden rétege által tisztelt intézmény, és az angol közjogi felfogás szerint egyetlen legfőbb, valósággal mindenható nemzeti szuverén. Mindent megtehet, ami végrehajtására nézve nem kivihetetlen, vagy nyilvánvalóan nem esztelen. A többi összes közhatalmak felett áll és nemcsak törvényhozó, hanem bizonyos esetekben bírói hatalom, mely elevenek és holtak felett ítélhet. Beleszólhat például a királyi család magánügyeibe, tetszése szerint megváltoztathatja a trónöröklés rendjét is.* A parlamentbe az angolok bele szokták rendszerint érteni a lordok házában és a képviselőhá-

---

*) L. A. V. *Dicey*, Introduction to the Study of the Law of the Constitution (6. kiad. 1904.)

zon kívül a király is. És a királyok még a XVIII. században sokszor beleszóltak a kormányzásba, s nem egyszer ujjat húztak a nemzetet reprezentáló parlamenttel, de ezeket a visszasságokat az angolok körülbelül egy század leforgása alatt lassacskán lenyesték.

Az angol parlament dicső győzelme óta több mint kétszáz esztendő telt el és a történelmi időkhöz mérten sem hosszú idő alatt Anglia kintte magát minden korok legnagyobb világbirodalmává. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy a nemzet a parlamentarizmusban megelégte azt a kormányzati formát, mely legalkalmasabb arra, hogy államalkotó képességeit és vállalkozó szellemét kifejtse. Száműzték a központosítást, azért, mert az egyének esleksenek maguktól, mert hiszen külső kényszer nélkül is él bennük az a tudat, hogy ők egy hatalmas tevékeny közösség tagjai. Az angolokat nem fegyelmezte a korlátlan királyság hóhérbárddal, mint a franciákat, nem javította erköleseiket az abszolutizmus káplárpálcával, mint például a poroszokét, mégis összeláncolja őket valami impozáns nemzeti szolidaritás. Magánvállalkozók hódítottak meg nagy birodalmakat, mint például Indiát és Dél-Afrikát. A XVIII. század végén az angol parlamentarizmus és demokrácia behatolt az európai kontinensre, és pusztító forradalmakba bonyolította a hierarchizált államrendben élő népeket, de koresformában valósult meg mindenütt és ma sem működik hibátlanul, kivéve talán az egyetlen Franciaországot.

Guizot, az angol forradalom történetirója, a népszuverénitás diadalát három nagy ember nevéhez kapcsolja. Az első Cromwell volt, a „kerekfejűek“ vezére. Nagyeszü, rettentő energiájú fanatikus ember; a második Orániai Vilmos, a nagy uralkodó, ki átkelt a csatornán, hogy a protestantizmus és az angol nép szabadságát megmentse. Becsvágyó ember volt, a nagyratörésnek és a lemondásnak fenyegetéses keveréke, — mondja róla Guizot. A harmadik Washington, szerény, egyszerű polgár, puritán ember, ki lelkesedésből állt a felszabadító mozgalom élére.

Az Egyesült Államok alkotmánya.

A XIX. század első évtizedeiben, amikor Európa népei a reakció elleni véres harcaikat vívták, az Egyesült Államok alkotmánya volt a demokrácia példányképe, amelyet elérni vagy legalább is megközelíteni törekedtek. A francia liberalizmus és demokrácia nagy uttörői, akik már okultak a forradalom tanulságain, köztük Tocqueville és Laboulaye, erre mutattak rá mint a legtokéletesebb és utánzásra egyedül érdemes mintára, és Magyarországon is ez volt az eszményképe Kossuth Lajosnak, a liberalizmus legnagyobb képviselőjének. Az Unió 1781-iki alkotmányában sokan a politikai alkotó erő új és eredeti termékét látták, melyhez hasonló sehol sincs. De valójában nem volt az; alkotmányok nem teremődnek máról-holnapra.

Másfélszáz esztendő történelmi távlatában tisztán látjuk a kontinuitást az amerikai és angol alkotmány között és pontosan ki lehet mutatni, hogy a kettő nagy vonásokban és a lényegben azonos és csak a részletekben mutatkoznak közöttük eltérő jellemvonások.

Amerika első telepesei, akik az angol népből szakadtak ki, a brit szigetekről nem a Stuartok katolikus monarchiáját, hanem Cromwell és Milton puritán köztársaságát vitték magukkal. Alkotmányukat úgy tekinthetjük, mint az angol alkotmány tisztultabb, előrehaladottabb és a viszonyokhoz alkalmazott formáját. Hősies küzdelmük a szabadság megvalósításáért az eszményi liberalizmus etikáját mutatja, amely ma már nincsen meg. Az a néhány évtized, mialatt az államszövetség megszilárdult, egyik legszebb és legfelemelőbb fejezet az emberiség történetében; a mai elzúllott, ezerféle módon meghamisított demokrácia fénykora. A polgári szabadság valósággal szentség. „A szabadság épületünk alapja — mondta Washington, — bárki, aki ez ellen bármilyen szín alatt felemeli kezét, legyen átkozott, mint áruló és a legkeményebb módon megbüntetve egy bántalmazott nemzet keze által.” Amerika nemzeti hősei nem Napoleon-szerű Übermenschek, hanem tisztán erkölcsi nagyságok, a közszabadság gondolatának odaadó, önzetlen képviselői. A puritánok vallásos hitével rendelték magukat alá a nagy eszmének, melyet így foglalhatunk össze: megteremteni egy új emberi közületet, úgy-

hogy abban az elérhető legnagyobb legyen a polgári szabadság, ahol az állam nem önmagáért való cél, hanem közszabadságok őre, s amennyiben hatalom, nem lehet más, mint az egyesek közös akaratának eredője.

Közel tiz esztendőös vergődés után az alkotmányt 1789-ben írásba foglalták, hogy világosan elkülönítsék az állami és az egyéni hatáskört. Mi az állam feladata? A nagyvilág előtt képviselni a szabad köztársaságok egységét (diplomácia), fenntartani a közrendet, gondoskodni a köztársaságok biztonságáról, kereskedelmi- és vámszerződéseket kötni, hogy ezzel előmozdítsa az állampolgárok szabad gazdasági tevékenységét, és jóformán semmi több. Az alkotmány két legfontosabb jellemvonása a népszuverénitás teljes biztosítása mellett a közhatalom részekre osztása és a részek elkülönítése egymástól. A Locke és Montesquieu elmélet szerint a zsarnokság elleni védelem egyetlen módja a közhatalomnak törvényhozói és végrehajtó hatalomra való kettéosztása. Laboulaye írja,*) hogy Washington könyvei között megtalálták Montesquieu írásait, teleírva megjegyzésekkel. Biztosra vehető tehát, hogy a l'Esprit des lois egész gondolkodására elhatározó befolyást gyakorolt. Az 1789-iki alkotmány a törvényhozói és a végrehajtói hatalom mellé még állit egy harmadikat, amely mindkettőtől független: az Egyesült Államok legfőbb ítélőszékét.

---

*) L. E. Laboulaye, Histoire politique des États Unis, Paris, 1855.

A három részre osztott főhatalom magából a népből származik és annak állandó ellenőrzése alatt áll. A törvényhozást az Egyesült Államok kongresszusa gyakorolja, amely a szenátusból és a képviselőházból áll, és a képviselőket két esztendőre választják. A képviselőház mellé egy másik felsőházszerű kamarát szerveztek, amely részben a törvényhozói, részben a legfőbb ellenőrzői hatalmat gyakorolja. A szenátorokat az 1787-iki alkotmány szerint egyes államok törvényhozó testületei választják, amit 1913-ban úgy módosítottak, hogy maguk a szavazó polgárok szemelik ki, nem kerületek, hanem államok szerinti szavazással. Minden állam két szenátort küld a kongresszusba, tekintet nélkül az illető állam népességére. Az alkotmány készítői ezzel az intézkedéssel azt akarták dokumentálni, hogy az államszövetség tagjai teljesen egyenrangúak.

A szenátorokat az első ülés után három osztályba sorozzák, s az első osztályba kerülők helyei a második év végén megürülnek, a második osztálybelieké a negyedik év végével, a harmadik osztálybelieké a hatodik év végén. A szenátus egyharmada tehát kétevenként megújul. A testület jelentékeny hatalmat kapott. Itél a hűtlen államhivatalnokok felett, sőt az Egyesült Államok elnöke felett is, ha az arra alkalmat szolgáltat, joga van módosításokat végezni a képviselőház által kezdeményezett és elfogadott törvényjavaslatokon, végül az elnök a

szenátus tanácsára és jóváhagyásával köthet kereskedelmi szerződéseket, nevezi ki a minisztereket, a követeket és bizonyos főhivatalnokokat is.

Ez az intézmény szenvedélyes viták tárgya az új államszövetség első bizonytalan évtizedében. Sokan, így Franklin Benjamin, a bölcs aggastyán is, ellene nyilatkoztak, abban a hiszemben, hogy ilyen arisztokratikus testület megteremtésével az oligarchiának vetik meg alapját. De csalódtak; a szenátus nagyszerű kormányzó testületnek bizonyult, sőt ez adta meg első időkben a szétfolyó államszövetségnek a külső egységet, ami azután lehetővé tette, hogy a külföld elismerte tárgyaló félnek.

Az alkotmány a végrehajtó hatalmat a négy-évenként választandó elnökre ruházta. Megválasztása úgy történik, hogy a szavazó polgárok államonként ugyanannyi elnökválasztót jelölnek ki, mint amennyi kongresszusi képviselő és szenátor megválasztására jogosultak. Az államfői méltóság betöltésében tehát a nép széles rétegei ugyanugy részt vesznek, mint a törvényhozó testületek megválasztásánál. Az elnök személyes hatalma kisebb, mint az Isten kegyelméből való monarcháké volt pl. Ausztria-Magyarországon, de nagyobb, mint a tiszta alkotmányos monarchiákban, pl. Angliában, vagy Belgiumban, ahol a király csak uralkodik, de nem kormányoz. Az Egyesült Államok elnöke uralkodó és legfőbb kormányzó hatalom is egyszerre. Főparancsnoka az Unió szárazföldi és tengeri haderejének, és az egyes államok miliciájának

is, ha azt tényleges szolgálatra behívják. Kinevezi az Egyesült Államok kabinetjének tagjait, akik nem a népképviselőnek, hanem neki felelnek kormányzati működésükért. A kinevezéshez a szenátus jóváhagyása szükséges. Az elnök a megszavazott törvényjavaslatok ellen vétőjoggal élhet, de ez elveszti hatályát, ha a kongresszus a javaslatot kétharmad többséggel újból megszavazza. Az elnök hivatali idejét azért szabták meg négy esztendőben, hogy a despotizmusra való törekvésnek elejét vegyék. Az alkotmánnyal nem ellenkezik, hogy az elnököt újból megválasszák, de még sohasem történt, hogy az államfői méltóságot bárki is két esztendőnél tovább viselte volna. A hadüzenet és békekötés jogát az 1789-iki alkotmány a kongresszusra ruházta ugyan, de a valóságban ez a jog is az elnöké, minthogy az ő parancsnoksága alatt állanak az összes haderők.

Az Egyesült Államok szervezői az ítélő hatalmat egy külön állami főtörvényszékre és a kongresszus által felállítandó altörvényszékekre ruházták. Az ítélő hatalom, mint harmadik, a két előbbtől elkülönült állami attributum szerepel. Független, autonom szervet létesítettek, hogy az ne lehessen a politikai hatalom akaratának végrehajtója, hanem a törvényt alkalmazza teljesen szigorúsággal, de igazságosan és elfogulatlanul. Az állami főtörvényszék ítél a miniszterek, követek, konzulok pöreiben, mindazokban az esetekben, amelyek az alkotmány alapján kötendő szerződések nyomán keletkeznek, ítél az egyes államok között felmerült viszá-

lyokban is. A birák, akiket az elnök nevez ki élet-hossziglan a szenátus hozzájárulásával, állásukból csak per útján mozdíthatók el. A főtörvényszék az államszövetség alkotmányának legfőbb őre, amelyben csak olyan törvényeket alkalmaz a való életben, amelyek az alkotmány szellemével és rendelkezéseivel nem ellenkeznek. Nem tiltakozik kongresszus által hozott törvények ellen, de kimondhatja bizonyos perekben, hogy ezt vagy amazt a törvényt nem alkalmazza, mert a törvényhozók nem vették figyelembe az alkotmány rendelkezéseit.

Az északamerikai függetlenségi harc lelkes vezérei a szabadság számára akartak hazát teremteni, ezért olyan emberi közösség volt eszményük, ahol a közakaratból eredő állam nem gyakorolhat más jogokat, mint amelyek biztosítják bent a polgárok életét és vagyonát, kifelé pedig az egységet, szóval szerves emberi közösség legelemibb létfeltételeit. Látjuk, mennyire vigyáztak arra, hogy a három részre osztott közhatalom bármelyike zsarnoksággá el ne fajuljon. Az 1787-iki alkotmánynak igen fontos fejezete a személyes szabadság védelme. Az I. cikk 9-ik szakaszában kimondották, hogy a habeas corpus fel nem függeszthető, kivéve, ha lázadás vagy betörés alkalmával a közbiztonság végett szükséges. A kongresszusnak nincs joga államvallást megállapítani, sem bármely vallás szabad gyakorlását betiltani, vagy korlátozni a szólási vagy sajtószabadságot, sem a népnek azt a jogát, amely szerint szabadon összegyűlhet, s a kormánynál sérelmeinek or-

voslása végett kérelmezhet. (I. pótcikkely.) A vallásszabadságban különben Amerika annyira ment, hogy az állam nem vesz tudomást semmiféle egyházzól, és már a gyarmatok egyesülése előtt kimondták az egyház és állam szétválasztását.

Az alkotmány negyedik pótcikkelye hangsúlyozza, hogy „a polgároknak az a joga, amely szerint személyük, házaik, irataik, s mindennemű javaik indokolatlan kutatás s letartóztatás ellen biztosítva vannak, sértetlenül fennmarad“. Senki sem köteles főbenjáró vagy megbeestelenítő vád ellen védni magát, csak miután a feljelentést vagy vád alá helyezést egy nagy zsüri végrehajtotta, kivéve a háboru vagy közveszély esetén. (V. cikk.) A vádlottnak joga, hogy gyorsan és nyilvánosan mondjon felette ítéletet minden bűnvádi keresetben a részrehajlatlan bíróság, még pedig abban az államban vagy kerületben, ahol a bűnt elkövették. (VI. cikk.)

Az állami mindenhatóság hívei azt mondhatnák, hogy az Egyesült Államok megalapítói ugyanazokat a jogokat ruházták az államra, melyeket a központi hatalom az ugynevezett alkotmányos monarchiában is mindenütt gyakorol. Az elnök hatalma igen jelentékeny, hiszen államfő, amellet kormányelnök is egyuttal; igaz, hogy a kinevezéseket ellenőrzi a szenátus. Hiányzik a miniszteri felelősség elve, ami az európai alkotmányos felfogás szerint a népszuverénitásnak elengedhetetlen kelléke. Amerikában a parlament nem buktathat máról-holnapra kormányt, mert a kabinet csak az elnöknek

felelős, és tagjai a kongresszus ülésein meg sem jelennek. Az elnök, az alelnök az alkotmány szerint csak akkor mozdíthatók el hivatalukból, ha árulás, hűtlenség vagy megvesztegetés miatt vád alá helyezték és jogerősen elítélték őket. Ha az elnökre és a központi kormányra igen nagy hatalmat ruháztak, hol van akkor a demokrácia? Washington, Franklin, Jefferson Tamás, és a többi nagynevű szervező nem azt értették népszuverénitás alatt, hogy a központi kormányt bármely pillanatban felforgathassa akár a kongresszus, akár pedig valamely alulról támadó mozgalom. Ezért a legfőbb állami igazgatásban korlátokat állítottak a népakarat elé, hogy az el ne fajuljon tömegzsarnoksággá, mint egykor Athénben. Másrészt azonban gondoskodtak arról is, hogy ez a szilárd és biztos központi kormányzat meg ne rögzödjék és át ne alakulhasson csoport- vagy egyéni tirannizmussá. Ez ellen, a zavaros időkben könnyen bekövetkező veszély ellen oltalmat nyújt a négyévenként megismétlődő választás, és az ezzel járó egészséges politikai váltógazdaság. Az Egyesült Államok legfőbb kormányzata valóban nem tulságosan demokratikus: a kongresszus nem buktathat bármely neki tetsző pillanatban kormányt, de figyelembe kell vennünk, hogy Amerikában a legszigorubban meg van határozva, és kicsiny területre van szorítva az állami hatáskör. A demokráciát nem is itt kell keresnünk.

Az annyit emlegetett amerikai demokrácia két figyelemreméltó tényben nyilvánul. Az egyik a pol-

gároknak állami befolyástól mentes cselekvési szabadsága, az individuális szabadság és iniciatíva, amelyet a hivatalos hatalmak nem bántanak mindaddig, amíg a köznek nyilvánvalóan ártalmára nincs. A népoktatás az egyetlen közfeladat, minden más tevékenység egyéni. Az egyetemek, kórházak, kulturintézetek mind magánalapítások és sohasem hallottunk arról, hogy az Egyesült Államokban ipari vagy kereskedelmi vállalatot állami pénzzel szubvencionáltak volna. Magánvállalat ma is minden ugynevezett közüzem (vasut, telefon, hajózás stb.). A másik jelenség, az Unió tökéletes helyi önkormányzata, amely a legfejlettebb az egész világon. valódi demokrácia nem is valósítható meg egy nagy birodalom kormányzatában, hanem csak a községekben, a kerületekben és a birodalmat alkotó kis államokban. Ennek a helyi önkormányzatnak alapjait a kivándorlók szintén Angliából vették, ahol a községi autonomia szintén ősrégi és magával az angol alkotmánnyal egyidős.

Az Egyesült Államok helyi önkormányzata nem egyöntetű, de megegyezik a főbb alapelvekben és egyforma abban a tekintetben, hogy ellenmondás nélkül végrehajtotta a demokrácia rendszerét. A legkisebb közigazgatási egység a *town* (község), a nagyobb a *county* (járás). A polgárok maguk adminisztrálják önmagukat, és az összes közigazgatási ágakat négy esztendőre választott hivatalnokokkal töltik be; a kinevezés vagy élethossziglanra való megválasztás ismeretlen. A nagyobb

városok polgármestereit részint maguk a polgárok választják közvetlen szavazással, részint pedig a városi tanács. Countyként választják még a rendőrtisztviselőket és a bírakat is rendszerint igen rövid időre.*) A helyi önkormányzati egységek kezdettől fogva igen mozgalmas politikai életet éltek, és ezek nyitották meg a Capitoliumba vivő utat a politikai ambíciók számára. Bizonyára igen sok fogyatkozása van az amerikai helyi önkormányzatnak, és nem alaptalanok azok a vádak, hogy a rosszul fizetett, népkegyől függő tisztviselők korrumpálják a közigazgatást és a választott bírák nem lehetnek a törvények hű, igazságos és szigorú végrehajtói. De ez a fonákja a dolognak. A szín egészen mást mutat; a demokrácia nagyszerű vívmányai eltörpülnek ezek mellett a hátrányok mellett.

Ez a páratlanul fejlett önkormányzat fenn tartotta az egyéni iniciatívát, és legfőbb része van abban, hogy a szabad köztársaság kohójában a kivándorolt együgyű és tudatlan munkástömegek önérzetes polgárokká változtak. Minthogy a lakosság nem oszlik kormányzókra és kormányzottakra olyan értelemben, mint a bürokratizált Európában, nem aludt ki az egyéni helytállás érzése és senki sem esedezik a hatóságok közbenjárásáért és támogatásáért. És van az önkormányzatnak még egy más megbecsülhetetlen értékű hatása. Az Unió meg tudott menekülni a bürokráciától, nem engedte kifejlődni a hiva-

---

*) L. J. Bryce, *The American Commonwealth*, I.—III. London, 1893—95.

talnoki kasztot, amely a köztől várja eltartását élete végéig és könnyen állammá válik az államban. A közfelfogás összeférhetetlennek tartja a polgári szabadság gondolatával azt, hogy a néptől semmit sem függő permanens testület intézze felelősségtelenül az adófizetők legközvetlenebb mindennapi ügyeit.

Másfél évszázad telt el a függetlenségi nyilatkozat proklamálása óta, és azóta a kicsiny, néhány millió lakost számláló államszövetség a világ leggazdagabb és egyik legnagyobb birodalmává növekedett. Az akkori kisipari üzemek monstrum vállalatokká duzzadtak, az első telepesek szerény faházai helyén pedig felhőkarcolók nyulnak fel az égnek. Mivé lett azóta az Egyesült Államok eszményi demokráciája? — a kérdés külön tanulmányt érdemelne. Washington és Franklin, az ideális lelkű szabadságapostolok, nem álmodhatták, hogy a népakaratot egykor titkos kezek fogják irányítani, politikai és gazdasági érdektársaságok céljai szerint, a tisztességes, erkölcsös gazdasági szabadverseny pedig a trösztök diktaturájává változhat. Ők azt hitték, hogy az egyéni szabadsággal való visszaélésnek határt szabnak a belső erkölcsi erők, az a bizonyos erkölcsi törvény, amit az emberi jogok deklarációja így fejezett ki: „Ne tedd azt másnak, amit magadnak nem kívánsz“.

Ostrogorski, a kiváló lengyel szociológus, annakidején nagy feltűnést keltő könyvében *) ki-

*) La démocratie et les partis politiques. Páris, 1912.

mutatta, hogy az elnökválasztások alkalmával hogyan hamisítja meg a népakaratot egy pokoli mechanizmus: a gazdasági hatalmak szolgálatában álló kortesklikk. Bizonyos, hogy a régi mintaképnek tartott demokráciát ma Amerikában hiába keressük. Amerika szabad levegőjét megfertőzte a magánérdekek alantas, nem egyszer piszkos harca, az egykori önzetlen s önmagukat a köznek áldozó egyéniségeket pedig felváltották az ugynevezett „szürke lovak” (black horses), a közepes vagy éppen semmi emberek. Így a dicső amerikai demokrácia is számos fogyatkozást és dekadens tünetet mutat. Az Egyesült Államok élete azonban a maga összességében korántsem igazolja azt a lesújtó ítéletet, és azt a sok gáncsoskodást, amit a demokrácia és a liberalizmus ellenségei fel szoktak hánytorgatni ellene. Mert a tagadhatatlan dekadens tünetek mellett is ez a társadalom képviseli ma az emberiség családjában az erőt és a haladást. Az életnek ez az eleven, sőt ellenállhatatlan lendülete, nálunk Európában sosem volt meg, ujabban pedig teljesen kiveszett. De a régi puritán erények sem pusztultak ki teljesen. Az anyagiasság és az utilitarizmus mellett az emberek tudnak lenni jók, emberszeretőek és a közért áldozók. A tudomány, a művészet, a közegészségügy összes hajlékai mind magánadományokból épültek. A nagytőke itt ébredt először kötelességeinek tudatára s ennek tulajdonítható, hogy nem eresztett mélyebb gyökeret semmiféle felforgató áramlat. A nagy vagyoneltolódások nem bontották szét a társadalmat

ellenséges, egymás ellen acsarkodó foglalkozási csoportokra, mint Európában.

Azok, akik a mi esztetizáló és hedonista alkulturánkat túlnagyra értékelik, az amerikai technikai és gazdasági kultúra ellen azt szokták felhozni, hogy az rideg, prózaiságba süllyedt világ, és hiányzik belőle minden lelkeség és belsőség. Ez azonban tévedés; a gépek terrorja, a káprázatos gazdasági és általános jólét az amerikaiakból nem ölte ki sem a hitet, sem a lelkesedést, sem az idealizmust. És ma is rendületlenül áll a nagy köztársaság két etikai alappillére: az egyéni helytállás tisztelete és a munka szentsége. Az a tisztelet és csodálat tehát, mellyel a liberális gondolat zászlóvivői Tocqueville, Laboulaye és Kossuth Lajos az unió alkotmányának és demokratikus berendezkedéseinek adóztak, mindenképen igazolódott.

II. FEJEZET.

A liberalizmus Franciaországban.

Az abszolutizmustól az ideális emberi szabadságokig. A francia nemzeti jellem. — *Montesquieu és a felvilágosodási iskola.* Az angol alkotmány teoriája; a közhatalmak megoszlásáról szóló elmélet. A felvilágosodási iskola tanításainak negatív jellege. — *Az emberi jogok deklarációja és a forradalom alkotmányai.* Az ellenmondás a tanok és tények között a francia forradalomban. Miért nem sikerült a forradalom? — *Az első köztársaság bukásától a 48-iki forradalomig.* A restauráció és a Charte constitutionelle. A juliusi monarchia; a doktrinér liberálisok. Vissza a nagy forradalomhoz. A polgári Franciaország ismét az abszolutizmus védelme alá menekül.

Locke és Milton, az angol szabadságmozgalom két legkiemelkedőbb szellemi vezére, az egyénre építették az államot a társadalom összes berendezkedéseivel. Ez az alap az idők folyamán minden tűzpróbát sértetlenül kiállott, mert az angolok a földkerekség egynegyed részére kiterjesztették uralmukat, Amerika földjén pedig az egykori kis puritán kolóniák kinőtték magukat egy csodás, még szertelenségeiben is elragadó köztársasággá. Az angolszász

népeknél mindez szisztematikus fejleménye azoknak az ősi társadalmi és faji adottságoknak, melyek úgy látszik, végzetesen befolyásolják minden emberi közösség életét.

Régen és többek által megállapított igazság, hogy a francia nemzet az angollal összehasonlítva, gyenge individuum. Az egyes ember rászorul valaki másra, ki őt támogatja, az összességnek pedig szüksége van arra, hogy kormányozzák, mert nem tudja kormányozni önmagát. Nyilvánvaló, hogy ez a multból való örökség. Franciaországnak a középkoron át nincs sem állami, sem nemzeti egysége. A szétfolyó társadalomnak IV. vagy szép Fülöp király óta a megizmosodó központi királyi hatalom adott szilárdabb keretet, hosszú, kegyetlen harc után, mely Richelieu alatt a főnemesi oligarchia teljes leveretésével végződött.

Mi volt Franciaországban a királyság, mit jelentett a franciáknál ez a szó „király“, azt megsejthetjük Bossuet-nak, a ragyogó tollu meauxi püspöknek iratából, a Szentírásból meritett politikából. Bossuet valósággal az istenek közé iktatja a királyokat és elragadtatásában így kiált föl: „Oh rois vous êtes des Dieux!“ — Oh királyok, istenek vagytok! Manapság nincs is tökéletes szavunk annak a fogalomnak jelölésére, amit a rojalista franciák király alatt értettek, kinek nevét áhitattal s tiszteletteljes ábrázattal ejtették ki, mint a buzgó katolikusok a szentekét.

Az utolsó rendigyűlést 1614-ben XIII. Lajos fel-

oszlatta és többé nem hívták össze. A megsemmisült rendi partikularizmus helyén felemelkedett a királyság olyan rettentő hatalommal, amely valójában semmivel sem nyújtott több közszabadságot az alattvalók számára, mint a régi perzsa királyok despotizmusa. Ez a francia királyi abszolutizmus mai fogalmaink szerint elavult és visszariasztóan ósdi intézmény. Mégis, ha nagyszerű eredményeit vesszük tekintetbe, elfogulatlanul azt kell mondanunk, hogy a francia politikai génusz ebben a legtokétesebbet és a legnagyobbat alkotta. XIV. Lajos királysága teremtett szinte csodás dolgokat; megvetette az iparnak, kereskedelemnek alapjait, ő alatta épültek az első utak és csatornák, és kiegészítette ezt egy akkor páratlanul álló szellemi kultúra is. Az egész népet berekesztették a nagy egységbe, melyet egyetlen akarat mozgatótt, de a francia szellem ebben a zárt egészben ki tudta fejteni képességeit.

Az abszolutizmus nem tarthatott sokáig, mert korrumpálódott és végre kimult a saját bűneiben, de az ujkor individualista forradalma is végigvonaglott Franciaországon, ami szintén siettette a királyság bukását. Descartes racionalista filozófiája, amely a gondolkodó énből származtatta le a tudás egész világát, szervesen belekapcsolódik a nagy reformációba. A francia szellemtől a protestantizmus nem lehetett annyira merőben idegen, mint azt némelyek állítják, hiszen a franciák protestantizmusa a kálvinizmus, amely Svájcban, Skóciában, és Magyarországon talált talajra. De a reakció Franciaország-

ban erősebb volt, és kiirtotta a protestantizmust, hogy a királyi abszolutizmusnak és a központosításnak ne álljon útjába. Ha olyan brutális módon ki nem gyomlálják, a francia történelem talán egész másképen alakult volna. Mert a franciák nemzeti vallása, a katolicizmus, száműzött minden korszerű ujitást, és a romlott királysággal teljesen egybeforrt. *Quinet Edgar*, a forradalom legmélyebben járó történetírója, kimondja azt a nagy igazságot, hogy a franciák a forradalomban apáik bűneiért lakoltak.

Az isteni monarchia nem maradhatott tartós, mert össze nem egyeztethető ellenmondásban állott a racionalizmussal, gyűlöletessé tették visszaélései, közben pedig egyre gyarapodott a harmadik rend, a polgárság, amely nem élhetett tovább a rendi keretben. Descartes filozófiai racionalizmusa halálos csapást mért a középkori isteneszmére, s megbolygatta az egész közgondolkozást. Természetesen következett, hogy a lét és a megismerés kérdéseinek kritikája után az államra és az intézményekre is sor kerül. Az állam, a törvények és az egész akkori állami és társadalmi rend, egész összességében megtalálta kritikáját, félszázaddal az angol dicsőséges forradalom után, Montesquieu-ben. Franciaországot csak egy „lépés“, a csatorna választja el Angolországtól, és az angol dicsőséges forradalom nem maradhatott hatástalanul. Montesquieu az *Esprit des lois* (1748) című művében, ebben a páratlanul álló polemikus műben, megalkotta az angol alkot-

---

II. FEJEZET

---

mány filozófiáját, és ezzel az első rést ütötte a francia fejedelmi abszolutizmus és az elavult rendiség kínai falán.

Montesquieu és a felvilágosodási iskola.

Az *Esprit des lois* első látszatra tisztán teoretikus mű, mintha azzal a céllal íródott volna, hogy az összes létező kormányformáknak tudományos magyarázatát nyújtsa. De Montesquieu túlmegy a kormányzati módok egyszerű analizésén, értékkel, kimutatja a despotikus államforma kárait, szembeállítva a demokrácia és az alkotmányos monarchia előnyeivel. Locke empirikus módon egészen szárazon írja le az államnak ebben az időben kialakult új szervezetét. Montesquieu, miután a despotizmus hátrányait több helyt Franciaország példáira hivatkozva bebizonyította, érvek tömegével igazolja az angol alkotmányos monarchiát, mint a demokratikus kormányzásnak legésszerűbb példáját.

A politikai hatalom nála is három részre: törvényhozói, végrehajtói, és bírói hatalomra különül. Mert szabadságról szó sem lehet ott, hol a törvényhozói és a végrehajtói szervezet egyetlen kézbe összpontosul, mert attól lehet tartani, hogy ugyanaz az uralkodó vagy ugyanaz a tanács csak zsarnoki törvényeket hoz, hogy azokat zsarnoki módon végrehajthassa. De leghatározottabban el kell különíteni

a birói hatalmat is a törvényhozástól, mert ha ez utóbbi a törvényhozói hatalommal egybeforr, kétségsé és bizonytalanná válik a polgárok szabadsága és élete: az az abszurdum állana elő, hogy a bíró törvényhozó is lenne egyuttal. Abban az esetben pedig, ha a bíróságot a végrehajtó hatalommal egyesítenék, a bíró türhetetlen zsarnokká és elnyomóvá válnék.

A nép szabadságának a legsarkalatosabb biztosítéka tehát az, ha szétkülönül a közhatalomnak ez a három kategóriája, melyeket már Aristoteles tanított, Locke pedig — szerinte — egyszerűen lemásolt. A birói hatalomról még elmondja Montesquieu, hogy azt veszedelmes egy állandó testületre ruházni, hanem olyan, a nép közül választott egyénekre bizzuk, kik a törvény által előirt módon törvényszéket alakítanak, mely nem tart tovább, mint ameddig a szükség parancsolja. Így azután a retentő birói hatalom nem lévén hozzákötve sem egy bizonyos állapothoz, sem egy bizonyos hivatáshoz, láthatatlanná, ugyszólván semmivé válik. A törvényhozó testület csak egy esetben léphet fel biróként: na az államot belső összeesküvések a felfordulás veszedelmével fenyegetik, vagy egyesek külellenséggel paktálnak. Ilyen esetben a végrehajtó hatalmat fel lehet ruházni azzal a jogkörrel, hogy a gyanus elemeket megfossza szabadságuktól.

Montesquieunek az a tanítása, hogy az állandó birói kaszt a polgári szabadsággal össze nem egyeztethető, és ítéljen a nép, amit a politikai liberalizmus

---

II. FEJEZET

---

meg is valósított nagyjából, az esküdtszékek intézményének felállítására vezetett. A mai esküdtszék nem az athéni minta szerint való néptörvényszék, mert az állandó birói testület továbbra is megmaradt, de az eszmét annyira-amennyire mégis megközelíti. Az angol nemzet úgy oldotta meg ezt a nehéz problémát, hogy megalkotta a törvényhozó és a végrehajtó hatalmaktól, a kormánytól, a politikai pártoktól teljesen független bíróságot, amely az esküdtekkel együtt működik. Ez a bíróság, melyet a kontinens országai is utánoztak, független erkölcsi testület, s teljes garanciát nyújt arra, hogy a legelfogulatlanabban alkalmazza a törvényt, amikor a nép választott birái a vádlott bűnösségét kimondták.

Montesquieu hosszasan fejtegeti, hogy a nép akaratának érvényesítésére a képviseleti forma a lehető legalkalmasabb. Szabad államban — mondja — minden szabad elhatározásu polgárnak meg van a joga a saját kormányzására, amiből az következik, hogy a törvényhozói hatalom testületileg csak a népet illeti. De ez nagy államban kivihetetlen; sok bajjal és zürzavarral járna, ezért szükséges, hogy a nép választott képviselőivel végeztesse mindazt, amit maga a körülmények miatt nem tehet. A képviseleti formának nagy előnye még, hogy alaposan meg lehet vitatni az ügyeket. A nép a nagy kérdéseknek ilyenszerű megvitatására egyáltalában nem képes, s ez egvik legfőbb ok, ami lehetetlenné teszi a tökéletes demokráciát. És erre nincs is szük-

ség — Montesquieu szerint —, mert a szélsőséges demokrácia ártalmas. A tömegek akaratát valami módon ellensúlyozni kell, mert minden országban vannak születésüknél fogva kiválók, mindenütt vannak gazdagok, de akik viszont a lakosságnak kisebbségét alkotják. Ez a kisebbség a korlátlan demokrácia mellett könnyen ki volna téve annak, hogy a nép többsége számának eleven erejénél fogva egyszerűen elnyomja.

A kiválóak háttérbeszorítása ellen Montesquieu a kétkamarás rendszert ajánlja, olymódon, hogy a nemesség és a nép képviselői külön-külön törvényhozó testületet alkosson. Minthogy azonban a nemesség testülete arra hajlamos, hogy fenntartsa és védelmezze az ő privilégiumos előjogait a nép érdekeinek kárára, szükség van egy közvetítő hatalomra, mely a római néptribunok módjára meggátolhatja az olyan törvények életbeléptetését, melyek a másik fél szempontjából károsak.

A végrehajtó hatalomra nézve Montesquieu azt kívánja, hogy ez a maga teljességében az uralkodó kezében maradjon, mert a kormányzásnak ezt a részét, mely rendszerint pillanatnyi beavatkozást igényel, sokkal jobban gyakorolja egy ember, mint a sokaság, ellentétben a törvényhozással, mert ez viszont jobban működik akkor, ha a többségre és nem egy emberre van rábízva. De hogyan fér most meg egymás mellett a kettő: az egy emberre reáruházott végrehajtói és törvényhozói hatalom?

Montesquieu úgy gondolta, hogy a közhatal-

mak eme megosztlására szükség van, minthogy azok kölcsönösen ellenőrzik és ellensúlyozzák egymást. A király ellensúlyozza a törvényhozótestületek túlkapásait, a legfőbb végrehajtó hatalmasság esetleges túlzásait pedig kellő mederben tartja a kiváltságosok osztálya, amelyeknek egyuttal az is feladata, hogy a népakarat zabolátlanságának kerékkötőül szolgáljon. A felsőház tehát mintegy közbenjáró az uralkodó és a nép reprezentánsai között. Ezt a kölcsönös ellenőrzési szisztemát, melyet az angolok nagy politikai bölcseséggel gyakorlatilag meg tudtak szilárdítani, Montesquieu a következőképen jellemzi: „A törvényhozó testület két részből van összetéve; és az akadályozás kölcsönös lehetőségénél fogva egyik leláncolja a másikat. Mindeket a végrehajtó hatalom köti, ezt magát pedig a törvényhozó hatalom“.

Amit itt néhány szóval összegeztünk, nem egyéb, mint az angol alkotmánynak Montesquieu-féle teóriája. Sokkal világosabb, logikusabb és megkapóbb filozófiai felépítése az angol dicsőséges forradalom vívmányainak, mint a Locke-féle. A nagy francia író kritikusi azonban igen sok kivetni valót találtak benne. Szemére hányták, hogy a szabad népekhez egyedül méltó állam- és kormányformát nem tudja elképzelni a történelmi nemesség és a kiváltságosok osztálya nélkül. Hogyan rendezkedjék be valamely nemzet akkor, ha nincs például nemessége? Teremtse meg mesterségesen a nemesi osztályt azért, mert állítólag szükség van rá a közszabadsá-

gok miatt? A polgári egyenlőség és a demokrácia szószólói nem értenek egyet Montesquieu-vel abban sem, hogy a szabadságnak a természetes egyenlőtlenség a bázisa és hogy a polgári szabadság a nivellirozódás arányában csökken. Ezek az ellenvetések részben helytállóak, részben pedig hamisak.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a történelmi arisztokráciára valóban nincs szükség a jól berendezett társadalom háztartásában: az Északamerikai Egyesült Államok vagy Ausztrália az anyagi virágzásnak csúcspontját érték el, enélkül a történelmi képződmény nélkül. A demokráciának az a bizonyos elfajulása azonban, amit jobb meghatározás híján egyenlőségi mániának nevezhetünk, ellentétben van a szabadságnak azzal a magyarázatával, amelyet eddig a liberálisok vallottak. Az emberek a természettől fogva egyenlőtlenek, már pedig ha az egyenlőségi dogma értelmében mindenki számára megszabjuk s ezzel korlátozzuk az érvényesülés lehetőségeit, azért, hogy az embereket egyenlőkké tegyük, megsemmisítjük a szabadságot, amely a tehetségek kifejtéséhez és a differenciálódáshoz szükséges. A liberálisok csak a jogok egyenlőségét követelték, nem azt a bizonyos teljes egyenlőséget. Amerikában például csak a jogok egyenlőségét ismerik, ami azt jelenti, hogy a lehetőségek mindenki számára egyformán nyitva állanak. De mivel az emberek más-más képességekkel születtek a világra, ez a társadalom szükségképpen differenciálódottabb, színesebb, s nagyobb bőségben mutatja a sokféleséget, a mes-

---

II. FEJEZET

---

terségesen megosztott hűbéri, középkori vagy az arisztokratikus társadalmaknál.

Montesquieu politikai fejtegetéseiben az egyén a központi principium, ugyanugy, mint Locke-éban, ő is individualista ugyanugy, mint angol elődje. Félremagyarázhatatlan individualizmusából logikusan következnek társadalmi nézetei, azonkívül a büntetésekről, a vallási türelemről és a vallásszabadságról szóló bíráló megjegyzései. Voltaire előtt ő az első, ki forradalmár merészséggel kárhoztatja a barbár és megbecstelenítő büntetéseket és bátor szóval kimondja a vallásos türelmet. A büntetések szigorúsága — mondja Montesquieu — inkább illik a despotikus kormányformához, amely elrettentéssel hat, mint a monarchikushoz, vagy a köztársaságihoz, melynek a becsület vagy az erény az alapja. Ő mondja ki elsőnek azt a modern büntetőjogi elvet, hogy inkább előzzük meg a bűnt, mint büntessünk, és ha már egyszer büntetünk, bizonyos szelidséggel alkalmazzuk azt, úgy, amint a kormányformának megfelel. Büntetések kegyetlenségének már azért sincs értelme, mert az emberek megszokják, közömbössé válnak irántuk; különben is csak a részleges bajokat enyhítik, anélkül, hogy ki tudnák irtani a mélyen gyökerező bűnöket.

A vallási türelmetlenség elriasztó példái előtt éppen úgy nem hunyhatott szemet, mint korának többi felvilágosodott és jobbérzésű gondolkodója. „Nem elég — mondja —, hogy valamely polgár ne támadjon az állam ellen, szükséges az is, hogy pol-

gártársát ne háborgassa. Tünni valamely vallást, nem jelenti azt, hogy el is ismerjük, de az olyan államban, mely az egységen és a békén alapszik, az esetben, ha több vallás van, kell, hogy azok megtűrjék egymást.“ A felekezetek villongásai felfordítják a belső békét, ami azzal a veszedelemmel jár, hogy az emberek, minthogy nem a jóerkölesökben vetélykednek egymással, új tirannizmust ültetnek a saját nyakukra. Másszóval: a felekezeti vitákat és a vallásos harcokat zárjuk ki a politikából, mert különben megbontjuk az állam egységét.

Montesquieu közgazdasági nézetei az alapfelfogással való teljes következetességet mutatják. A közgazdaság tudománya ebben az időben még jóformán ismeretlen, a különböző gazdasági rendszerek pedig kipróbálatlanok. Ezért Montesquieu-nak az az állítása, hogy a vagyonosodásnak legfőbb kelte a szabadság, az árak egészséges kialakulásának pedig főfeltétele a konkurrencia, ebben az időben egészen új és meglepő. A XVIII. század első fele még a merkantilizmus fénykora, a kereskedelem szabadsága, a vámok enyhítése, vagy eltörlése pedig vakmerő forradalmi újításszámba ment. Montesquieu a lehető legnagyobb szabadságot követeli a kereskedelem számára, megengedhetőnek, sőt szükségesnek tartja a kamatot. A jótékonyaságról szóló fejtegetéseiben olyan hangokat pendit meg, melyek a későbbi angol klasszikus gazdasági iskola tanításaira emlékeztetnek. „Nem azért szegény valaki, mert semmije sincs, hanem azért, mert nem dolgozik.“ A jótékony-

---

II. FEJEZET

---

sággal, a kegyes adományokkal, csinyján kell bánunk; az állam munkát adjon az embereknek, mert a tulságba vitt jótékonyság növeli a koldusok és a munkakerülők számát.

Montesquieu felfedezte az angol alkotmányt, és ezzel elvetette Franciaországban az individuális forradalom bomlasztó magvait. Azzal a kormányzati principiummal szemben, mely Franciaországot IV. Henrik és Sully óta nagyra és ragyogóvá tette, szembeállított egy másikat, a vele homlokegyenest ellentétet, az individualizmus romboló principiumát. Felszabadítva ily módon a centrifugális erőket, előkészítette a szörnyű összeütközést, mely az ő felépése után négy évtized múlva bekövetkezett. Montesquieu Franciaországban egész iskolát teremtett. A nagy lelki forradalom, a felvilágosodás százada, amely aláásta és széjjelporlasztotta a rendiséget és az abszolutizmust, vele kezdődött. Ha a liberalizmus történetét egészen tágra értelmeznénk, és nem ragaszkodnánk a szabadelvűség szigorú definíciójához, bele kellene vonnunk a felvilágosodás korának egész szellemi hullámvásárát, s helyük volna itt Voltaire-nak, Rousseau-nak és az enciklopédistáknak is. De az, amit racionalizmusnak, felvilágosodásnak szoktunk általában nevezni, a szabadelvűséggel nem egy és azonos. Rousseau romantikus demokráciája, a finom, de hamis logikával kifundált egyenlőségi tan, az ember természetes jóságáról szóló regényes képzelődés, a szabadelvű mozgalommal csak annyiban vannak kap-

esolatban, hogy romboló munkájukkal elősegítették győzelmét.

Az a szellem, melyet a felvilágosodás nagy írói és gondolkodói terjesztettek, nem mondható pozitívnak; egészében véve a régi társadalmi rend és gondolkodásnak negációja, anélkül azonban, hogy ahelyett, amit támadtak, gunyoltak és tagadtak, valami kézzelfoghatót nyújtottak volna. Ez is egyik magyarázata annak, hogy a forradalom Franciaországban sokkal készületlenebbül találta a lelkeket, mint a csatornán túl, száz évvel azelőtt. Az angolok tudták, mit állítsanak a királyság helyére: tagadták, üldözték a katolicizmust, de ezt a vallást pótolta a puritánok mélységes hite. Az intézmények már részben megvoltak azelőtt, s részben pedig ujonnan minden részletükben kidolgozva fennakadás nélkül léptek a királyság helyére. A francia felvilágosodásnak ez az egyoldaluan negatív jellege, hozzájárult ahhoz, hogy a forradalom csak rombolt, temetett, de nem hozott újat és Napoleonnal tetőződött be. Az angol szabadságmozgalom korlátozta önmagát; nem lépte túl az individualizmusnak egy bizonyos, észszerű határát, nem ment el sem az istentagadásig, sem pedig a minden eszményt és minden lelkiséget tagadó materializmusig.

A forradalom kitörését gazdag brosürairodalom előzte meg, de a nagyszámu agitációs irat szerzői közül két kiváló egyéniséget érdemes csak kiragadnunk, kik az angol liberálisokhoz legközelebb allanak. Az egyik *Mirabeau*, a mérsékeltek vezére:

II. FEJEZET

ő több röpiratában (*Essai sur le despotisme*, 1772; *Les lettres de cachet et les prisons d'État*, 1782) támadta és kritizálta a régi rendi Franciaországot. Siéyés abbé hires röpirata (*Qu'est ce que le tiers état?* 1789) néhány hónappal a forradalom kitörése előtt jelent meg s ez az elevenen, finom dialektikával megírt röpirat volt a közeledő forradalom szárnysuhogása. Frázisai olyanok, mint megannyi kalapácsütés, melyek hirtelen elhangzanak és megütik a fület és az elmét. Mi a harmadik rend? — kérdi Siéyés abbé. — Semmi. Minek kell lennie? — Mindennek. Mi akar lenni? — Valami. A harmadik rend az egész nemzet — mondja Siéyés — és ha eltávolítjuk a kiváltságosokat, a nemzet nem lesz kevesebb, hanem több. A nemesség rendje csak egy néprészlet a nagy nemzetben, a harmadik rend minden.*)

Az események rohamos fejlődésére elhatározó befolyással volt az amerikaiak sikerült szabadságharca. Az ő ideális alkotmányukat a demokrácia és az alkotmányosság hívei mintának tekintették és általános volt a rokonszenv az Egyesült Államok szabadsághősei iránt. Montesquieu az angol alkotmányt tekintette követésre egyedül méltó eszménynek, a forradalmárok többsége Mirabeau, Siéyés abbé és néhány társuk kivételével a szabad Amerikát szerették volna átültetni Franciaország földjére.

---

*) L. Paul Janet, *Histoire de la science politique* II. 723.

Az emberi jogok deklarációja és a forradalom alkotmányai.

Ha a francia forradalmat tisztán csak a liberális gondolat szempontjából vizsgáljuk, el kell különítenünk a célokat és a tanokat a tettektől és az eseményektől. A forradalom egészen mást akart, mint amivé az események hömpölygő áradatában kibontakozott. A jobbérzésűek és a józanok megelégedtek volna az angol mintájú alkotmányos királysággal, és miután az alkotmányos királyság és a mérsékelt demokrácia híveit a tulzók elsodorták, a demokratikus köztársaság lett a jelszó. De ezek csak frázisok maradtak, a valóságban Franciaország egy kis terrorista csoportnak, a jakobinusoknak diktatúrája alá került. Quinet Edgar a diktatúra magyarázatát abban találja, hogy a forradalom nem volt előkészítve, s a szabadságnak semminemű bázisa nem volt a multban. A nép semminek sem számított, most ez akart lenni minden, tehát könyvekben megirt, elvont doktrinák szerint kellett felépíteni a szabadság és az emberi jogok új társadalmát. Ezek az elvont szabadságelvek az emberi jogok 1789-iki deklarációjában (*Déclaration de Droit de l'Homme*) a következőképen hangzanak:

1. Az emberek szabadnak születtek, szabadok és egyenlők jogaikra nézve. A társadalmi megkülönböztetések csak közhasznon alapulhatnak.

2. Minden politikai társulás célja, fenntartani az ember természetes és elidegeníthetetlen jogait. Ezek a jogok: a szabadság, a tulajdon, a biztonság, és az ellenállás az elnyomással szemben.

II. FEJEZET

---

3. Minden szuverénitás elve lényegében a népen nyugszik, ezért sem testület, sem egyén nem gyakorolhat fennhatóságot, mely nem kifejezetten tőle származik.

4. A szabadság abban áll, hogy cselekedni lehet mindent, ami másnak nem árt; tehát a minden embernek kijáró természetes jogok gyakorlásának csak azok a határai, melyek a társadalom többi tagjainak is ugyanazon jogok élvezetét biztosítják.

5. A törvénynek csak az a joga, hogy a társadalomra ártalmas cselekedeteket tiltsa. Nem lehet megakadályozni mindazt, és senki sem kényszeríthető olyan cselekvésre, amit nem parancsol a törvény.

6. A törvény a közakarat kifejezése. Minden polgárnak megvan az a joga, hogy hozatalában személyesen vagy képviselői útján résztvegyen. Egyenlőnek kell lenni mindenkire nézve, akár védelmez, akár büntet. Minthogy a törvény szerint az összes polgárok egyenlők, minden méltóságra, állásra és közhivatalra egyformán bocsáthatók, képességeik szerint, rátermettségükön és képességeiken kívül minden egyéb megkülönböztetés nélkül.

7. Senki sem vádolható, senki le nem tartóztatható, csak a törvény által meghatározott esetekben és az általa előírt formaságok közt. Azok, kik megkísérelnek, kezdeményeznek, végrehajtanak vagy végrehajtatnak önkényes rendelkezéseket, megbüntetendők; de minden polgár, kit megidéznek vagy letartóztatnak a törvény hatályánál fogva, tartozik rögtön engedelmeskedni; az ellenállással bűnössé teszi önmagát.

8. A törvény csak olyan büntetéseket állapíthat meg, melyek okvetlenül és kifejezetten szükségesek, és senki sem büntethető, csak a megállapított és a büntett előtt kihirdetett és legálisan alkalmazott törvény ereje alapján.

9. Minthogy minden ember, amíg bűnösségét ki nem mondták, ártatlannak tekinthető, ha letartóztatását elhalaszthatatlannak ítélték, a törvény erejével meg kell akadályozni minden olyan szigorúságot, ami nem személynének biztosítása végett szükséges.

10. Senkit sem lehet háborgatni nézeteiért, még vallásos nézeteiért sem, kivéve, ha nyilvánításuk módja a törvény által megállapított közrendet zavarja.

11. A gondolatok és vélemények szabad közlése, a legértékesebb emberi jogok egyike. Minden polgár szabadon beszélhet, írhat és nyomtathat, feltéve, hogy a törvény által meghatározott esetekben felel a szabadsággal való visszaélésért.

12. Az emberi és polgári jogok biztosítása szükségessé teszi a közerőt. Ez az erő mindenkinek javára létesült, nem pedig azoknak magánhasznára, akikre bízva van.

13. A közerő fenntartása, az igazgatás költségei elengedhetetlenül teszik a közadót. Ezt egyenlően kell szétosztani, tehetőségük arányában az összes polgárok között.

14. Minden polgárnak megvan az a joga, hogy ön-maga vagy képviselői útján megállapítsa a közadó szükségességét, abba szabadon beleegyezzen, felhasználását ellenőrizze, és meghatározza a mennyiséget, a kivetést, a behajtást és a tartamot.

15. A társadalomnak megvan az a joga, hogy a köz-igazgatásért az összes közalkalmazottakat felelősségre vonja.

16. Az olyan társadalomban, melyben hiányzik a jogok garanciája, s nincs meghatározva a hatalmak elkülönítése, nincs alkotmány.

17. A tulajdon szent és sérthetetlen jog lévén, attól senki meg nem fosztható, kivéve, ha azt a törvény által megállapított közszükség követeli, de akkor is igazságos és előzetes kártalanítás útján.

A jogok deklarációjának készítői Jean Jacques Rousseau evangéliumából merítették ihletet és főforrásuk volt a társadalmi szerződés, mely hasonló tartalmu aforizmával kezdődik: „Az ember szabadnak született, mégis rab“. A természetjogi iskolának Rousseau dialektikáján átszűrt tételei foglalkoztat-

ták az első nemzetgyűlést s ezért azzal az elhatározással kezdték meg világmegváltó művüket, hogy azt az ezernyi köteléket, melyeket a rendi társadalom, a királyság, az emberi ostobaság és gazság századokon át az állítólag szabadnak született emberre rárakott, most mind egyszerre letépjék; és az individuum elvont fogalmából kiindulva, új társadalmat készítsenek a szerződéselmélet szerint. Az a tétel, hogy az ember szabadnak született, egészen üres elmélet. A legmeggyőződéseesebb individualisták sem mernék ma már állítani, legfeljebb talán azok, kik az anarchizmus vagy nihilizmus szélsőségeibe tévedtek. Azzal a megmásíthatatlan ténnyel, hogy egy bizonyos környezetbe beleszülettünk, és ez ránk kényszeríti a saját nyelvét, szokásit és moralitását, rabjaivá lettünk a társadalomnak. Az ember tehát apriori nem szabad.

A francia nemzetgyűlés a szabad ember elvont fogalmát azért szedte elő a természeti jog iskola fegyvertárából, hogy eljusson az állampolgári jogok fogalmáig, amelyekből azelőtt hirmondó sem volt Franciaországban. Erre hivatkozik az 1793-iki alkotmány bevezetése, mely azt mondja:

„A francia nép abban a meggyőződésben, hogy csupán az ember természetes jogainak feledésbe merülése és megvetése okozta a világ bajait, elhatározta, hogy egy ünnepélyes nyilatkozatban kinyilvánítja ezeket a szent és elidegeníthetetlen jogokat, avégből, hogy a polgárok összességét, miután módjában van állandóan összehasonlítani a kormány

tetteit az összes társadalmi intézmények céljával, a zsarnokság soha el ne nyomhassa és meg ne alázhassa; hogy a nép szabadságának és boldogságának alapjait, az alkalmazottak kötelességeiknek zsinórmértékét, a törvényhozók pedig feladataiknak tárgyát világosan láthassák.“

A forradalom logikája szerint 1789 július 14-ikén, amikor a Bastille erődöt, a zsarnokságnak e szimbolumát földig rombolták, és az Assemblée nationale tanácskozásait megkezdte, a francia társadalom összes egyedei visszanyerték természetes szabadságukat és most szerződés útján új viszonylatba lépnek egymással. Az új szerződésben a franciák in theoria az egyéni szabadság legvégső határáig elmentek, melyet ezzel az aforizmával fejeztek ki: „Mindent szabad tenni, ami másnak nem árt“. Józan ésszel ennél nagyobb mértékű szabadság nem képzelhető el a társaságban élő ember számára. De ez is csak pusztá elgondolás, kívánság, ábránd, mint a jogok deklarációjának még néhány tétele, de a valóságban ilyenfoku szabadság még csak meg sem közelíthető. *Emile Durkheim* mutatott rá arra, hogy a társadalomnak vannak nem írott törvényei, és ezek épp olyan kényszerítő erejűek, mint az államhatalom által szankcionált büntetőtörvények.

A személyes szabadsággal szükségképen együtt jár a személyi biztonság és az otthon hathatós védelme. Az 1793-iki deklaráció 8-ik pontja szerint: „A biztonság abban a védelemben áll, melyet a társadalom nyújt minden egyes tagjának, olyképen,

hogy megoltalmazza személyét, jogait és tulajdonait“. Az 1793-iki alkotmány kimondja, hogy meg kell büntetni azokat, akik bármiféle önkényes cselekményt végrehajtatnak vagy végrehajtanak, az 1795-iki alkotmány pedig az otthont sérthetetlen menedékhelynek nyilvánítja.

Az egyenlőség dogmája, melyet a deklaráció, és mind a három alkotmány hangsulyoz, az egyéni szabadságnak természetes velejárója. Minden ember a természettől fogva és a törvény előtt egyenlő, — mondja az 1793-iki alkotmány, — a törvény a közakaratnak szabad és ünnepélyes kifejezése; mindenkire nézve ugyanaz, akár védelmez, akár büntet. Az egyéni szabadság illuzóriussá válik akkor, ha a törvények egyik embernek több jogot biztosítanak, mint a másoknak. Amikor a forradalom kimondotta a jog és a törvény előtti egyenlőséget, s száműzte a régi kiváltságokat, a társadalom minden tagját az emberi méltóságra emelte. Az egyenlőség elvéből következik az alkotmánynak az a rendelkezése, hogy minden közaktus csak az összességnek beleegyezésével végezhető, hogy ilymódon a felelősségben mindenki egyformán osztozzék.

A forradalom törvényhozása a jogegyenlőség kérdésében nem ismert kivételt és nem tett a polgárok között különbségeket. A 93-iki alkotmány szerint minden francia polgárnak egyaránt joga van a törvények hozatalánál, a képviselők és hivatalnokok megválasztásánál közreműködni. Az alkotmánykészítők arról sem feledkeztek meg, hogy a jogegyen-

lőség elve szerint megszervezett társadalom kivált-ságos vagy állandó jellegű hivatalnoki kasztot nem ismer. A bürokrácia, a bármely pillanatban el nem mozdítható és a polgároknak felelősséggel nem tartozó közalkalmazott-testület antiliberális intézmény. Ezért a forradalmi alkotmány kimondotta, hogy a közhivatalnokok ideiglenesek, és viselőik ne jutalomnak, ne kitüntetésnek és ne saját tulajdonuknak, hanem kötelességnek tekintsék a rájuk ruházott hivatalt.

A forradalom törvénykészítői úgy tekintették a magántulajdont, mint szent és elidegeníthetetlen egyéni jogot, mely mindenkit egyformán megillet. A szabad és önálló ember magáénak nevezhet mindent, amit kék keze munkájával vagy vállalkozó szellemével megszerzett; tulajdona az ő szűkebb-körü világához tartozik és erre a társadalom, vagy állam semmiféle igényt nem tarthat. A kisajátítás lehetőségét azonban a forradalom sem tagadta, feltevé, hogy az kisajátítás útján, törvényes formák között, megfelelő kártalanítással megy végbe. Mint látjuk, a magántulajdont szentnek deklaráló, valóban liberális forradalmi törvényalkotás is elismerte a birtokkisajátítás jogát. Az 1791-iki és 93-iki alkotmány biztosítja a polgárság számára azt a jogot, hogy javait, jövedelmeit, munkájának, szorgalmának gyümölcsét, mindenki élvezhesse és saját tetszése szerint rendelkezzhessék felette. Csak két kivételt ismer az alkotmány: a közcélra való kisajátítást és a tulajdon bizonyos részének lefoglalását,

a társadalmi rend, a béke és az ország védelmének fenntartása céljából. Minthogy a tulajdon szent, a forradalom felfogása szerint a munka joga is korlátlan és a munkának semmiféle faja, sem a földmivelés, sem az ipar, sem a kereskedelem, senki számára meg nem tiltható. A 95-iki alkotmány elsöpörte a monopóliumokat, a céhrendszerbeli összes kiváltságokat, a régi királyság egyéb hagyatékával együtt. Ugyanakkor, hogy a tulajdont minden polgár számára elérhetővé tegye, a munkához való jogot is törvénybe iktatta. Erre a rendelkezésre azért volt szükség, mert a feudális időszakban a munka is a kiváltságok közé tartozott. De ezen a ponton a forradalmi törvényalkotás letévedt a liberalizmus utjáról.

A munkához mindenkinek joga van — mondták az alkotmány készítői —, de mi történik akkor, ha a munkás nem kap munkát, ha a polgár nem jut keresethez, szóval nincs módjában érvényesíteni a munkához való jogait? Ebben az esetben a munkanélküliekről a társadalomnak kell gondoskodnia, — mondták — mert a közérdek és az emberiesség követeli, hogy nyomorban ne tengődjenek azok, kik a maguk hibája nélkül tisztességes keresethez nem jutnak. De ha a társadalom ad munkát, a közhatóságok belenyulnak a polgárok pozitív jólétébe, ami a liberális felfogás szerint nem lehet társadalmi, vagy állami feladat. A szabadság elismerése éppen azt a célt szolgálja, hogy az emberek az egyéni szabadságot felhasználva, szabadon társuljanak, segít-

senek önmagukon, ahogy tudnak, és ne kolduljanak segítséget az államtól, vagy a társadalomtól. A konvent különben a munka jogát a következőképen formulázta:

Az alkotmány a munka jogát és a vállalkozás szabadságát biztosítja a polgárság számára. A társadalom a munka fejlődését elősegíti és gyámolítja az ingyenes elemi oktatással, a hivatásra való neveléssel, a munkaadó és a munkások közötti viszony egyenlőségével, hitelintézetek felállításával, a földmivelést szolgáló berendezésekkel. s olymódon, hogy az állam, a departement-ok, a községek megnyitják a közmunkákat, hogy a munkátlan kezeket foglalkoztassák. A társadalom biztosítja végül a segítséget az elhagyott gyermekek, a gyengék, a támasz nélküli aggok, és azok számára, akik családjaikat eltartani nem tudják.

Az egyénnek azt a két jogát, melyeket csak az esetben gyakorolhat, ha az őt környező társadalommal kontaktusba lép, a forradalmi alkotmányok szintén körülbástyázták; ezek a sajtó- és a gyülekezési szabadság. „Senki sem akadályozható meg abban, hogy gondolatait kimondja, megírja és nyilvánosságra hozza.“ „A franciáknak joguk van nyilvánosságra hozni és kinyomtatni véleményüket.“ — Az 1795-iki alkotmány megtiltotta a cenzurát; a gyülekezési szabadságot a 93-iki alkotmány ismerte el először.

A forradalom, amint azt e rövid vázlatból láthattuk, az egyes izolált egyénből indult ki, aki bizo-

---

II. FEJEZET

---

nyos, ugynevezett természeti jogokkal született a világra. A három alkotmány, melyeknek mindegyikét úgy kell tekinteni, mint a Rousseau értelmezése szerint való társadalmi szerződést, ezeket az izolált egyéneket társadalommá olvasztotta össze. Államot, a társadalmat beburkoló vagy annak vázul szolgáló külső hatalmat, a francia forradalom törvényhozása nem ismert. A szerződések az egyéneket egyetlen közületté tömörítették, s minden ugynevezett közhatalom belőlük származik és az ő akaratukkal azonos. Az állam ilyenformán benne van a társadalomban. Nincs állandó, a népnek nem felelős hivatalnoki testület, sem pedig bíróság. „A főhatalom a népen nyugszik, és ez egyetlen oszthatatlan, elévülhetetlen és megmásíthatatlan“ — mondja az 1793-iki alkotmány.

A francia forradalom végeredményében nem sikerült. A mozgalom gondolatait és terveit őrző dokumentumokból azt hihetnénk, hogy Franciaország nyolcesztendőös vonaglása volt az emberiség legdicsebb megváltó korszaka. Valóban el is törölték a nemesi kiváltságokat, s behozták elvben a teljes polgári egyenlőséget, elválasztották az egyházat az államtól, de a szabadságból és az egyenlőségből a forradalom alatt még sem lett eleven valóság. Nem hozta meg azt az eszményi boldogságot, sem a jóemberek, sem az erények uralmát a földön, amiről Robespierre és társai lázáлмаikban álmodtak, miközben guillotinnal gyógyították hazájukat a feudalizmus betegségéből. A forradalmárok érezték, hogy

a népuralom semmit sem ér helyi autonomia nélkül. Az 1791-iki és a 95-iki alkotmány rendezte a közigazgatást és széleskörű helyi autonómiát kaptak a departement-ok és a községek. Kimondja az alkotmány egyik pontja, hogy a helyi adminisztrációban minden huszonöt éves francia polgár résztvehet, de ugyanakkor a direktóriumot felruházták azzal a joggal, hogy a közigazgatást ellenőrizhesse, a választott hivatalnokokat elmozdithassa s így a valóságban a központosítás élt tovább és Páris igazgatta Franciaországot. A girondisták a szabadság útján akartak eljutni a szabadsághoz, és elutasították a régi Franciaország örökségét; a jakobinusok azonban átvették a régi zsarnokságot és központosítást a szabadság, egyenlőség és testvériség jelszavaival (Quinet).

Azt mondhatjuk, hogy az óriási nemzeti energia az első köztársaság véres zivataraiiban nagyrészt elpocsékolódott, ha összehasonlítjuk az eredményeket azokkal az ígéretekkel, melyeket az említett dokumentumok kilátásba helyeztek. A francia nemzet fellázadása, hatását és egyetemes jelentőségét tekintve, mégis nagyobb esemény az angol forradalomnál; hiszen a két angol forradalmat az európai kontinensen meg sem érezték. A francia szellem expanzív ereje és az agitátorok agresszivitása azonban szétszórta egész Európában a forradalmi jelszókat. A jakobinusok frázisai Párizsból eljutottak kéletem Brassóig, északon Königsbergig, délen Cadixig, szóval az egész Európát szédületes gyorsas-

sággal bejárták. Maguk a forradalmárok egy nagy, világra szóló misszió apostolainak tartották magukat. Olvasunk olyan kijelentést egyik proklamációjukban, hogy a francia nemzet testvérének tekint minden népet, ha meg akar szabadulni zsarnokaitól. Titkos társaságok, jakobinus klubok alakultak Európaszerte mindenfelé, még nálunk Magyarországon is nagy számmal. A forradalomnak az a világra szóló eredménye, hogy a rendiség posványában fetrengő Európába új életet öntött, és előkészítette a XIX. századot.

Az első köztársaság bukásától
a 48-iki forradalomig.

A szabadelvűség legtovább európai tűzhelyén, Franciaországban vivódott, melynek története a nagy forradalomtól kezdve a III. köztársaság megszilárdulásáig a nemzeti katasztrófáknak hosszu sora. A francia társadalom ezen a nyolc évtizeden keresztül a legcsodálatosabb színjátékot mutatja és zuhan egyik végletből a másikba. Sokkal erősebbnek bizonyult a mult, mint azt a szabadelvűek sejtették. A halálraitélt két nagy ellenséget, az egyházat és az arisztokráciát, nem tudták gyökerestől ugy kiirtani, hogy azok ujból fel ne emeljék fejüket.

Napoleon a Brumaire 18-iki (1799 dec. 14.) puccsal elsüllyesztette a fejetlen és lecsillapodni nem tudó köztársaságot. Vivmányaiból egy részt meg-

hagyott, legnagyobb részüket azonban törölte. A deklarációkban kimondott alapelvekből, például a népszuverénitásról, a közalkalmazottak felelősségéről és választásáról többé szó sem volt. A kormányra szállt a törvénykezdeményezés joga, a legfőbb törvényhozó hatalom pedig Napoleon alatt a szenátus, ez az arisztokratikus testület, mely az alkotmány értelmében úgy egészítette ki önmagát. Az első konzul azonban a rendesinálás munkájával megnyerte a polgárság tetszését és bizalmát, mert biztonságba helyezte a tulajdont. 1802-ben a szenátus megkapta azt a jogot, hogy módosíthassa tetszése szerint az alkotmányt, ugyanakkor megnyirbálták a közigazgatási autonómiát is. Az ugynevezett törvényhozó testület, melynek tagjait megyék szerint választották, nem sok vizet zavart a konzulátus, és a császárság alatt.

Napoleon mint császár nozzálátott a központosítás kiépítéséhez. és hatalmas, csak a császár akaratától függő bürokráciát teremtett, mairekkel, prefektusokkal, alprefektusokkal, kik mind kölesönös alárendeltségi viszonyban állottak egymással. A királygyilkos Fouché megszervezte a csendőrséget, és az egész világnak mintául szolgáló francia rendőrséget, a sajtó- és gyülekezési szabadságot pedig elsikkasztották.

A Bourbon-restauráció (1814) átvette Napoleontól az egész központosított adminisztrációt, Fouché rendőri szervezetével együtt, de érvényben hagyta azokat a forradalmi vívmányokat, melyeknek megtagadása rögtöni kirobbanás kockázatával járt

---

II. FEJEZET

---

volna. Ennek a megalkuvásnak eredménye Charte Constitutionelle, Franciaország új alkotmánya, melyet XVIII. Lajos kormánya 1814 június 4-ikén publikált.

A Charte oktrojált alkotmány; a király, ki a régi isteni jöron ült vissza Franciaország trónjára, kegyes volt teljesíteni alattvalóinak bizonyos kívánságait. A szabadelvűség történetében mégis igen nagy jelentőségű, mert több újkori alkotmányhoz ez szolgáltatta a mintát, ezt vették irányadóul azok az uralkodók, kiket jobb belátásuk arra indított, hogy jogaikat alattvalóikkal megosszák. Charte egyik legfontosabb intézkedése, hogy a régi nemesi címek fenntartása mellett kimondja a törvény előtti teljes egyenlőséget és eltörli a nemesi kiváltságokat. Hivatalt mindenki viselhet Franciaországban, származására való tekintet nélkül.

Minden vallás az állam védelme alá kerül, ugyanazonban, hogy a katolikus vallást államvallásnak tekintik. Igen fontos és forradalmi vívmány annak az elvnek kimondása, hogy a király által kinevezett bírák elmozdithatatlanok. A sajtó és a véleménynyilvánítás szabad a törvény határai között. A Charte elismeri ezenkívül a törvényhozói és a végrehajtó hatalom megoszlásáról szóló Montesquieu-féle tant: a parlament pairek és a képviselők kamarájára oszlik. A cenzust igen magasra emelték, de ez a meggazdagodott nyárspolgárság helyeslésével találkozott, mert biztosította az újgazdagok uralmát. A miniszterek felelősek és a Charte értelmében vád alá

helyezheti őket a két kamara többsége. A kezdeményezés a törvényhozásban a királyé maradt, de a parlament viszont jogot kapott arra, hogy bármely neki nem tetsző törvényjavaslatot visszautasítson, s az ilyen javaslat nem kerülhetett tárgyalásra ugyanazon az ülészákon keresztül. Van az alkotmánylevélnek egy veszedelmes paragrafusa (14. paragrafus), amely az egész engedélyezett alkotmányt illuzóriussá tette. Ez kimondja, hogy a király a törvények végrehajtása céljából bizonyos esetekben saját elhatározásából is bocsáthat ki rendeleteket.

Az alkotmánylevél kielégítette a királypártiakat és a meggazdagodott polgári osztályt is, mely igen mérsékelt lelkesedett a forradalom radikálisusáért és nem akarta a jogokat a félelmetes tömegekre is kiterjeszteni. A Bourbonok reakciója azonban tovább haladt az ő következetes útján. Először üldözőbe vették azokat, kik a nagy forradalomban résztvettek, azután kezdték megrendszabályozni lapelkobzásokkal a sajtót. De ez sem volt elég; a Villéle-kabinet, keveselve az 1814-iki választói cenzust, törvényt hozott, amelyben a választóknál a huszonöt éves korhatárt harmincra, a cenzust ötvenről háromszáz frankra emelte, a választhatóságra nézve pedig kimondotta az ezer frank évi adót és a negyven éves korhatárt. A reakció a fiataloktól félt, és nem is helytelenül, aképen okoskodott, hogyha a passzív választójogot negyvenéves életkorhoz kötik, a közéletből kipusztítják a fiatalságot és a forradalmi hajlamot. A liberalizmusnak ebben az idő-

---

II. FEJEZET

---

ben több iránya és válfaja van Franciaországban. A gazdag polgárság nézeteit az ugynevezett doktrinérek társasága képviselte, kiknek feje *Royer Collard*, az egyetem nagymestere, a legnagyobb és legmakacsabb képviselője pedig *Guizot*, a nagy történetíró, később Lajos Fülöp kormányelnöke. Ebbe a társaságba tartozott még *Camille Jordan* és *Charles de Remusat*, a kiváló filozófus is, kik részben az angol alkotmány történetéből, részben pedig Montesquieu tanításaiból merítették nézeteiket.

A Bourbon-királyság az önmaga által engedélyezett alkotmányt is lábbal taposta, s ezzel előkészítette az 1830-iki juliusi forradalomban a saját csufos bukását.

Az elkergetett X. Károly trónjára a királygyilkos Orleansi Fülöp fiát, Lajos Fülöpöt ültették. A republikánus mozgalom igen erős a juliusi forradalomban is, de a zürzavarból a jobbmódu polgárság került ki győztesen, melynek nézeteit a doktrinér liberálisok képviselték és amely félve a bekövetkező zavaroktól, a respublikát gyűlölte. *Guizot* könyvet írt arról, hogy Franciaországnak minden baja, és a sok csapás és szenvedés, mely az országra nehezedett 89 óta, mind a demokrácia imáadásából származik.

Az alkotmányt a doktrinérek szája ize szerint módosították, és részben visszatértek a nagy forradalom hagyományaihoz, részben pedig megváltották az 1814-iki alkotmánylevelet. A választói cenzust háromszáz frankról kétszázra, a választhatóság

cenzusát pedig ezer frakról ötszázra szállították alá. A juliusi monarchia a Bourbon-királysághoz képest tehát némileg haladás. A pairek kamarája továbbra is fennmaradt a nemesi címekkel együtt. Az 1834-iki választásokon a mérsékelték kaptak többséget, élükön Guizot-val, s jelszavuk volt: „A forradalom bevégeződött!” Egész kormányzati politikájuk odairányult, hogy a hatalom a jobbmódu polgárság kezében maradjon. A balközép vezére *Thiers*, a forradalom történetirója: ő az angol whigekkel pendült egy huron, követelvén a tiszta parlamentarizmust, Benjamin Constant-nak, a nagyhatású és igen olvasott liberális írónak következő formulája szerint: „Le roi régne, et ne gouverne pas” — a király uralkodik, de nem kormányoz.

A mérsekelt liberálisoknak jelentékeny ellenzékük volt a parlamenten belül, de még nagyobb a parlament falain kívül. A legitimisták, kiket X. Károly neve után carlistáknak neveztek, megvetették és bitorlónak kiáltották ki a polgárkirályt és az elűzött Bourbonokat kívánták vissza. A juliusi monarchia terméke a francia szocialista szervezkedés is. Kezdetben Saint Simon tanítványai izgattak a társadalmi egyenlőtlenségek és a helytelen vagyongosztlás ellen, 1840-től kezdve pedig megindult a kommunista agitáció. A társadalmi forradalmat a nagyszámu titkos társaság és a sajtó élesztették. A *l'Homme Libre* című ujság 1839-ben kommunista programmal indult meg, s nemsokára fellépett *Louis Blanc*, a *Le Bons Sens* című szintén kommunista lap-

---

II. FEJEZET

---

jával, melyben azt indítványozta, hogy a munkanélküli munkásság foglalkoztatására nemzeti műhelyeket kell felállítani.

1840-ben a cenzusos választójog segítségével a jobboldali liberálisok bevitték a parlamentbe a maguk többségét, és a király Guizot-t nevezte ki kormányelnökké. Minthogy megvolt a biztos parlamenti többség, melyet Guizot erőszakoskodásokkal és vesztegetésekkel toborzott össze, az új képviselőház félve került minden politikai reformot, a miniszterelnök pedig kereste a kapcsolatokat a többi monarchiával és igyekezett kedvében járni Metternichnek és az európai reakciónak. A választási pénzen és kormányerőszakkal összeteretelt, nagyrészt közalkalmazottakból álló többség, állandóan provokálta az ellenzék legélesebb támadásait. Az agitáció 48 februárjáig valóban alá is ásta a júliusi monarchiát, mely a barrikádokon született, és a barrikádokon mult ki épp olyan dicstelenül, mint a Bourbon-királyság.

A februári kis megrázkódtatás különösebb ellenállás nélkül összeroppantotta a Lajos Fülöp és a doktrinér liberálisok cenzusos monarchiáját, és most kormányra kerültek a nagy forradalom óta először az igazi liberálisok. *Ledru Rollin* belügy-miniszter és társai visszatértek az eredeti forráshoz és a jogok deklarációja értelmében a jogegyenlőséget az összes franciákra kiterjesztették. A liberális polgárság és az intelligencia két ellentétes érzelem között hánykódott. Köztársasági meggyőződésű volt, jogokat szeretett volna juttatni a tömegnek, de egy-

ben rettegett a respublikától, az elégedetlen és lázongó munkásság előretörése miatt. Az új nemzetgyűlés tagjai között ők voltak nagy többségben és engedményeket is tettek a Louis Blanc-tól hipnotizált munkások javára, felállították a nemzeti műhelyeket, hogy teljesítsék a blancisták régi követelését. A szocializmusnak ezt az első kísérletét azonban a szocialisták szerint a polgárság rosszakarata, a valóságban pedig a lelkiismeretlen és szakértelemnélküli vezetés miatt siralmas csőd sujtotta.

Az átmeneti kormány március 5-ikén kiadott dekrétumában publikálta az általános választójogot, s ugyanakkor a közszabadságok védelmére nemzeti gárdát szervezett, melynek a munkások közül is voltak tagjai. A rövid életű alkotmány, melyet a kilencszáz tagot számláló új alkotmányozó gyűlés kidolgozott, nagyiából a nagy forradalom tanításait foglalja magában, de készítői az Egyesült Államok alkotmányát is figyelemre méltatták. A második köztársaság azonban halálra volt ítélve. A munkások elégedetlensége és forrongása a 49 májusában egybegyűlt törvényhozó testületet annyira eltaszította jobb felé, hogy a hétszázötven tagból álló törvényhozó gyűlésnek ötszáz monarchista és reakciós érzelmű tagja volt. Ez a monarchista és reakciós többség választotta meg elnökké Bonaparte Lajost, a nagy Napóleon egyik obskurus unokaöccsét, aki a szolgalelkű szenátussal először örökös köztársasági elnöknek, majd 1852 december 10-ikén császárnak kiáltatta ki magát.

A 89 óta tartó francia forradalom 1848-ban oda tért vissza, ahonnét kiindult: a demokratikus köztársasághoz. E rövid félszázad alatt levizsgázott politikából minden irány, minden csoport, minden párt, és a társadalom végigjátszotta az ellentétek és ellenhatások összes skáláit. Most, amikor az események logikája a demokratikus köztársaságot igazolta, a különben demokratikus érzelmű polgárság a szociális mozgalom fenyegető réme elől a tekintély oltalma alá menekült.

A pragmatikus történészek többnyire a szereplő személyek hibájából magyarázták Franciaország katasztrófáját. A Bourbonok túl reakciósok voltak és gyűlöltté tették magukat; Lajos Fülöp kormánya a választójog kiszélesítésével elkerülhette volna a februári mozgalmat; a második köztársaság erőtlennek mutatkozott a társadalmi forrongással szemben, vezetői pedig ugyanolyan ábrándozó doktrinérek voltak, mint Guizot és társai, — így magyarázzák a forrongó eseményeket egyes történet-írók. A valóság az, hogy Franciaország bajai olyan súlyos szervi bajok voltak, amelyeket egyes emberek nem tudtak leküzdeni, még olyan politikai bölcseséggel és energiával sem, és ezért hánykódott az ország egyik végtelből a másikba. Franciaország XIX. századbeli történelme a legkézzelfoghatóbban bizonyítja, hogy mennyivel más az elmélet, mint a gyakorlat. A polgári szabadságok, a vallásos türelem, és az individualizmus eszméit a legkitünőbb elmék s a francia nemzet legnagyobb politikai írói

---

A LIBERALIZMUS FRANCIAORSZÁGBAN

---

próbálták beleoltani az elmékbe, és az ország mégsem tudott liberális lenni a harmadik köztársaság alatt sem. A franciák eljutottak bizonyos belső megnyugváshoz, és konszolidációhoz 1871 után, el tudták érni a politikai demokráciát, de folyvást küzködnek a központosítással és az etatizmussal, a régi abszolutizmusnak ezzel a két transzformálódott örökségével.

III. FEJEZET.

A gazdasági liberalizmus.

A politikai és a gazdasági liberalizmus kapcsolatai. A valóságos elemek; az angol puritanizmus szerepe. — *Quesnay és Smith Ádám.* — A francia fiziokraták és Smith Ádám. A munka és a szabad konkurrencia mint a nemzeti vagyonosodás forrása. — *Ricardo; Cobden és manchesteri iskola.* Harc a gabonavámok eltörléséért Angolországban. A szabadkereskedelmi irány diadala Angliában. A manchesterizmus jelleme. — *Fr. List és a védővámrendszer.* Anglia és az európai kontinens gazdasági élete a kontinentális zár után. A védővámrendszer a nemzeti nevelés szolgálatában. Szabadkereskedelem és protekcionizmus.

Az individualizmus, amikor az államhatalmat a szabadon társult emberek együttes akaratmegnyilvánulásának deklarálta, levonta a legszélsőbb konzekvenciákat, és az egyén feltétlen autonómiáját követelte az élet minden viszonylatában. És ez érthető; a politikai demokrácia még önmagában távolról sem meríti ki a szabadság fogalmát. A szabadságjogok teljességének másik fele az egyénnek az állami és társadalmi befolyástól mentes érvényesülése a gazdasági élet egész területén. Ezt a mozgalmat,

mely az angol forradalomtól kezdve a politikai liberalizmussal párhuzamosan halad, a múlt századból való terminológia szerint gazdasági szabadelvűségnek nevezzük.

A gazdasági liberalizmus dogmatikusai abból az alapfelfogásból indultak ki, hogy az emberek az anyagi termelő munkában is csak úgy fejthetik ki képességeiket, ha az állami beavatkozás addig a legkisebb mértékig terjed, ameddig közérdekből multhatatlanul szükséges. Ugy gondolták, hogy csak ilyen módon biztosítható az alkalmasok egészséges kiválasztódása, és csak az egyéni felelősséggel képzelhető el a gazdagság gyarapodása, a jólét és a haladás.

A szabadjára eresztett érvényesülés szükségképpen új termelési rend kiképződésére és társadalmi átszoportosulásra vezetett, mert az erősebbek, az ügyesebbek és az alkalmazkodni tudók falhoz szorították a gyengéket; a dolgozó polgári réteg pedig felülkerekedett a régi nemesi osztály fölé. Az újonnan fölfedezett földrészek a XVI. század elejétől fogva a gazdasági tevékenységnek roppant lehetőségeket nyújtottak, a technikai találmányok kihasználása pedig megvetette a tervszerűen vezetett nagy ipari üzemeknek, vagyis a modern kapitalizmusnak alapját. A gazdasági liberalizmust egyesek (pl. MacDonald), úgy magyarázzák, hogy ez természet-szerű reakciója volt annak az általános elnyomásnak, mely a középkor századaiban az emberiségre ránehezedett. Miután megszűnt a nyomás és eltűntek

---

III. FEJEZET

---

a társadalmi, gazdasági és egyéb megkötöttségek, a fölszabadult emberiség a szabadságban nem ismert többé mértéket. Az individualizmus azonban az emberlétnek sokkal nagyobb ténye és sokkal bonyolultabb tünete, semhogy azt ilyen muló ellenhatásnak tekinthetnénk és ilyen vékony elmélettel elfogadható magyarázatát adhatnánk.

A politikai szabadelvűség kezdeteinél azt látjuk, hogy azok az angol gondolkodók, írók és publicisták, kik a polgári szabadságjogokat védelmezték, elavultnak és károsnak bélyegezték az ebben a korban divatos merkantilizmust. *William Petty*, *Cromwell* titkára, például elítélőleg nyilatkozik arról az általánosan elterjedt felfogásról, hogy a gazdagság egyetlen forrása és mértéke a pénz, és első, aki hangoztatja a munka jelentőségét. *Locke*, mint láttuk, összekapcsolta a munkát és tulajdont. *Sir D. North* közgazdász az első Angliában, aki követelte a védővámmentes szabad kereskedelmet (1691). Azt látjuk, hogy a gazdasági szabadság kezdete egy időre esik a politikai szabadságjogok kivívásával és éppen úgy, mint a politikai liberalizmusnak, ennek is az angol-szász individualizmus a talaja.

A protestantizmus, a germán népek keresztényisége, mint közreműködő faktor, szintén igen jelentős szerepet játszott. Az új hitnek a gazdasági életre való hatását legelőször *Laveleye*, a nagy francia közgazdász vette szemügyre.*) Történelmi

*) *Laveleye*, Le Protestantisme et le Catholicisme dans relation avec la liberté et la prospérité des peuples. Bruxelles, 1875.

tapasztalat alapján nem volt nehéz kimutatnia, hogy a reformáció kora óta a protestáns országok a katolikusokat vagyokban, anyagi gazdagságban messzire túlszárnyalták. A protestáns Anglia, Hollandia, az Egyesült Államok, a leggazdagabb országokká fejlődtek, Spanyolország tönkrement, Olaszország lehanyatlott, és még Franciaországban is süllyedés következett be a hugenották kiűzetése után. Svájcban például a franciáknál, tehát ugyanahhoz a fajhoz tartozó népnél, a protestánsok jóval vagyonosabbak, mint a katolikusok.*)

A protestáns etikának és a meggazdagodásnak erre a nyilvánvaló kapcsolataira *Max Weber* német tudós mutatott rá, és az angol puritanizmus elemzésével lélektanilag világította meg Laveleye észrevételét. A német statisztikusok pontosan kimutatták, hogy a vegyes felekezetű Németországban a nagyipari üzemeknél és vállalatoknál alkalmazott személyzet nagyrészen protestáns felekezetű. A katolikusok feltűnő módon kerülik a mozgó tőkét és a nagyobb kockázattal járó gazdasági tevékenységet, inkább a földnél maradnak, mely kevesebb hasznot hajt ugyan, de nem jár annyi megerőltető munká-

---

*) Ugyanezt a jelenséget nálunk Magyarországon is megfigyelhetjük. A katolikus vagyón aránytalanul nagyobb ugyan, mint a protestáns, de az hitbizomány vagy papi birtok, melyet a gazdasági szabad verseny ellen a törvény oltalmaz. A kálvinista parasztságnak azonban sokkal nagyobb birtokterület van a kezén, mint a katolikusnak. Ez azt bizonyítja, hogy a kálvinista magyar nép erősebb individuum és jobban megállja helyét a gazdasági szabadversenyben.

III. FEJEZET

---

val, izgalommal és felelősséggel. Weber a különböző protestáns szekták hittételeinek vizsgálata után megállapítja, hogy a puritánok a barátságkézist össze tudták egyeztetni a földi javakért való munkálkodással és náluk a keresztyén aszkézis „kilépett az élet piacára és arra vállalkozott, hogy a mindennapi világot átítatja módszerével és azt ebben a világban s mégis nem ebből a világból, s nem ennek a világnak számára való racionális életté formálja“.*)

A rosszakarat erre azt felelhetné, Laveleye, illetve Max Weber elmélete nem egyéb, mint felekezetieskedés és csak arra való, hogy szerzői a protestantizmusnak hizelegjenek. Az elmélet valóban érvényét veszti akkor, ha a kapitalizmus alatt általában a gazdasági életnek minden módszerét és megnyilvánulási formáját értjük. Csakhogy a kapitalizmus különböző módszerei között igen nagy és lényegbe vágó különbségeket tehetünk, ha tekintetbe vesszük a vagyonosodásnak etikai rugóit. Az igazi teremtmény kapitalizmust, amely egyetlen céljának az alkotó, kézzel fogható javakat termő munkát tekint, élesen el kell különíteni, a lelkiismeretlen spekulációs vállalkozástól, amely örökölte a középkori rablólovagok erkölcsi motivumait. Ha minden profitszerzés, és vagyonosodásra való törekvés általában kapitalista tulajdonság, akkor kapitalisták az uzsorások, a zugbankárok, és kapitalista minden tőzsdés és minden sikkasztó. Az amerikai puritán telepesek, akik a

---

*) L. Weber, A protestáns etika és a kapitalizmus szel-
leme. Budapest, 1923. 101. l.

világ leggazdagabb országává változtatták az amerikai ősvadont, a munkát szent hivatásnak tekintették és meg voltak győződve arról, hogy vállalatok szervezésével és a vagyongyűjtéssel Istennek tetsző hivatást teljesítenek. És ezek az erények, ha szórva nyosan is, de megtalálhatók mindmáig utódaikban. Az elmélet egyébként igen vigasztaló a protestantizmusra nézve, mert azzal a szolgálattal, amit a demokrácia érdekében és a modern gazdasági kultúra elősegítésével tett az emberiségnek, bő kárpótlást nyújtott azért a kárért, amelyet a művészetek halálra-ítélésével okozott.

Quesnay és Smith Ádám.

A gazdasági szabadságot angolok pendítették meg, de ezt is francia gondolkodó fektette szélesebb elméleti bázisra, ugyanugy, mint Montesquieu az alkotmányos királyságot és a politikai liberalizmust. *François Quesnay* (1694—1774) doktort, a *laissez faire* dogmájának szerzőjét, a szertelenségig vitt központosítás és a Colbert-féle etatizmus indították arra, hogy szabadságot követeljen a guzsha kötött gazdasági erők számára. Mint XV. Lajos király és Poupadour házi orvosa, közvetlen közletről szemlélte a közjavak felelősségtelen pocsékolását, és az elavult kiváltságoknak minden egészséges életmegnyilvánulást elfojtó rendszerét. Colbert államszocializmusa, amely alátámasztója volt XIV. Lajos

királyságának, hozott fényes eredményeket, de csak azért, mert a nagy miniszter személyében hatalmas szervezőértelem irányította Franciaország iparát és kereskedelmét. De az ő rendszere ebben az időben már elavult. Colbert felfogására jellemző, a gépek iránti gyűlölete. Azt mondta egy alkalommal, hogy aki gépet alkalmaz az iparban, ellensége a munkának. A merkantilizmus tehát a haladó idők követelményeinek többé nem felelt meg, annál kevésbbé, mert a pénz babonáját csuffá tette a Law-féle kaland, amely bankjegyáradatba fullasztotta, majd szegénységbe döntötte Franciaországot. Az egykor virágzó háziipar ekkor már züllésnek indult, a földmivelés tönkrement, az alsóbb néposztályok pedig iszonyu nyomorban színlődtek. Ezek a viszonyok indították Quesnay doktort arra, hogy a gazdasági élet kérdéseit beható vizsgálat tárgyává tegye.

Quesnay a Grotiussal kezdődő természetjogi iskola tanításaiból indult ki és Rousseau optimizmusával tanítja a „természetes rendet“ és a világban mindenütt uralkodó „természetes egyensúlyt“. Mint a genfi próféta, ő is mély meggyőződéssel hisz a természetes jószágban. Csak fel kell szabadítanunk az embert bilincseitől, nem él vissza szabadságával! Ez a természetes rend — mint Quesnay mondja — a külső természetben és az ember belső lelkivilágában uralkodó törvényeknek az összege. Hogy az ember felismerhesse az egyetemes természetet, tekintsen be a saját lelkébe, vizsgálja meg önmagát, saját vágyait és kívánságait, s akkor majd megtudja, mi a hasznos

és mi az ártalmas. Quesnay az optimisták naiv hitével hirdeti, hogy ebben a világban egyetemes harmonia és meghamisíthatatlan jóság uralkodnak, csak az emberek nem követték azokat a törvényeket, melyeket a természet parancsol nekik. Ez röviden összefoglalva Quesnay életfilozófiája; Rousseau evangéliumától csak abban különbözik, hogy talán több benne a rabulisztika, előadásmódja nem olyan elegáns és közvetlen és nincs benne annyi lira és regényes elem.

A természeti jog divatos hipotézisét Quesnay a gazdasági életnek minden mozzanatára alkalmazza, de legelsősorban a földmivelésre. Abból indul ki, hogy az összes gazdasági ágak közül csak a földmivelésnek van tiszta hozadéka (*produit net*), mert az ipar fáradságos munkával és költséggel változtatja át a nyersanyagokat terménnyé. Ő az első, aki Smith Ádám előtt a földmivelés jelentőségét felismerte, és ezt a megrögzött merkantilista nézetekkel szemben vitatni mert. Ma már primitív megállapítások az ilyenek: a föld minden produktumnak, az iparnak, a kereskedelemnek egyetlen forrása, ez a törzs; a mesterségek, a kereskedelem, és minden más gazdasági ág csak ennek a hajtása. De ebben a korban, amikor az emberek a pénz varázslatos hatalmától várták Franciaország felvirágzását, ujak, meglepőek, sőt mondhatnánk, forradalmiak voltak.

A földmivelés, a nemzeti vagyonosodásnak ez a talpköve, csak úgy lendülhet magasba, ha fel szabadul azok alól a gátló akadályok és ezernyi rend-

szabály alól, melyekkel a merkantilisták a parasztságot lenyügözve tartották. Elmondja Quesnay, hogy a parasztokat a nyomor hajtja a nagyvárosokba. Nyomorognak, mert nem tudják értékesíteni terményeiket, mert Colbert és a merkantilisták tudatosan lenyomták a gabonaárakat, tönkretették a földmivelést, az anyondédelgetett kézműipar javára. Franciaország földmivelését csak a szabadság ragadhatja ki a lezüllottség állapotából. A további tespedés elhárításának egyetlen módja tehát az, ha a földmives szabadon művelheti földjét, és tetszése szerint rendelkezhetik annak összes terményeivel.

A termelés és az értékesítés szabadságából következik, hogy a föld nemcsak a nemességnek, hanem a jobbálynak és a zsellérnek is tulajdona, ki azt műveli. Elsőnek kárhoztatja Quesnay a behozatalt és a kivitelt ellenőrző védővámokat, mert a gabona szabad behozatala és kivitele az árkialakulásra csak jótékony hatással lehet, mert ha egyik ország szabadon vásárolhat a másiktól, a feleslegek automatikusan odaterelődnek, ahol valamely terményben hiány van, és ez a kölcsönös árukiecserelődés az áraknak bizonyos stabilizálását vonja magával. Minden bajnak és minden visszaélésnek egyetlen orvosszere tehát a teljes szabadság. Adjatok szabadságot az embereknek, hogy kifejthessék erőiket, ösztönösen fogják tudni, mi a köz érdekében az üdvös és a jó: s akkor magától helyreáll a dolgok természetes rendje és harmóniája!

És ugyanez az ipar fejlődésének is a törvénye.

Az ipar annál jobban megközelíti a tiszta hozadék elvét, annál olcsóbban termel, mennél szabadabb folyást engedünk a konkurrencia számára. Quesnaynek ez a kívánsága még a földművelés szabaddátételénél is sokkal nagyobb megütközést keltett a kortársak között. Az egyoldalú iparvédelem ugyanis, mikor a földművelést stagnálásra kényszerítette, lendületet adott a kézműiparnak, s növelte a polgári osztály tekintélyét és jólétét. De Quesnay másodrangú termelési ággá degradálta az ipart. A kézműves nem termel újat — mondja — csak a nyersanyagot bizonyos módszerekkel és munkabefektetéssel átalakítja. Ezért az iparcikkek eladási ára két részből: a nyersanyag árából, és a befektetett munka értékéből tevődik össze. Hogy pedig az iparosok ne szabhassák meg onkéntesen az árakat, el kell pusztítani az összes kiváltságokat és monopoliumokat és majd akkor, a szabad versenyben, a fokozott kínálat folytán a nyersanyag és a munkamennyiség együttes értékéig leszállanak az iparcikkek árai.

Quesnay a kereskedelmet nem termelő, hanem sterilis foglalkozásnak deklarálja, amit a merkantilisták annak idején sértőnek találtak magukra nézve. De ezzel nem akarja azt mondani, hogy a kereskedelem fölösleges, vagy pláne káros hatással van a dolgoknak természetes rendjére. Éppen ellenkezőleg: csak a felszabadított kereskedelem segítheti elő a fokozott termelést olymódon, hogy az egyik ország feleslegét eljuttatja a másiknak. A behozatali és a kiviteli tilalmak szükségképen drágasággal és inség-

gel sujtják a lakosságot, míg a határok megnyitása kialakítja az egységet és a máról-hónapra nem változó világkereskedelmi árakat. Rámutat arra, hogy a vámvédelem és a kedvezmények csak az országban levő pénzmennyiséget fokozzák, ámde ebből a termésnek vagy a köznek semmi haszna sincs. Quesnaynek igen nagy érdeme, hogy kiméletlenül lerontotta a pénzbalványt, amelyet a mai valutabalványra emlékeztetően az akkori merkantilisták a vagyonság létalapjának tekintettek és kimondja azt a igazságot, hogy a pénz csak csereeszköz, önmagában semmi, mert egy ország vagyonságát nem a pénzmennyiség, hanem a termelt javak összessége szabja meg. A sok pénz nem használ, hanem árt, — mert a drágaságot csak növeli; — olyan igazság ez is, amit újból megerősítettek a közelmúlt tapasztalatai.

Quesnay és a fiziokrata iskola tanításai csak történelmi értékűek, de jelentőségük mindamellett korszakalkotó, mert ők állították fel először azokat a követeléseket, melyek később a gazdasági liberalizmusnak kiinduló pontul szolgáltak. Ezek pedig: 1. a magántulajdon szentsége, 2. a gazdasági erők szabad érvényesülése, 3. az a tétel, hogy minden vagyonsodásnak az egyes ember munkája, vállalkozó készsége és találékonysága a kizárólagos forrása. A gazdaságtörténelem Smith Ádámot tekinti a gazdasági szabadelvűség első nagy rendszeretzőjének, de a prioritás dicsősége nem az övé, hanem a francia fiziokratáké, kik közül a legeredetibb elme kétségtelenül Quesnay volt. Mindannak, ami a

smithianizmusból maradandó értéket és nagy gondolat, tiszta és világos formát adtak már a francia fiziokraták.

Quesnay mellett a gazdasági szabadságnak *Robert Jacques Turgot* (1727—1781), XVI. Lajos pénzügyminisztere, a legnagyobb uttörője, aki rövid életű minisztersége alatt a fiziokratizmus elvei szerint próbálta megmenteni az államot a pénzügyi elmerüléstől. Működését azzal kezdte, hogy eltörölte a belső vámokat, s az első rést ütötte a céhek ócska privilégiumain. Az udvar és az arisztokrácia konzervativizmusa és az ujitásoktól való iszonya miatt reformterveinek legnagyobb részét nem tudta végrehajtani és három esztendei sikertelen próbálkozás után 1776-ban elhagyta állását. A fiziokrataiskolának Quesnayn és Turgot-n kívül egész sereg elméleti írója volt, a forradalmat közvetlenül megelőzőleg, és a nagy forradalom alatt. Említést érdemelnek *Mercier de la Rivière*, akitől a *laissez faire* jelszó származik; *) *Lavoisier*, a híres kémikus, *Condorcet*, a nagy gondolkodó és a francia akadémia akkori titkára.

Smith Ádám (1723—1797) mint gondolkodó és etikai író belekapcsolódik az angol szabadgondolkodó iskolába, amely *John Locke*-al kezdődik. Az angol szabadgondolkodó filozófiai iránynak az a legszembetűnőbb jellemvonása, hogy a tapasztalatot

*) A jelszó szószerint így hangzik: *Laissez faire laissez passer, le monde va de lui même.*

III. FEJEZET

---

tekinti ugyan a megismerés egyedüli forrásának, de az empirizmusban nem jutott el a minden lelkiséget tagadó anyagelvűségig, mint Franciaországban a Diderot-D'Alambert-féle társaság. Smith Ádám a leghatározottabban valláserkölcösös gondolkodó, s az isteni törvényt össze tudja egyeztetni a világban való szabad munkálkodással és az így elérhető anyagi javakkal. Azt mondja, hogy az ember Istentől beléje oltott ösztönöknek engedelmeskedve dolgozik és szerez vagyont a maga javára, de ugyanakkor egyéni munkájával a közt is hathatósan szolgálja. Nem állítja azt, hogy ezeknek az ösztönöknek feltétlenül engedelmeskedjék, — mint ezt a modern epikureizmus cselekszi, — mert a gondviselés az igazság és a méltányosság érzetét beleplántálta az ember lelkébe és ez akaratelhatározásait bizonyos korlátok közé szorítja. Az egyesek tehát, kik önmaguknak dolgoznak, nem kerülhetnek összeütközésbe egymással, ha az isteni törvények útjait követik, másszóval egymást tisztelik, megbecsülik és azonos jogaik élvezetében egymást nem háborgatják.

Smith Ádám gazdasági tanításaiból bennünket itt csak azok a nézetei érdekelnek, melyeket úgy tekintünk, mint historicumot. Gazdasági rendszere részleteiben ma már túlhaladott, de mint történelmi forrásmű, a kor gondolatvilágának megértésére nézve, legelsőrangú jelentőségű. Főmunkáját *Wealth of Nations*-t (1776) kritikusan különbözőképpen értékelték, aszerint, hogy milyen közgazdasági irányzathoz tartoztak. A szabadkereskedelem és a szabad-

verseny hivei az emberi értelem legnagyobb alkotásának tekintik, a védővámrendszer szószólói viszont mérsékeltlen vannak tőle elragadtatva, sőt egyesek (főleg a németek) minden eredetiséget megtagadtak tőle. Eredetiségét kétségbe lehet vonni. Etikája, továbbfejtése az angol szabadgondolkodó iskola erkölestanának, gazdasági rendszeréből pedig ami alapvető gondolat: a munka fontossága, a földművelés jelentősége, a forgalom szabadsága, a francia fiziokratáknál már előzőleg megtalálható. De ő volt az első, akinek figyelme a gazdasági élet egész komplexumára kiterjedt, és behatolt minden részletbe, és évtizedes munkával és gondolkodással egységes rendszerré formálta mindazt, amit részint ő maga megfigyelt, részint mások gondoltak.

Fontosabb gondolatait a következőkben foglalhatjuk össze:

A vagyonosság forrása az egyes egyénnek a maga hasznára, a saját érdekében végzett munkája. A felhalmozott javak nagysága és mértéke pedig tisztán attól függ, hogy valamely országban mennyi a gazdaságilag termelő egyének száma, a nemtermelőkhöz való viszonylatukban. Még nagyobb igazság a híres első aforizma, melyet sokan hamisnak és tarthatatlannak bélyegeztek azóta; ez ekkép szól: „Minden egyes nemzetnek az évi munkája az az alap, mely őt ellátja azokkal a szükségletekkel és kényelmi eszközökkel, melyeket évenként elfogyaszt, és ez mindenkor vagy a saját közvetlen munkájának terményeiből áll, vagy pedig azokból, melyeket más

---

III. FEJEZET

---

nemzetektől cserébe kapott helyettük“. A gazdasági termelés fokozását és tökéletesedését a társadalmi munka megosztása mozditja elő, ami a mezőgazdasági munkában lassu, az ipari munkában gyorsabb menetű. Smith mutat rá először arra a nagy igazságra, hogy a társadalmi munka megosztása gyorsítja magát a termelést, tökéletesíti a termelt javakat és az ipari technikai és találmányok fejlődését szükségkép magával hozza.

Ő is mennél nagyobb szabadságot követel a termelés számára, ugyanugy, mint Quesnay és a fiziokraták. Helyre kell állítani — mondja — a minden egyest megillető természetes szabadságot, mert a normális árak kialakulásának, következőleg a haladásnak és a gazdagodásnak is, ez az egyetlen módja. Smithnél a természetes szabadság nem azonos a szabadsággal, s koránt sem jelenti azt, hogy mindenki teheti azt, amit saját érdekében jónak lát. A pénzről szóló fejtegetésében (II. könyv, 2. fejezet) kimondja, hogy az egyesek természetes szabadságának olvan felhasználását, amely zavarja a társadalom biztonságát, törvényekkel kell korlátozni minden államban, akár szabadelvű, akár pedig despotikus annak kormányformája. Az a kényszerkötelesség, amikor védőfalakat vonunk a tűz terjedésének megakadályozására, egészen olyanszerű beavatkozás a természetes szabadságba, mint amikor megrendszabályozzák a bankokat.

Smith Ádám Quesnay-vel és a fiziokratákkal egy nézetet vall abban is, hogy minden gazdasági ter-

melés a földből, ebből az ősforrásból táplálkozik, mert a kézmű- és a gyáripár bármilyen virágzó is, bizonytalan vagyon, a föld azonban szilárd és állandó. Ő fordítja rá először a figyelmet a földjáradékra ma is nyitott problémájára és konkrét példák egész seregével mutatja ki, hogy a földjáradék monopoliumszerű jövedelem. A földtulajdonos jövedelme, aki egyszerűen csak behajtja a pénzt bérloin, olyan biztos pénz, mely nem jár sem munkával, sem kockázattal. Ebből az következik, hogy a földtulajdonos a legbiztosabb és a legmegfoghatóbb adóalany, tehát a közszolgáltatásoknak is csak a föld lehet első-sorban tekintetbe vehető alapja.

A vámok és a monopoliumok kérdésében Smith csak elméletben hirdeti a szabadságot, de megalkuszik az étellel. A távoli földrészek gazdasági kihasználásánál helyesli a monopoliumok adományozását, és megengedhetőnek tartja, még a gabonavámokat is, bizonyos észszerű határok között. Nem elfogult, mint a gazdasági liberálisok általában, a kereskedők és a gyárosok javára. Figyelmeztet arra, hogy az állami törvényhozás ne juttasson a kereskedőknek és a vállalkozóknak olyan kiváltságokat, melyek az összesség érdekeit sérthetnék.

A gazdasági értékekről szóló fejtegetései máig vitatott közgazdasági szakkérdések és tárgyuknál fogva nem érdekelnek bennünket. A társadalmat Smith nagy kereskedelmi társaságnak képzelte, ami máig jellemző az angol gondolkodásra. Mi az államot tekintjük gazdának, s nemcsak azt követeljük

tőle, hogy védelmezzen meg bennünket munkánkban és jogos tulajdonunkban, hanem azt is, hogy adminisztráljon bennünket, támogasson szükségleteink előteremtésében. Az angolszász felfogás szerint mindenki bizonyos mértékben kereskedő, ugymint Smith tanította, maga az összesség pedig nagy kereskedelmi társaság, mely maga látja legjobban szükségleteit és maga választja ki az eszközöket és módokat, hogy ezeket a szükségleteket előteremtse.

Smith Ádám a béke, boldogság és egyetemes harmonia uralmát várta a gazdasági szabadságtól. Iskolája, amely később a klasszikus gazdasági iskola nevet kapta, az életbe átültetve kitűnően bevált Angolországban a saját talaján, mert hiszen nem állottak a valósággal olyan kiáltó ellentétben, mint Franciaországban Quesnay fellépésekor. A Cromwell-féle Navigation Act óta (1651) Anglia tengeri kereskedelme óriási lendületet vett, és Smith korában az angol kereskedelem már legyűrte Hollandiát, Franciaországot, Spanyolországot, szóval összes régi vetélytársait. VIII. Henrik idejében a szigetországba is átjutott a merkantilizmus, de az ország iparának megteremtésében nem működött közre annyira az állam gondviselő irányítása, mint a kontinensen, ahol maguk a fejedelmek vagy pártfogoltjaik voltak az első nagyvállalkozók. 1694-ben megalakult az Angol Bank, a világ első jegybankja, mely a gazdasági élet fejlődésére rendkívüli hatást gyakorolt. Közgazdasági rendszerét *Ricardo Dávid* fejlesztette tovább.

Ricardo; Cobden és a manchesteri iskola.

A modern közgazdaságtan, ez a teljesen újkori tudomány, a gazdasági liberalizmus teremtménye és érdeme. Az új tudományág természetesen gyakorlati célokat szolgált, bármennvire igyekeztek is teoretikusai azt a látszatot kelteni, hogy őket kutatásaikban tisztán csak az igazságnak önzetlen felderítése vezette. A liberális közgazdaságtan a tényeket, az egész közgazdasági valóságot úgy szorította bele különböző sémákba, szabályokba, úgy rendszerezett és osztályozott, hogy az uralkodó eszmével az individualizmussal és a gazdasági szabadsággal ne kerülhessen ellentmondásba. A közgazdaságtan tudománya tehát az új életszemlélethez idomult. A liberális közgazdaságtannak kétségtelen érdeme, hogy neki köszönhetjük a közgazdaságtan mai fogalmait, és hogy az összes problémákat felvetette: mi a munka szerepe a termelésben, mi a tőke, mi a járadék, szabad vagy korlátolt legyen-e a kereskedelem, milyen legyen az igazságos adózás stb. A gazdasági élet egész komplexumát úgy bontotta szét részekre, a fogalmakat úgy definiálta, s a részletjelenségeket úgy értékelte, hogy a gazdasági szabadságról szóló alapfelfogáshoz következetes maradjon. Az egyoldalú közgazdászok azt mondják, hogy a közgazdaságtan tudomány; ha azonban felvetjük vele szemben azt a kérdést, hogy tudomány-e olyan értelemben, mint a fizika, vagy a matematika, vitatni lehetne, hogy ezt a diszes elnevezést megérdemli-e.

III. FEJEZET

Nem kellene tulságos messzi mennünk a bizonyítékokért, hogy kimutassuk, hogy ezt a szerteszétágazó, bonyolult és materiális életünk egész komplexumát magában foglaló tudományág milyen kevés kézzelfogható eredményt tudott felmutatni. Ha módszereivel olyan bizonyossággal dolgozhatnánk, mint ezt a közgazdászok állítják, akkor ma, a világszerte uralkodó gazdasági anarchia közepette, nem állnánk tanácstalanul. Már pedig a legjobb akarat sem tagadhatja, hogy a közgazdasági tudományok' oz hiába fordulunk tanácsért. Nehézségei abban rejlenek, hogy a gazdasági élet magának az embernek a műve, tehát a közgazdaságtan tudományának olyan valóság szolgál tárggyul, mely emberi konvenciók eredménye, nem állandó adottság s nem nyújtja ugyanazt az embertől elkülöníthető tárgyiasságot, mint a külső természet dolgai.

A liberális közgazdászok elkövették azt a nagy hibát, hogy a termelő erőknek csak egyik oldalát szemlélték; megfeledkeztek a munkásokról és a munkáskérdésről, s amikor a tőkének, a vállalkozó munkának tulságos jelentőséget tulajdonítottak, egészen hitvány alárendelt gazdasági fogalommá kicsinyítették a munkást. A munkás náluk jóformán semmit nem számító tényező, munkája kínálat és kereslet tárgya, éppen úgy, mint minden más áru, és ha számuk tulságosan elszaporodik, nem baj; a böles természetre bizzuk a dolgot, az ragályos nyavalyákat bocsát rájuk, és számuk majd leapad. (Malthus.) Ezzel a nemtörődömséggel alkalmat adtak a szocia-

listáknak arra, hogy ők tisztán a bérmunkás szempontjából tekintsék majd a termelés kérdéseit, és gyártsanak egy olyan gazdasági szisztemát, amely viszont csak az ő osztályérdekeiknek kedvez.

Smith Ádám nagy művét Ricardo, a meggazdagodott angol spekuláns, 1817-ben megjelent művében *) részben továbbfejlesztette, részben gyarapította néhány fogalomnak, így az áruértéknek és a földjáradéknak kifejtésével. Történelmi szempontból itt csak az érdekel bennünket, hogy hogyan áll Ricardonál a gazdasági szabadság kérdése.

Szerinte a munkamegosztásnak a belföldi termelésben az a haszna, hogy olcsóbban tud nagyobb árumennyiséget termelni. Ha tehát ugyanezt a munkamegosztást egyetemessé tesszük, másszóval belekapcsolódunk a külföldi relációkba, jótékony hatása csak fokozódhatik. Ezért csak áldásosak lehetnek a teljesen szabad külföldi kereskedelem eredményei. „A tökéletes szabadkereskedelem rendszere mellett, — mondja Ricardo, — az egyes országok tőkéjüket és munkájukat olyan termelési ágakra fordítják, melyek mindnyájukra nézve a lehető leghasznosabbak. Amikor tehát az egyéni hasznot keresik, azt csodálatos módon együvé kapcsolják az egésznek egyetemes javával. Az iparnak buzdítása, és a találékonyságnak megjutalmazása révén és azáltal, hogy a leghathatósabban kihasználjuk a természetnyújtotta külön erőket, a munka is a leghasznóthajtóbban és a leggazdaságosabban oszlik

---

*) The Principles of Political Economy and Taxation.

III. FEJEZET

---

meg... Ilyenformán a javak tömegének megsokszorozása, gyarapítván az egyetemes jólétet, az érdekeknek és a forgalomnak közös kötelékével egyetemes közösséggé tömöríti a civilizált világon belül levő összes népeket.*) Ő előtt is, mint Cobden előtt, óriási horizont: a civilizált népek termelő közössége lebegett. A portugál bor kivitelén és Anglia textilexportján számadatokkal illusztrálja, hogy a javak mi módon cserélhetők ki úgy, hogy mindkét fél árura váltsa át a saját munkamennyiségét. Számotvetve a pénzfelhalmozódás ártalmaival, abban az esetben, amikor nem kész árukat cserélnek ki, hanem egyik fél a másik áruját készpénzzel fizeti, — Ricardo arra a következtetésre jut, hogy a fizetési mérleg felborulásától nem kell tartani, mert ha a kereskedelem teljesen szabad, a javak automatikusan odajutnak, ahol kereslet kínálkozik utánuk, s így semmi sem veszélyezteti a harmóniát az egymással üzleteket kötő nemzetek között.

Ricardo határozott, s nyílt ellensége volt a gabonavámoknak, amelyek a 20-as és 30-as esztendőkhöz Angolország alsóbb néprétegeit elviselhetetlen nyomorral sújtották. Mint a parlament tagja, az alsóház 1819 december 16-iki ülésén Anglia gazdasági pusztulásáról szóló beszédében többek között ezeket mondta:

„Egy második baj azokból a bilincsekből származott, melyeket a kereskedelemre ráaktak, idegen áruk behozatalának megnehezítésével, ha azok való-

---

*) Principles, Ch. VII.

ban jobbak és olesőbbak, mint a mieink... én azt állítom, hogy bármilyen irányt vegyen más népek politikája, a mi népünk érdeke egészen más. Nekünk oda kell mennünk, ahol a tárgyak, melyekre szükségünk van, a legolcsóbban megkaphatók, és ott, ahol a legolcsóbbak, ott az ipar is a legfejlettebb, a belefektetett tőke pedig legnagyobb.“ Beszédét azzal fejezte be Ricardo, hogy Angliának nem szabad törődnie azzal, hogy mit csinálnak más népek, mutasson maga jó példát, és szüntesse meg mennél előbb az ostoba és ártalmas védővámrendszert.)* Szélső szabadkereskedelmi álláspontjából a fennálló viszonyok javára csak annyiban tett engedményt, hogy nem akarta máról-holnapra szabaddá tenni a gabonabehozatalt, hanem az átmeneti időre új vám-eljárást ajánlott.

Ricardo az individuum érdekeinek szem előtt tartásával szedte szét a gazdasági élet összes szálait. Az adó szerinte, olyan összeg, amelyet le kell adnunk az államnak, hogy az improduktív célokra fordítsa, másszóval, kiadtunk egy összeget a saját zsebünkből és nem költhetjük a magunk gyümölcsöző használatára. Két főadónemet, a tőke és a jövedelmi adót különbözteti meg a kisebb jelentőségű közszolgáltatások mellett, de hangsúlyozza, hogy a tőkeadó felettéb káros. Mert abban az arányban — mondja —, amint valamely ország-

---

*) K. Diehl, Sozialwissenschaftliche Erläuterungen zum David Ricardo's Grundgesetzen der Volkswirtschaft und Besteuerung, Leipzig, 1905 II. 310.

III. FEJEZET

---

ban csökken a tőke, és alább fog szállani annak termelése is, és ha a kormánynak és a népnek ezt az improduktív megterhelését tovább folytatják, állandóan kisebbedni fog az évi termelés, míg végre a nép forrásai és maga az állam is, növekvő gyorsasággal hanyatlásnak indulnak, amit azután pusztulás és romhalmaz követ.

Ricardo haláláig a szabadkereskedelem elmélet maradt. Ezt a nagy kérdést egy hatalmas erejű agitátor, *Cobden Richard* dobta bele a napi politika hullámaiba, s az ő nevéhez kapcsolódik az ugynevezett manchesteri gazdasági iskola, amelynek néhány évtizeden keresztül elhatározó szerepe volt Anglia közgazdasági politikájában.

A manchesterizmust kritikusai aszerint tüntetik fel rokonszenvesnek vagy ellenszenvesnek, hogy ők maguk milyen gazdasági iskolához tartoznak. A szocialisták, nemkülönben az állami beavatkozás rajongói, embertelen kizsákmányoló rendszert láttak benne, amely prédául dobja a gyengéket, az ügyefogyottakat, a gazdagoknak és az erősebbeknek. Az antiliberálisok Cobden tanításába rengeteg sok rosszzat beleerőszakoltak. Ráfogták, hogy visszataszítóan rideg, korlátolt materializmus, tagadása minden humanizmusnak és erkölcsnek, mert ezzel a jelszóval küldi hiveit az élet harcába: taposd el a gyengét. Könnyen kimutatható, hogy a manchesterizmusban ezekből a jellemvonásokból semmi sincs. Cobdenben sok van Smith Ádám és Bentham iskolájából, de mindkettőnél ideálistább. Meggyőződéses és

elszánt békeapostol és a szabadversenynek pacifista és humanitárius okokból híve. Felfogása szerint a népek közötti szabadverseny kölcsönös kiegyenlítő-dést hoz, amit ő maga így fejezett ki: „a szabadkereskedelem tökéletesítve az összeköttetéseket és biztosítva minden nemzet számára a függetlenséget, elkerülhetetlenül megfosztja a kormányokat attól a hatalmuktól, hogy háboruba rántsák népeiket“. 1850-ben mint parlamenti tag, a legélesebben tiltakozott az ellen, hogy Anglia kölcsönt adjon Ausztriának, azért, mert katonai célokra fordítja. A nemzetek szerinté individuumok és szabadon rendelkeznek önmagukkal. A magyar nemzetnek az osztrák ház elleni szabadságharcát figyelemmel kísérte, és saját eszméinek képviselőjét látta Kossuth Lajosban, akit megtisztelt rokonszenvével és barátságával. Egyik kezdeményezője a békekonferenciának, s ő vitte az angol béke delegátusokat arra az értekezletre, amelyen Victor Hugo elnökölt. *) E néhány jellemző adat megvilágítja a Cobden-féle mozgalom jellemét, s megállapíthatjuk, hogy a manchesteri iskola nem az a vérszegény gazdasági és etikai materializmus, amivé lekicsinyítették egyes ellenfelei.

A manchesterizmus tisztán angol jelenség; az európai kontinensen voltak ugyan hívei, de a gazdasági életben konkrét eredményeket elérni nem tudtak. A Locke-al kezdődő gazdasági és politikai liberalizmus legtisztább formáját láthatjuk benne,

---

*) *Bardoux*, *Essai d'une psychologie de l'Angleterre contemporaine*, I. 135. l.

III. FEJEZET.

---

amennyiben leszürve tartalmazza mindazokat az elméleteket, amelyeket a természetjogi elvből kiinduló filozófusok elgondoltak Cobden fellépéséig. A XIX. század elején az elmúlt feudális és merkantilis időszaknak még sok visszaélése virágzott. A nagybirtok kiváltságokat élvezett, s közben a XVIII. század közepétől kezdve rohamos fejlődésnek indult gyáripar. Az angol parasztság és az egykori kisiparosok a városokba özönlöttek, ahol a legsiralmasabb sors várt rájuk. A liberalizmus első időszaka, amely még telítve volt a részben a múlt még el nem évvült kiváltságaival, részben újabb kinövésekkel, szörnyű társadalmi összhangtalanságot vetett felszínre. Az emberbarátok (Shaftesbury lord), kik keresztyéni érzületükkel nem tartották összeegyeztethetőnek a munkásság kizsákmányolását, hathatós társadalmi és állami védelmet sürgettek. A tömegek nyomora azonban nőttön-nőtt, s közben feltámadt az angol munkásság forradalmi jellegű mozgalma (chartista mozgalom). Ezek Cobden fellépésének előzményei.

Cobden Richard szerény vagyonu földművescsaládból született (1804), Midhurst-ben, a Sussex-grófság egy kis községében. Gyermekkorában apja juhait őrizte és már egész fiatalon maga kereste kenyerét, mint egvik londoni kereskedőház segédje. Később visszatért Manchesterbe, Angliának ekkor már legnagyobb ipari központjába, ahol testvéreivel együtt posztóüzletet nyitott. 1834-től kezdve nagyobb utazásokat tett. Bejárta Egyiptomot, Görögországot,

és Törökországot; a következő évben áthajózott Észak-Amerikába, majd ismét európai utat tett. Ebből az időből valók a különböző országokról szóló nolitikai tanulmányai.*) Csakhamar tekintélyes emberré lett és mint a manchesteri kereskedelmi kamara tagja, megkezdte agitációs munkáját.

1838-tól kezdve négy esztendőn keresztül súlyos válság nehezedett Anglia gazdasági életére. A kenyérárak folyvást emelkedtek, a munkások munkabére állandóan csökkent, az ipar és kereskedelem fennakadt. Az 1843-ik esztendőt mint a legszörnyűbb nyomor esztendejét emlegetik. A nyomor velejárói, a rablás, gyujtogatás, utonállás, a járványos betegségek napirenden voltak egész Angolországban.***) A manchesteri ipari és kereskedelmi körökben az a vélemény alakult ki, hogy a bajok legfőbb, sőt egyetlen forrása az 1815-iki prohibíciós törvény, amely a nagybirtokos arisztokrácia érdekeit túlzottan védte. Meg kell tehát szüntetni a gabonavámokat. Az első tiltakozó szó 1838 augusztus 4-én Birney doktor által összehívott gyűlésen hangzott el a gabonavámok ellen, s ezzel megkezdődött a nagy liberális forradalom, amely 1846-ban fejeződött be. Manchesterből átjutott a mozgalom Birminghambe, Leicesterbe, Derbybe. 1843 december 13-án a manchesteri kereskedelmi kamara Cobden indítványára elfogadta a következő deklarációt:

---

*) *England, Ireland and America*, by a Manchester manufacturer, 1835; *Russia*, by Richard Cobden, 1836.

**) *L. Bastiat*, Cobden et la Ligue, 419. l.

III. FEJEZET

„A gabonavámok rögtöni eltörlése nélkül a gyáripar összeomlása elkerülhetetlen, és a kereskedelmi szabadság elvének legnagyobb mértékű alkalmazása biztosíthatja egyedül az ipar kedvezőbb helyzetét és az ország nyugalalmát.“

Cobden indítványára megalakult a gabonavámellenes liga (*anti-cornlaw-league*), amely gyűlésein, előadásain a gabonavámoknak, a köznyomor legfőbb okozójának rögtöni megszüntetését követelte. De a liga még tovább ment. Az arisztokrácia kiváltságainak eltörlése után programjába vette mindazoknak a kereskedelmi, ipari, gyarmati kiváltságoknak és monopoliумoknak megszüntetését, amelyek még mind-ezideig érvényben voltak. A free trade lelkes apostolai ezután lapot alapítottak (Manchester Times), megalakították a Free Trade Hall-t (1843), röpirataikkal elárasztották az országot, és így lassanként megtörték az angol közvélemény kezdetben tanúsított rideg közönyét.*) Cobden és elvbarátai a liga programját bevitték a parlament termébe. A konzervatívok ellenállását aránylag rövid idő alatt leküzdötték egy minden részletében felemelő, tisztán elvi összeütközésekből álló parlamenti kampányban, amelyhez hasonlókat csak az angol parlamentarizmus története mutathat fel. Az 1845-iki sanyaru esztendő meghozta a győzelmet a liga számára. 1846 május 26-án az alsóház megszavazta a konzervatív Peel-kormány javaslatát, s ezzel Anglia megvalósi-

---

*) *Bastiat, Cobden et la Ligue*, 428—430. 1.

totta azt, amiről Quesnay és Smith álmodtak: a vám- és monopoliummentes szabadkereskedelmet.

A manchesterizmus dogmáit kiolvashatjuk Cobden tanulmányaiból és hátrahagyott beszédeiből. A nagyjelentőségű gazdasági iskola megalapítója nem gyártott ködös elméleteket. Egyszerű kereskedő, self mademan volt, aki az ideális lelkesedést és a gyakorlati értelmet egyesítette magában. Nála az individuum szabad érvényesülésének követelése távoli nagy célt szolgál: az örök békét, a föld népeinek, az egész dolgozó emberiségnek nagy és szent egységét. Ugy gondolta, hogy ha a gazdasági országhatárokat eltöröljük, megszűnik a népek féltékenysége és kialakulnak a természetes termő területek. Cobdenben sok hit, sok remény volt. Csak hinni lehetett azt, hogy a népek békéjéhez elegendő egymagában a gazdasági szabadság. A nagy háborukat egyéb okok is szülték, nem csupán a gazdasági elzárkózás, féltékenység, a vámok, monopoliumok által eltorzított egészségtelen verseny. Kiinduló gondolata az volt, hogy a népek köztársasága, valami nagy, békés országokból álló világállamféle képződik ki, ha a kereskedelem gátló akadályai ledőlnek. Ehhez az elgondoláshoz valóban nagy optimizmus kellett. Kiirtani ilyenmódon a másik rovására való nagyranövés vágyát, pláne olyan nemzetekből, amelyek akkor állottak fejlődésük legkezdetén, mint pl. az akkori Németország. azt csak Cobden hihette, aki-ben sok volt a hívő puritánból, és barátja Bright, aki rajongó quäkker volt. Első nagy beszédében,

melyet az 1842 októberében tartott ülésen mondott, reformátori vállalkozásnak nevezi a liga programját. Nem a legkisebb dicsősége lesz Angliának — úgymond —, amely a szabad intézményeket: a sajtót, az esküdtszéket, a képviseleti kormányformát adta a világnak, ha első lesz abban, hogy példát ad a kereskedelmi szabadságra. A kereskedelmi szabadság összes következményei között az erkölcsi következmények tűntek fel nekem mindig legnagyobbaknak, legimpozánsabbaknak, olyanoknak, melyek méltók arra, hogy becsvágyunkat és buzgalmunkat felkeltsek. Megalapítani a kereskedelmi szabadságot, ez azt jelenti, hogy ugyanakkor megalapítjuk az egyetemes békét, mert összekapcsoljuk a kölcsönös csere kötelekeivel a föld összes népeit. Más szóval: lehetetlenné tesszük a háborút két nép között, ugyanugy, amint az lehetetlen ma Nagy-Británia két grófsága között. Csaknem minden beszédének a népek békéje az állandó mottója. Cobden gyakorlati ember, kereskedő volt. Beszédeiben, előadásában rengeteg számadattal mutatja ki, hogyan fizetett rá Anglia a védvamos és egyben háborus politikára, hogyan halmozódott fel a rengeteg államadósság.*) Az Egyesült Államok és Angolország akkoriban már igen barátságos viszonyára hivatkozva állítja, hogy „mennél nagyobb mértékben folytat kereskedelmet valamely nép szabad, becsületes elvek szerint, annál kevésbbé fenyegeti háború“.

---

*) Anglia államadóssága Cobden felléptekor 800 millióra rugott.

Cobden a társadalmat úgy fogta fel, mint szer-
ves egészet, mely spontán módon gondoskodik a
maga szükségleteiről és ha a forgalom és a termelés
elé nem emelünk mesterséges gátakat, az emberiség
ki fogja fejteni a materiális termelő munkában leg-
nemesebb erőit. Nem volt filozófus, és a legjobb aka-
rattal sem nevezhetnénk őt mélyen gondolkodó elmé-
nek, de az életből meritett következtetései, az
emberek jóakaratába meritett hite arra ösztönözték,
hogy a legszabadabb mozgást követelje a munkál-
kodni és alkotni akaró képességek számára. A XIX.
század liberalizmusának kétségkívül ő volt leg-
nagyobb apostola, a rendszeralkotás dicsősége azon-
ban egy nagy összefoglaló elmének, John Stuart
Mill-nek, az induktív logika megteremtőjének nevé-
hez fűződik.

A liberális gazdasági iskola az európai konti-
nensre, Franciaországba és Németországba is gyor-
san átesapott. A francia forradalom alkotmányai a
gazdasági individualizmusnak kedveztek, amikor
ismételve hangsúlyozták az egyéni munka és a ma-
gántulajdon szentségét. A franciáknál a gazdasági
liberalizmus legnagyobb elméleti írója *Jean Baptiste
Say* volt (1776—1832), akit Európában évtizedeken
át olvastak és tanultak s a liberális közgazdászok
reá hivatkoztak, mint egyetlen forrásra.

Jean Baptiste Say Napoleon alatt tagja volt
a tribúnatusnak, de Napoleon pénzügyi nézetei miatt
kilökte. 1803-ban jelent meg nagy tanulmánya, ezen
a címen: *Traité de l'économie politique ou simple*

exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. A szabad forgalom és a kereskedelmi szabadság előnyeit fejtegeti benne, egészen Smith Ádám szellemében, rengeteg számu gyakorlati példával. A tribunatusból való eltávozása után szövőfonó gyárat alapított, és mint gyáros, még több gazdasági tapasztalatot szerzett és még meggyőződésesebb hive lett a szabadkereskedelemnek. A kontinentális zár megszünte után Franciaországban az egész gazdasági élet fenekestül felfordult. Say a drágaságot, az ipar hanyatlását annak tulajdonította, hogy a kormányok a kereskedelemre és a forgalomra újabb bilincseket róttak, és vámokkal igyekeztek védekezni az idegen áruk behozatala ellen. A *Cours complet d'économie politique pratique* című, 1837-ben megjelent összefoglaló nagy művében, mely egyetemi előadásait tartalmazza, szélesebb alapokra fektette a gazdasági szabadság dogmáját. Ujat keveset mondott, de Smith Ádámmal és Ricardoval szemben megvolt az az előnye, hogy világos modorával, kitűnő és találó példáival ebbe a száraz studiumba életet öntött.

Azok a népek, amelyek az újabb korban bizonyos gazdasági sikereket értek el, jólétüket kizáróan a gazdasági szabadságnak köszönhették, — mondja Say. A szabadság ellenségei Franciaországban jól hangzó érveket szoktak felhozni a régi bilincsek fenntartása mellett. Ilyenek például, hogy amióta a kereskedelemben szabadság uralkodik, egyik csőd és bukás a másikat éri, felburjándozott a csalás és a zug-

kereskedelem, általában az erkölcsök süllyedtek. De ezek szemenszedett álokoskodások. Bemutatja Angolország példáját, hogy a szabadság mennyi jót és áldást hozhat egy nemzetre. Minden áru olcsóbbodott, és a népesség a kikötővárosokban és kereskedelmi központokban azóta megháromszorozódott. Franciaország töméntelen kárt szenvedett a kiváltóságok és monopoliumok miatt. Üldözték a feltalálókat, úgyhogy azok külföldre voltak kénytelenek menekülni, hogy ott találmányaikat értékesítsék. Mindez azért történt, mert a francia kormány közbelépett, és rendeleteivel megszabta, hogy milyen termelő eszközöket lehet használni.

Az a bizonyos fegyelem és ellenőrzés, amit az állami beavatkozás hívei követelnek, a hadseregbe valók, nem pedig a gazdasági életbe. Smith Ádámmal együtt azt vallja, hogy a magánember sikere egyben közsiker, s az egyes egyének vagyonosodása a köz vagyonosodásával egyenlő. Az állam csak akkor avatkozzék be a magángazdaságba, ha meg kell torolni visszaéléseket, és ha egyik ember sérti a másik jogait. A behozatali és a kiviteli vámok az iparra és a kereskedelemre nézve egyaránt károsak. Ha a nyersanyag megdrágul a behozatali vámok folytán, az ipari termékek drágábban jutnak a fogyasztóhoz, ami a forgalmat, és a piac felvevőképességét csökkenti. Ami a fogyasztóra nézve ártalmas, az természetszerűleg ártalmas az iparra és a kereskedelemre nézve is. Minden prohibíció veszedelemes, mert drágít, elzárja a kedvező piacot, és

ugyanakkor drágítja a belső termelést. Egy sereg példával igazolja, hogy a fogyasztók mennyire ráfizetnek az agrár vámokra. „Ha az összes nemzetek egyszerre megszüntetnék a vámokat, melyeknek segítségével iparukat jobb híjján istápolják, az áldozatok, melyeknek így kitesszük magunkat, egyenértéket nyerneek abban a haszonban, melyet szomszédaink nekünk juttatnak.“ A vámokról szóló fejtegetései ezzel a következtetéssel végződnek: „Amikor valamely idegen nemzet akadályokat állít, hogy a mi iparunk termékei hozzá be ne jussanak, ostoba dolgot művel: mert a következménye az lesz, hogy mi viszont akadályokat gördítünk az ő termékeinek hozzánk való szállítása elé“.

A gazdasági liberalizmusnak kiváló képviselői még Franciaországban *Frederic Bastiat* (1801—1850), aki Cobdennek volt odaadó híve és barátja és a gabonavámok eltörlésének történetét is megírta. Szellemesen és gunyorosan támadta a franciaországi államosítási mániát, az etatizmust s a szabad kereskedelemtől a gazdasági harmonia megvalósulását várta. Említést érdemel még *Jean Charles Leonhard Sismondi* (1773—1842), Smith tanítványa ugyan, de mérsékelt liberális, amennyiben szükségesnek tartja, hogy az állami beavatkozás lehetőleg enyhítse a gazdasági életben a létért való korlátlan harcot.

Fr. List és a védővámrendszer.

A szabadkereskedelem említett apostolai, kik a vámhatárok eltörlésének szinte misztikus erőt tulajdonítottak, nagy, általános emberi érdekeket tartottak szem előtt, és képzeletükben a békésen termelő és dolgozó világ széles horizontja lebegett. Ugy gondolták, hogy a népek, egyenlők lévén az érvényesülés lehetőségei a gazdasági élet egész területén, azt termelik, amire talajviszonyaik, képességeik, jártasságuk rendelték őket. Bizonyos értelemben tehát kozmopoliták. A manchesteri iskola hívei nem törődtek azzal, hogy a gabonavámok eltörlésével Anglia gabonatermelése tönkremegy, mert nem tud versenyezni azokkal az országokkal, amelyek kedvezőbb talaj- és éghajlati viszonyaik folytán többet és olcsóbban termelnek, ha viszont bőséges kárpót-lást nyer akképen, hogy óriási arányokban fellendítheti akkor verseny nélkül álló vas- és szövőfonó iparát. Mint már említettük, Anglia a manchesteri-ekre hallgatott és egy időre megszüntette a védő-vámokat. Ha a liberalizmus megmaradt volna tisztán nemzetközinek és nem ébresztette volna fel ugyanakkor a tudattalanból a nemzeti öntudatot, az egész földkerekség nagy békés termelő közösséggé változott volna.

A nemzeti öntudat felébredése után a tisztán nacionalista szempontokat és célokat össze kellett valahogyan egyeztetni a gazdasági liberalizmus termelési rendjével. Ez a nagy mű egy német tudós-

nak s agitátornak, a modern Németország egyik megteremtőjének, *List Frigyesnek* nevéhez fűződik.

List Frigyes 1789-ben Reutlingenben született, svábok földjén, jómódu polgári családból. Tanulmányainak elvégzése után Württemberg állam szolgálatába lépett, és ifjui lelkesedéssel csatlakozott a francia forradalom reformeszméihez, amelyekkel Németország intelligens társadalma már telítve volt ebben az időben. A liberális Wangenheim-kormány alatt katedrát is kapott Tübingában az egyetemen, de ezt a szabadelvű kormány bukása után kénytelen volt elhagyni. Németország ebben az időben súlyos gazdasági krízisben színlődött. A kontinentális zár megszűnte után Anglia egyszerre elárasztotta egész Európát olcsó ipari termékeivel. Ez ébresztette fel Listben, ámbár elméletileg a gazdasági szabadság legodaadóbb híve volt, a védelem gondolatát, mert úgy látta, hogy Anglia fejlett ipari kultúrája folytán egymagában kielégíti egész Európa ipari szükségleteit. A német kereskedelmi egyesületnél állást vállalva, a birodalom politikai és gazdasági felszabadítása mellett agitált. De nem hagytak békét ellenségei; először fogságba vetették, majd pedig száműzték Németországból. Franciaországon keresztül Amerikába utazott, ahol a gazdasági és politikai viszonyokat tanulmányozta. 1832-ben visszatérve a hazájába, tovább folytatta agitációs tevékenységét a német Zollverein mielőbbi megteremtéséért, s köz-

ben megírta korszakalkotó művét: a közgazdasági tudományok „nemzeti rendszerét“.)

List a nemzetek vagyonosodásának okait kutatva, abból a tényből indul ki, hogy Angolország fejlett iparával, a tengeri kereskedelem monopoliúmával olyan gazdasági fölényre tett szert a nemzetek között, hogy védekezni kell ellene. Ezért Európa öntudatos népeinek, ha nem akarnak nemzeti jövőjükről lemondani, és egy túlfejlett gazdasági hatalmasság alárendelt rabszolgái maradni, a más nemzetekkel való korlátlan forgalom elvéről le kell mondanio. Szerinte a Quesnay—Smith-féle szabadkereskedelmi tan és a régi merkantilizmus egyformán tévesek. A szabadkereskedelmi doktrinának az a legnagyobb vétke, hogy egy tisztára kozmopolita eszmét akar általánossá tenni, és a jelen szükségleteit, a nemzetiség természetét félreismerve, nem veszi tudomásul a nemzetnek létét, és ezzel együtt a nemzetek önállóságra való nevelésének principiumát.**) Az a bizonyos egyetemes unio, melyet Quesnay és Smith Ádám felvetettek, azzal járna, hogy a nemzeti individuumok eggyé olvadnának benne és a nemzeti sajátságok eltörlődnének. Megismétlődnek ilyenformán a római történet, mert az összes gvenge népek egy erősebbnek alárendeltjévé süllyednének. És ez az állapot szükségképen bekövetkezik akkor, ha az európai államok megmaradnak a primitív agrárország állapotában, iparuk fejleszt-

*) *Fr. List*, Gesammelte Schriften III. Stuttgart, 1856.

**) *List*, i. m. III. 7.

III. FEJEZET

---

tésében pedig a kezdetleges kézműiparnál nem jutnak tovább. „A védő vámrendszer, — mondja List — amelyről azt állították, hogy spekulatív fejek találmánya, természetes következménye a nemzetek ama törekvésének, hogy biztosítékot nyerjenek fennmaradásuk, boldogulásuk, vagy hatalmi fölényük számára.“

A Klasszikus gazdasági iskola el akarta hitetni az emberekkel, hogy boldogulásukhoz nem szükséges más, mint a szorgalom, a takarékoság, és az egyének intelligenciája, ezzel szemben az az igazság, hogy a vagyonosodás nem kevésbbé függ a polgári intézményektől, a törvényektől; fennmaradásnak és önállóságnak, a nemzeti hatalomnak pedig feltétlenül a törvényhozás a garanciája. Mi most tehát a teendő, hogy Németország és Európa többi országai is fel tudják venni a gazdasági versenyt a prepotens Angolországgal?

Az első teendő, hogy a nemzeti individuumok egyesüljenek egymás között nemzeti társadalommá, egységes egésszé. Világveszedelem az, hogy minden ipar, kereskedelem, tengerhajózás egyetlen nemzet kezében összpontosuljon. A külkereskedelem korlátozásának List elgondolásában nemzetnevelő céljai vannak. Az elmaradt népeket rá kell nevelni előbb a termelő munkára s addig, amíg a világversenyre meg nem edződtek, szükség van állami kontrollra, szükség van intézményes támogatásra.

List nem tulzó, nem szélsőséges protekcionista.

Azt mondja, hogy a túl magas védővámok, ha azok minden idegen árut egyszer és mindenkorra kizárnak, a nemzetet hanyagságra és tunyaságra szoktatják. A védővámok legyenek észszerűek, se túl magasak, se túl alacsonyak; védjük meg egy időre a belföldi gyártmányokat, de később, amikor a belföldi iparágak olcsón és kielégítő mennyiségben termelnek, mérsékelhetjük a vámokat. A különböző európai országok gazdaságtörténelme, még Anglia történelme is, arra tanít bennünket, hogy a polgárság intelligenciáján és szorgalmán kívül az intézmények és a törvények nagymértékben hozzájárultak a vagyonosodáshoz. Minden nép intézményeiből merítette erejét, még Angolország is, ahol a tengeri kereskedelem és a hajózás föllendülése a Cromwell-féle Navigation Act-tal kezdődik. List nem ellensége az egyéni szabadságnak. Éppen ellenkezőleg: Szabadság nélkül nincs sem termelő munka, sem kereskedelem, de a belső legteljesebb egyéni szabadság mellett a nemzet úgy lépjen fel mindig mint egység, és a népek versenyében ne dobja oda magát martalékul a korlátlan szabadkereskedelem hamis elvének. Az ő védő vámrendszere koránt sem jelent légmentes elzárkózást a más nemzetek elől, mint amilyenek napjainkban tanui vagyunk. A merkantilisták túlzott iparvédelmét, amely eleinte használt a kézműiparnak, de tovább is erőltették, amikor már nem volt rá szükség, teljes egészében elveti. Nála a vámvédelem átmeneti eszköz, amely racionálisan alkalmazva, kitűnő nevelési eljárás és versenyképessé teheti a

---

III. FEJEZET

---

népeket akkor, ha iparuk még csak a kezdeti sádiumban van.

A nemzeti egység az országok jólétének és egészséges továbbfejlődésének elengedhetetlen feltétele. Bármennyire tiszteletreméltóak is az individuális jogok, az egyes embert mindig alá kell rendelni a közösség nagy céljainak és érdekeinek. Smith Ádámnak az a tétele, hogy amikor az egyes ember saját érdekeit követi, ezzel szükségképpen előmozdítja a társadalom érdekeit is, bebizonyíthatatlan és hamis. Éppen ilyen indokolatlan a klasszikus iskolának az a másik igen elterjedt tanítása is, hogy a nemzeti gazdaság csak a magángazdaságok összessége és hogy az egyes ember magánérdeke a termeléshez és a vagyon felgyülemeléséhez sokkal jobban hozzájárul akkor, ha zavartalanul élhet az ő üzleteinek. Mert mennél fejlettebb valamely ország gazdasági élete — mondja List —, annál nagyobb szükség van arra, hogy az állam és a törvényhozás a magánvállalkozásba a nagyközösség érdekében beavatkozzék, és az állami beavatkozás helyénvaló mindenkor, amikor az egyes magántevékenységek a közcélokkal összeütközésbe kerülnek.

List közgazdasági rendszere az első számottevő nagy támadás Smith Ádám ellen, aki közel fél-századon keresztül szinte megdönthetetlen bálvány volt. List nemcsak az alapfelfogását, a feltétlen egyéni szabadságot, a szabad kereskedelem doktrínáját vonja kétségbe, hanem rendszerének egyéb fontos tételeit is, így például az egész értéktant. Smithnek

az az állítása, hogy a földmivelés minden vagyono-
sodásnak jóformán egyetlen forrása, és hogy a talaj-
műveléshez több intelligencia szükséges, mint az
iparhoz, egyszerűen dőreség. Az ipar magasabb-
rendű már csak azért is, mert szolgálatában állanak
a művészet és a tudomány, de azonkívül több talá-
lékonyság, több intelligencia, munkakedv és kitartás
szükséges hozzá. Az olyan társadalom pedig, mely-
ben a lakosság többsége ipart üz, feltétlenül maga-
sabbrendű. Az ipar gyarapodása szaporítja valamely
ország népességét azáltal, hogy jóval több munkás-
kezet foglalkoztathat, mint a földmivelés. A tulzott
agrárvédelem veszedelmes minden országra. Anglia
példája mutatja, hogy a nagybirtokosok dédelgetése
rettentő gazdasági krízist és nyomort idézhet elő.

List agitátori és írói működésének jelentősége
abban áll, hogy a közgazdaságot a nemzeti és hatalmi
politika szolgálatába állította. Kitűnő meglátásu és
meglepően előrelátó fő volt. Láta, hogy a német
birodalom hatalmas gazdasági erőforrásokkal ren-
delkezik; van roppant mennyiségű vasa és szene,
de nem tud konkurrálni Angliával, mert a sziget-
ország egy századdal előbb jár. Rájött arra is, hogy
a német nemzet vagyonosodása a legszorosabban
egybefügg a politikai egységgel, és ipara, kereske-
delme stagnálásra van kárhóztatva mindaddig, míg
az egyes német államok között a vámsorompók fenn-
állanak és a birodalom az akkori szétdaraboltság
állapotában marad. Angliát kétségtelenül gyűlölte.
Olyan abnormális hatalmat látott benne, amelyet

III. FEJEZET

---

csak az összes európai országok tudnak ellensúlyozni, ha egymással szövetkeznek ellene. Elgondolása közel jár a mai Páneurópa-koncepcióhoz. Európai népeinek harcolni kell Anglia despotizmusa ellen, latba kell vetni vele szemben az összes európai népek szövetkezett erejét.

List a 40-es években Magyarországon is megfordult, hogy itt a gazdasági viszonyokat szemügyre vegye. Az ő elméjében már megfogant a nagy német birodalom gondolata, melynek hegemoniája a Baltitengertől Ausztria s Magyarország hátán keresztül a Földközi-tengerig leér. Magyarországról szóló észrevételeit érdemes megemlíteni. *) Elképedve látta, hogy itt mennyi kihasználatlan erőforrás hever paragon. Ítélete a magyar nemességről azonban nem nagyon hizelgő. Lovagiaskodó, büszke s pazarló népségnek látja az akkori magyar politikai nemzetet, és azt tanácsolja, hogy az ország ha fenn akar maradni, teremtsen erős polgári osztályt az alkotmány sáncain kívül álló néprétegekből. Helyesli a Széchenyi- és Kossuth-féle reformterveket. Ut-, vasutépítés, a folyók szabályozása a legelső teendő, és az országnak el kell magát látnia külföldi hitellel. Kidolgozott Magyarország számára egy nagy tervezetet (*Ungarische Compagnie*), ebben benne van a hitel, a közlekedés szabályozása, a folyók gáttakkal való ellátása, szóval mindaz, amit ebben az időben gróf Széchenyi István sürgetett.

*) Über die national-ökonomische Reform des Königreichs Ungarn. (1845.) G. S. II.

Ebből a rövid vázlatból megállapíthatunk annyit, hogy List nemzeti szisztémája a liberális közgazdaságtan revíziója; az individualizmus kibékítése az állami beavatkozással, ami azoknak a viszonyoknak szemüvegén nézve érthető és helyeselhető. Anglia akkor verseny nélkül állott a világpiacon, és tegyük fel, hogy a németek a klasszikus gazdasági iskolát vakon követik, Németország, de vele együtt egész Európa is, Anglia kizsákmányolt gyarmatává vált volna. Olyanszerű viszony keletkezett volna, Anglia és Európa között, mint ma az Egyesült Államok és Mexiko viszonya. Az Unio szörnyű erejű trösztjei az agrár Mexiko egész gazdasági életére rátenyereltek és minden zsírfát kiszívják.

A mostani elfajult és esztelenségig csigázott protekcionizmus azonban, amely a háboru után mániává lett egész Európában, nem hivatkozhatik Friedrich Listre, mint atyjára. Ő a mérsékelt, meggondolt, és racionális elzárkózást nevelési eszköznek szánta, melyet csak addig kell fenntartani, amíg a hazai iparágak el nem bírják a külföldi versenyt. A mai védő vámrendszer azonban az elvakult nemzeti imperializmus eszköze. A legklasszikusabb példára az 1926 nyarán hozott csehországi vámtörvény.

Most már az a kérdés, hogy kinek van igaza: a manchesterieknek-e, vagy a védvamosoknak, végtelenségig vitatható probléma, és egyenlő számú komoly érvet hozhatunk fel mindkettő mellett. Az olyan népek között, melyek a civilizációnak annyira-amennyire hasonló fokán állanak, szóval gazdasági-

lag egyenlő erejűek, s ilyenformán egyik nem zsákmányolhatja ki a másikat, — a szabad kereskedelem egészen észszerű és csak áldásos lehet. Mert ha mind-egyik azt az árut viszi piacra, melynek készítésében a legjáratosabb, s amelyet természeti viszonyainak köszönhet, bekövetkezhetik a kölcsönös kiegyenlítés, és a gazdasági élet harmóniája, úgy mint Ricardo gondolta. De ehhez feltétlen szükség van békés szellemre, a nemzetek bizonyos mértékű szolidaritására, a háborus lelki okok kiküszöbölésére, ez tehát egyelőre utópia és az eljövendő időknek igen szép álma. Könnyen elképzelhetünk ilyen gazdasági egységet, Európa népei között — nem számítva ide Oroszországot —, mert ezek a népek képzettségüket, ipari és technikai civilizációjukat tekintve, nagyjában egyenlők. Egy ilyen európai vámközösség a legnagyobb valószínűség szerint elsöpörné a mesterségesen fenntartott magyar gyáripart, de kárpótlásul kifejleszténé a nyersterményeket feldolgozó iparágakat, melyeknek itt van nyersanyaguk, és megvan Európában a biztos felvevőpiacuk.

List gondolatait tovább fejlesztették és közben meghamisították Németországban is és mindenütt. Epigonjai a nemzeti imperializmus szolgálatába állították az egész ipart és kereskedelmet és a közigazdaság a Hohenzollern-féle hatalmi politikának lett gyűlöletes eszköze. A védővamos professzorok ennek csináltak propagandát (Schmoller) nehézkes, doktrinér elméleteikkel, s közülük *Wagner Adolf* egészen az államszocializmusig elsiklott.

A védővámoknak és az egyéb állami támogatásoknak hátrányát sehol nem szemlélhetjük úgy, mint nálunk Magyarországon. List a korlátozások rendszerét csak nagy nemzeti érdekből látta nélkülözhetetlennek, nálunk azonban ez a támogatás nem anvira nemzeti, mint inkább kasztérdek. Ezeket a hátrányokat nem részletezhetjük, de nem hallgathatunk el viszont néhány olyan visszaélést, melyek mindenkinek feltűnnek. A nagyipar, ha biztos a felől, hogy nem veszíti el a felülről jövő támogatást, nem tökéletesíti termelőeszközeit és nem igyekszik olyan árukat termelni, amelyek a külfölddel a versenyt kiállják. Másodsor: biztos rizikó nélküli jövedelmet nyújt bizonyos ipari és pénzesoportoknak, és ezek monopolizálják a belföldi piacot, és hitvány áruikat drágán rákényszerítik a belföldi biztos vevőkre. Ahhoz, hogy az intézményesen dédelgetett ipar előnyös helyzetével vissza ne éljen, bizonyos moralitás és nagy céltudatosság szükséges. Példa rá Németország, ahol a vállalkozók nem éltek vele vissza, a védővámokat arra használták, hogy közben áruikat tökéletesítsék, így lettek félszázad leforgása alatt Angolországnak félelmetes és verhetetlen versenytársai.

Smith, Ricardo, Jean Baptiste Say álmokat kergettek, ez igaz. De az élet, a mai gazdasági zűrzavaraival reánk nehezedő élet, mindinkább őket igazolja. A világháboru hagyatéka, az Európaszerte uralkodó gazdasági és valutakrisis mindinkább arra a belátásra vezet a közgazdasági élet hangadóit, hogy

---

III. FEJEZET

---

menjünk vissza a klasszikus gazdasági iskola tradícióihoz. Bejutott már a köztudatba, hogy a vámhatárok, az elzárkózás politikája drágítják, sőt megölik a termelést. Európa helyzete ebben az időpontban Amerikával szemben ugyanaz, mint Angliával szemben volt, a kontinentális zár megszűnésekor.

A klasszikus iskolának két legsarkatosabb tétele: a teljes gazdasági szabadság és a legkorlátlanabb konkurrencia, ami természetesen csak a tisztességes versenyt jelenti, a gyakorlati élet tűzpróbáját ki sem állották. Mert a gazdasági szabadságot a nemzetközi viszonylatokban megmászította a protekcionizmus, a belső forgalomban megbénította az etatizmus (pl. nálunk és Franciaországban); ott pedig, ahol a belső forgalomban legteljesebb a szabadság, mint Amerikában, a kapitalizmus önmaga fékezte a konkurrenciát olymódon, hogy trösztökbe és konszernekbe tömörült. A gazdasági liberalizmus eredményeit, jövőjét és jelentőségét még egy alábbi fejezetben tárgyaljuk.

IV. FEJEZET.

A XIX. század forradalmi
és a liberális pártok keletkezése.

A liberalizmus és a forradalom; az evolúció és revolúció. — *A liberalizmus Németországban.* Kant állam- és jogbölcsélete és a francia forradalom. Stein reformjai Poroszországban. A professorok mint szabadelvű apostolok. A frankfurti parlament. — *A liberalizmus Spanyolországban, Portugáliában és Olaszországban.* Inkvizíció és liberalizmus. Az 1812-iki spanyol alkotmány. A forradalom és reakció Spanyolországban és Portugáliában. Az olasz carbonarizmus. Az Italia unita és a szabadelvűség. Mazzini és Cavour. A liberalizmustól a fascizmusig. — *A liberalizmus sorsa Franciaországban.* Az 1875-ik francia alkotmány elemei. A liberális pártok a háború előtt. Szabadelvűségből étatizmus és demokrácia. — *A liberalizmus eredményei:* parlamentarizmus, közvélemény és sajtó. Megvalósult-e a liberalizmus programja?

Azonos-e a liberalizmus a forradalommal és helytálló-e az a vád, hogy a XIX. század első évtizedeiben a romboló tömegindulatok felkavarásában egyedül a szabadelvűség bűnös? Ennek a kérdésnek felvetését nem kerülhetjük el, mert ma is akadnak olyanok, kik szidják a francia forradalmat megelőző

felvilágosodás korát, mely szerintük, Európa békés és nyugodt társadalmát inficiálta a forradalom mérgeével. A máig élő reakció vádaskodásainak igazat ad a látszat. Spanyolországban, Portugáliában, mindenütt véres emberáldozatokkal ünnepelték a szent szabadság kikiáltását. És ott, hol a haladás ellenségei túlerőben voltak, s a régi korhadt intézményeket makacsul védték, a liberalizmus valóban rombolt és pusztított. Milyen viszonyban van tehát a szabadelvűség a forradalommal?

A reakciósok felületes vádját, mely a kettőt azonosítja, megcáfolja az a tény, hogy a világ két legkevésbé forradalmi társadalma az angol és az amerikai. A szabadelvűség nagy apostolainak műveiből lehetetlenség kimutatni azt az állítást, hogy a forradalom az emberiség jobbsorsa és boldogulása végett szükséges. Cromwell puritánjai nem gondoltak forradalomra vagy felkelésre, mindaddig, míg meg nem győződtek arról, hogy a királynál süket fülekre találnak. És az evolúció magában még nem jelent revolúciót. A liberalizmus nagy írói és gondolkodói, kiknek műveire az előzményekben, mint forrásokra hivatkoztunk, evolucionisták kivétel nélkül. Ezt a szükségszerű evolúciót csak azok alacsonyítják le forradalommal, akik elfogadják azt az ultrakonzervatív álláspontot, hogy a stagnálás az emberiségre nézve egyedül üdvözítő állapot, s akik azt hiszik, hogy az életnek minden új formája baj, és a megnyugvás egy bizonyos meglévőben és kialakultságban a boldogságnak egyetlen biztosítéka.

Európa népeinek, melyek az egyház fegyelme alatt érték el nagykorúságukat, van egy sajátos lelki adománya; ez pedig a perfektibilitás, a tökéletes-ségre való törekvés; és ebben különböznek az ázsiai fajoktól. A reformációtól kezdve, melyről az ultramontán reakció ma is azt tanítja, hogy az egyetemes lázadás kezdete, és a politikai, valamint gazdasági reformok alakjában jelentkező összes csapások fő-okozója, — egyetlen korszellem él egészen máig; ez pedig az individualizmus, az összes korszerű átalakulásoknak azóta ez nyújtott sajátos szint és karaktert.

Hogyan ment most már végbe Európában ez a bizonyos korszerű átalakulás? Ennek lefolyása attól függött, hogy milyen erőt képviselt a mult és hogy az elmék az új tanok befogadására mennyire voltak előkészítve. Spanyolországban és Olaszországban például, ahol a liberalizmusnak a multban nem volt nyoma, a tömegeknél hiányzott a politikai iskolázottság, egyik véres fölkelés a másikat követte. Mikor a szabadságot kikiáltották, az emberek elvesztették fejüket, s nem tudtak élni a kivított jogokkal. *Hegel* a spanyol és olasz forradalmak csődjére a következő elfogadható magyarázatot adja: „Hamis elv az, hogy a jognak és a szabadságnak bilinesei lerázhatók a lelkiismeret felszabadulása nélkül és hogy a revolúció lehetséges reformáció nélkül.”

A revolúciók a katolikus országokban vagy fejtelenségbe, vagy pedig a diktatúrába fulladtak

---

IV. FEJEZET

és a megnyugvás nem állt helyre több mint egy évszázad óta. Azóta, hogy a felszabadulási folyamat megkezdődött, telítve vannak még ma is revolúcióval és állandóan forradalmi atmoszférában vergődnek. Egészen más képet nyújtanak az északi protestáns országok. A francia forradalom hulláma Németországban nem sodorta a nemzeti életet válságba, az átalakulás végbement katasztrófák és felfordulások nélkül. Az az állandó forrongás, és kialakulatlanság, amelyet a déli latin országokban még ma is tapasztalhatunk, részben bizonyos társadalmi szerkezettel, részben pedig a nemzeti léleklettel van összefüggésben. Rendkívül fontos és nagyjelentőségű elméleti igazságokat lehetne megállapítani, ha kimerítő analízis alá vennénk Európának azt a négy országát, amelyeket a háboru után a bolsevizmus fertője elöntött. Ez a négy ország: Oroszország, Magyarország, Olasz- és Spanyolország; ha itt a multat, a mai társadalmi szerkezetet szétboncolnánk, a politikai, gazdasági és lélektani okok mélyén találnánk valami azonos okot, amely az azonos jelenséget megmagyarázná. A német birodalom is átesett az oroszországihoz hasonló krízisen. Itt azonban a polgári demokráciát megmentette a polgári öntudat, még pedig azért, mert a Hegel által említett előzetes reformáció (t. i. a politikai reformáció) még a mult század folyamán lezajlott. A tapasztalatok alapján azt mondhatnánk, hogy mennél hierarchizáltabb valamely társadalom, mennél jobban meg van terhelve ósdi

elemekkel, és mennél gyengébb a társadalmat alkotó egyedek szolidaritása és lelki fegyelme, annál könnyebben sodródhatik bele forradalmi zűrzavarokba. A revolúciót ezek szerint úgy is meghatározhatnánk, hogy az nem más, mint a természetes folyásában megakasztott és más úton realizálódni nem tudó evolúció.

A szabadságeszme azért korbácsolta fel az individualizmus korában a tömegindulatokat, mert az evolúció utjai el voltak torlaszolva, mert a múlt történelmi betegségei a korszerű ujitásoknak ellenszegültek. Azoknak a népeknek sorsa most már, melyeknél a demokráciához szükséges belső lelki fegyelem hiányzott, bugdácsolás lett és zuhanás egyik végtetből a másikba, mint például Franciaországé is egészen a III-ik köztársaságig. Lassalle mondja, hogy a forradalom kárhozatos és reakciós cselekmény, ha nem kellő helyen tör ki a kellő időben. Latinfajú népek lázadásai mind ilyen elvetélt mozgalmak voltak, és a reakció malmára hajtották a vizet, amely visszaült helyére, meghatványozott erővel. Ezt látjuk ma az említett három latinfajú országban: Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában; abszolutisztikus mind a három kormányformája, és abszolutisztikus azért, mert nemzeti életükben a diktaturának ugyanolyan szerepe van, mint a szervezetben az örökölt vérhajnak. Csak évszázados hosszú kura nyújthatna ellene gyógyulást.

Az angol jogtörvényben és a francia deklará-

cióban kifejezett közszabadságok, gyönyörű, értelmes lényhez, az Isten képére és hasonlatosságára teremtet emberhez méltó elvek. Csakhogy nem alkalmazhatók minden társadalomban és a liberalizmus, valamint a demokrácia, nem valók minden népnek műveltségi fokára és politikai érettségére való tekintet nélkül. Demokráciát követelni, anélkül, hogy tekintetbe vennénk annak elengedhetetlen feltételeit, doktrinértség, ami a politikában egészen a veszedelmességig ártalmas. A közszabadságokhoz legelsősorban az szükséges, hogy azokat mindenki egyformán tisztelje. Erre nézve, mint legkitünőbb példát, Angliát idézhetjük. A kormányok nem tartották szükségesnek egészen mostanáig, hogy kivételes intézkedéseket léptessenek életbe a bolsevista agitáció ellen. De 1926-ban a nagy sztrájk alkalmával, amikor az agitáció kezdett veeszedelmes méreteket ölteni, a kormány ugyanugy félretette a Habeas corpus aktát, mint Pitt a napoleoni háborúk idején. Ha tegyük fel a forradalmi jellegű sztrájkmozgalom sokáig tart, Anglia annak rendje és módja szerint, bármennyire is tiszteli a nemzet többsége a közszabadságokat, átváltozott volna centralista és rendőrállammá. Ott, ahol kis Mussolinik izgága és hatalmi tébolyban szenvedő csoportok megháborítanak a közrendet, az ideális szabadságjogokkal csinján kell bánni, ha nem akarunk diktatúrát ültetni nyakunkra.

A nemzeti szabadság követelése a szabadelvű politikai és társadalmi koncepcióval logikusan össz-

szefügg. *Mme de Staël* a kettő viszonyát így fejezte ki: „A lélek szabadsága meghozta az államok szabadságjogát is“. Szabadság az individuum és szabadság a nemzeti individumok számára, — így formulázható az a jelszó, mely egyidőben jelentkezik minden nyugateurópai forradalmi mozgalomban, s Spanyolországot, Olaszországot, Portugáliát, Belgiumot, Németországot és Magyarországot egymás után megrázkódtatta. Az elmondottak illusztrálására röviden vázoljuk a XIX. század liberális forradalmait és a szabadelvű pártok keletkezését.

A liberalizmus Németországban.

Németországban a nemzet lelki alkatának megfelelően módosultak a francia forradalom tanai. Rousseau és a felvilágosodási kor eszméi a gondolkodók filozófiai rostáján átszűrődve, elvesztették a romantikus színüket és szertelenségüket. *Kant* és a népszerű filozófusok a szabadság, egyenlőség és testvériség formuláit józan és hideg racionalizmussá egyszerűsítették. *Kant* egész etikájának legfőbb lényege ugyanaz az individualizmus, melyet az angol gondolkodóknál már ismerünk, és csucspontja a kategorikusz imperativusban kifejeződő erkölcsi önállóság, amely szerint az ember lelkében élő szigorú és kegyelmet nem ismerő erkölcsi törvény irányítja minden tettünket. Jogfilozófiája és állambölcsölete pedig nem egyéb, mint a francia forradalom és a

felvilágosodás elmélete; ez a magyarázata annak, hogy az ujkor legnagyobb gondolkodóját a reakció változatlan gyűlöletével és ellenszenvével ma is üldözi. A francia felvilágosodási iskola individualizmusát Kant egy rendkívül mély meghatározásba foglalta össze, amely felülmulthatatlan és egyetlen a maga nemében. A definíció a következőkép szól:

„Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit ist das Unvermögen sich seines Verstandes ohne die Leitung eines andern zu bedienen; selbstverschuldet ist diese Unmündigkeit, wenn die Ursache derselben nicht am Mangel des Verstandes, sondern der Entschliessung und des Muthes liegt, sich seiner ohne Leitung eines andern bedienen: Sapere aude.“*)

A Hobbes ellen irt kis értekezésében**) erkölcsi elméletét Kant a gyakorlati életre alkalmazza. A polgári állapotban az emberek nem mondtak le a természetes jogaikról és szabadságaikról, — mint Hobbes állítja — hanem éppen ellenkezőleg: a szabadság apriorikus feltétele az egész polgári alkotmánynak. A polgári állapot tisztán mint jogiállapot a

---

*) A meghatározás megközelítőleg ezt jelenti: A felvilágosodás az ember kijutása önokozta kiskorúságából. Kiskorúság az, ha valakinek nincs ereje értelmét más gyámolítása nélkül használni; önmaga idézte elő a kiskorúságot, ha annak oka nem az értelem fogyatékosága, hanem arra való elhatározás és bátorság hiánya, hogy más gyámolítása nélkül segítsen magán.

**) *Vom Verhältniß des Theorie zur Praxis im Staatsrecht.* — Kleinere Schriften. Leipzig, 1913.

következő apriorikus elveken nyugszik: A társaság minden tagjának, mint embernek szabadságán; ugyanannak a másik taggal való egyenlőségén, ha azt mint alattvalót vesszük; a közös lét minden tagjának önállóságán, akit úgy tekintünk, mint polgárt.

A polgári szabadságnak az az értelme, hogy senki engem nem kényszeríthet arra, hogy az ő módja és felfogásai szerint legyek boldog, hanem ki-ki az ő boldogságát azon az uton-módon keresse, melyet a maga számára a saját felfogása szerint jónak vél. Az a kívánság, hogy az alattvalók boldogságáról való gondoskodás, az államfő feladata, az elképzelhető legnagyobb despotizmus. Az egyenlőség azt jelenti, hogy ezen az apriorikus szabadságelven felépült társadalomnak minden egyes tagja elérheti azt a bizonyos társadalmi fokot, amelyre tehetsége, szorgalma és szerencséje révén szert tehet. Az önállóság pedig annyit jelent, hogy a társadalmi közösség minden egyes tagja a saját maga ura, szabadon rendelkezik önmagával és tulajdonával.

A polgári társadalom jogai az összszereződésből erednek Kant szerint is, ámbar ez a szereződés nem igazolható, mint történelmi valóság. Semmi nem egyéb ez, mint tiszta észfogalom, s ha nincs is, mint történelmi valóságnak tapasztalati léte, minden jognak és szabadságnak elengedhetetlen bázisa. Kant Nagybritannia alkotmányára hivatkozva bizonyítja, hogy a nép sohasem követhet el jogtalanságot a közhatalom megszemélyesítője ellen, következésképpen nem

lehet lázadó. A népszuverénitás ebben a mondatban fejeződik ki: „Amit egy nép önmagáról nem határozhat, ezt a törvényhozó sem határozhatja a népről“. Az organizált állam eszerint nem egyéb, mint egy sereg embernek jogtörvények alatti egyesülése, és az ilymódon értelmezett közületnek minden egyes tagja nem csupán eszköz, hanem ugyanakkor cél, s miközben a tagok az egésznek lehetőségéért közreműködnek, az ő szerepük és funkciójuk határozza meg az egésznek eszméjét. Ebből az is következik, hogy a kormány törvényhozó nem lehet, mert minden törvényhozó hatalom csak a népnek egyesített akaratából származhat.

A különböző pozitív egyházakat Kant hatalmi közületeknek bélyegezte, amelyeknek a valódi, Krisztusnak az emberek lelkében felépített egyházához semmi közük sincs. A vallás ilyenformán magánügy, az egyén legbensőbb magánügye, és a tanítóegyházat el kell különítenünk a hatalmi egyháztól, amivé a papok az idők folyamán lealacsonyították Krisztus igaz egyházát.

Forradalmár volt Kant? Nem volt forradalmár olyan értelemben, mint a forradalmak demagógjai: munkáiban sehol sem találunk egy lázító szót sem, sehol sem mondja, hogy töröljük el a fennálló rendet, (ezt veszedelmes is lett volna megköcskáztatni), de magánbeszélgetéseiben, bizalmas baráti körökben nem rejtegette a francia forradalommal való rokonszenvét, és helyeselte az ir lázadást is. Tanításainak mégis felbecsülhetetlen jelentőségük

van a liberalizmus történetében. Mert filozófiai rendszerré ő mélyítette el a felvilágosodási iskola kissé zavaros, szertelen, sokszor ellenmondó eszmetömkelegét, azzal pedig, hogy a szabadságjogokat úgy magyarázta, mint apriorikus észkövetelményt, a francia forradalmat szilárd elméleti bázisra helyezte. Ez a tétel nem volt egészen új, hiszen ezt már Grotius és Locke is tanították, Kantot jóval megelőzőleg. Ennél sokkal nagyobb, s amellet eredeti gondolat az individualizmus moráljának tőle származó elméleti alapvetése: a kategorikusz imperativusz és a politikai jogoknak elválaszthatatlan és szerves kapcsolata a kötelesség etikájával.

Kant politikai nézeteinek a német közgondolkodásra való befolyását nem méltatták eléggé. Közvetlenül nem hatott, mert Kant nem a tömegek számára írta műveit, de nézeteit a népszerűsítő filozófusok, tanárok és a politikusok bevitték a köztudatba. Az ő tanítványa Stein, Poroszország ujjáéltetője, Arndt, Hardenberg, Humbolt Vilmos s ide tartozik az az egész nemzedék, amely a XIX. század első évtizedeiben a modern Németországot megalapította.

Poroszország és vele együtt az egész német birodalom nagy politikai reformációja *Stein Károly* báró (1757—1831) porosz politikus nevéhez fűződik.*) Stein francia nevelést kapott és fiatal korá-

*) Stein életére és működésére nézve a legkimerítőbb tanulmány: M. *Lehmann*, Freiherr von Stein, Leipzig, 1921.

ban mint a westfaliai bányák és kinestári javak felügyelője, nyíltan rokonszenvezett a francia forradalommal. Nem esett tulzásba; rokonszenvét csak azok a mérsékelték (Mirabeau, Bailly) nyerték meg, akik Franciaországban a lavinát megindították. 1796-tól 1802-ig mint kamarai főelnök több új és fontos gazdasági reformot pendített meg, és tőle telhetőleg igyekezett könnyíteni a parasztság terhein. Már ekkor sürgette a súlyos vámok eltörlését, melyek megfojtják a gazdasági életet és fennakasztják a kézműipar és földmivelés fellendülését.

A hosszú esztendőkön át tartó francia háború a porosz államot szörnyű belső krízisbe, magát a lakosságot pedig végső inségbe juttatta. Maga a király, II. Frigyes Vilmos, és miniszterei fáztak minden gyökeresebb reformtól, de viszont nem lehetett kitérni bizonyos ujítások elől azért sem, mert a nemzet az országért és a dinasztiaért a napoleoni háborúk alatt töméntelen vért ontott. A jobbérzésűek belátták, hogy a reformok elől nem lehet kitérni, mert ez az egyetlen út és mód arra, hogy Poroszország kiláboljon a vereségek csapásaiból. Stein, aki 1804-től kezdve a porosz állami direktórium tagja és miniszteri hatáskörrel az ipari, kereskedelmi és földmivelési ügyeket vezette, elérkezettnek látta az időt arra, hogy nagy reformterveivel fellépjen. Bámulatosan józan és praktikus ujitó. Rokonszenvezett a francia forradalomnak ugyszólván minden gondolatával, de számot vetett Poroszország belső viszonyaival is, tudván, hogy a gyors és átmenet

nélküli reformok könnyen parasztlázadást vagy legalább is belső fejetlenséget zudithatnak az országra. Történelmi okmányszámba megy 1806 április 27-ikén kelt emlékirata; feltárta azokat az elhatalasztatlanul sürgős ujitásokat, amelyeket véghez kell vinni a porosz királyság belső életében, ha nem akar összeroppanni. Az emlékiratban benne van a mérsékelt alkotmány, a kormányhatalom megosztása az uralkodó és a nemzet képviselői között, s rámutat benne a felelősségtelen rendi bürokrácia korhadtságára. Az arisztokrácia és a nemesség felzudult amikor az emlékirat a nyilvánosságra került, s addig intrikáltak Stein ellen, hogy a király 1806-ban elbocsátotta.

1807-ben a tilsiti béke és az ezt követő összeomlás után Frigyes Vilmos porosz király ismét tárgyalásokba bocsátkozott Steinnal, akit neki előzőleg Napoleon is ajánlott. Mint a porosz kormány első minisztere, az összes gazdasági reszortok megtartásával vette át a kormányt és megkezdte korszakos alkotásait. Stein idealista volt, rokonszellem a nagy Fichtével, a filozófussal, aki az ő második minisztersége alatt intézte örökszépségü gyújtó beszédeit a német nemzethez. Ő maga arisztokrata származása ellenére át volt hatva azzal a mélységes emberszeretettel, s az individualizmusnak ugyanazzal a tiszteletével, mint Fichte és Kant többi tanítványai. Bármennyire tiltakozott az arisztokrácia az agrárreform ellen, Stein megkezdte a végrehajtást, mert az általános emberi szemponto-

kon kívül még arról volt szó, hogy a sokat szenvedett és teljes belső zűllésnek indult Poroszországot megmentsek. Az agrárkérdést az 1807 október 9-én kiadott ediktum szabályozza. Ez az ország belső életében korszakot jelentő rendelet megszünteti az örökös jobbágyságot, s ugyanakkor gondoskodik arról is, hogy a megváltozott birtokviszonyok és a nemesség történelmi jogainak esorbitása a belső békét és a termelési rendet fel ne fordítsa. Stein hatalmas, minden részletében átgondolt tervet dolgozott ki, amely mindjárt kezdetben lehetővé tette, hogy körülbelül 195 négyszögmérföldnyi termőterület a jobbágyság kezére jusson, mint öröktulajdon, s azonkívül 47 ezer családdal szaporodjék Poroszországban a földtulajdonosok száma. Ugyanakkor eltörölték az összes középkori származású jobbágyi kötelmeket s ezzel az aktussal a jobbágyság intézménye Poroszországban megszűnt.

A földreform után következett az igazságügyek hasonló mélyreható reformja. Stein véget vetett a régi, rendi és patrimoniális biráskodásnak, megalkotta Poroszországban az első független és kormányzati szerveknek alá nem vetett bírói intézményt, s ezzel együtt a nemesi kiváltságokat száműzte. A városok reformjával egyidőben feloszlatta a céheket, az arisztokratikus principiummal azonban nem szakított végleg; a nemesség középkori kiváltságait elvetette ugyan, de viszont szükségesnek tartotta fenntartani az angol példa szerint a nemesi címeiket. Hogy a vagyonos nemesség politikai-

lag érvényesülhessen, a felsőházat hozta javaslatba, s úgy gondolta, hogy a szegényebb sorsu nemesség olvadjon bele mennél előbb a polgári osztályba.

Stein Kant tanítványa és a königsbergi bölcse tanítása szerint a vallásban az erkölcsi realitást látta, s elsősorban az ember lelkében élő belső egyházat tartotta fontosnak, nem a külsőt, mely nem egyéb, mint pusztai institúció. Ő maga buzgó protestáns volt ugyan, de nem tett különbséget a protestánsok és a katolikusok között. Az egyházak és a vallások jelentőségét emlékirataiban többször hangsúlyozza, az volt az egyik terve, hogy eltörli a szerzetes rendeket, majd szekularizálja az egyházi vagyont, hogy azt a világi papság anyagi helyzetének javítására fordítsák. A sajtó jelentőségét Etein ismertette fel először Németországban, bizonyos mértékű, enyhe cenzurát azonban elengedhetetlennek tartott „a romlott közvélemény fékentartása” végett.

1808 november 24-én a porosz király a nagy minisztert a nemesség heves követelésére elbocsátotta állásából, utóda *Hardenberg* lett, ki szintén lelkesedett az ujitásokért, csak az árnyalatokban tért el tőle. Stein ettől fogva szemlélője volt a Poroszországban egyre torlodó nagy eseményeknek, de támogatta a hatalmonlevőket abban, hogy az országot a Franciaországgal való leszámolásra előkészítsék. Napoleon haragja elől, aki különben vele rokonszenvezett, kénytelen volt 1813-ban hazájából elmenekülni. Bécsbe került és följegyzéseiben igen súlyos kritikát találunk az akkori Habsburg-birodalomról, lené-

---

IV. FEJEZET

---

zéssel, szinte megvetéssel nyilatkozik a magyar rendi alkotmányról, amely szerinte minden haladásnak kerékkötője.

A napoleoni háborúk után a nemzeti öncéluság akarata egész Németországban feltámadt, és a felszabadulási törekvés kettős irányu: nemzeti és szabadelvű. Stein és munkatársai azt hitték, hogy Napoleon bukása után bátran és teljes joggal követelhetik az alkotmányt és népképviselmet azoknak az óriási áldozatoknak fejében, melyeket a német nemzet szabadságának kivívásáért hozott. Arndt, Stein hive és barátja, 1815-ben a bécsi kongresszus alatt ezt írja:

„A történelem nem fordíthatja többé vissza útját, és az ember nem lesz az, ami volt; azok az államok, melyek még nem demokratikusok, évszázadról-évszázadra mindinkább azokká lesznek“. 1815 július 8-án, akkor, amikor Bécsben a kongresszuson az uralkodók összeültek és politikusaik, kik helyettük gondolkoztak, azon törték a fejüket, hogy hogyan lehetne örökké tartó bilincseket verni a népekre, létrejött a német szabadelvűség első aktája, a „Bundes Akte“. A szövetségi akta megrémítette Bécsben Metternichet és az uralkodókat. Az akta 13. paragrafusa kimondja, hogy minden német szövetséges államban helyi alkotmány lesz és benne foglaltatnak a francia forradalom összes szabadságjogi elvei, még a zsidók polgárjogainak elismerése is. A frankfurti nemzetgyűlés (1815 szeptember 1.), ahová Németország legkiválóbbjait küldte, egész végig a

szabadelvűség jegyében folyt le. A sajtószabadság egyik legfontosabb tárgya a gyűlésnek, de követelték még a korszerű alkotmányt, a nép szuverénitását minden szövetséges államban, azonkívül a német nemzet szövetségét a régi, történelmi államegységek teljes egyenlősége alapján.

A birodalom 1815-től kezdve tehát nagy alkotmányos küzdelmek színhelye. A kisebb-nagyobb zsarnokokat, kik a Szent Szövetség szellemében akarnak kormányozni, sarokba szorítják népeik, és kicsikarják tőlük az alkotmányt. Würtembergben éles harc zajlik le Frigyes király és népe között, amely azzal végződött, hogy az uralkodó 1815 június 11-én oktrojált alkotmányt ad az országnak. Utóda, I. Vilmos vissza szeretne volna szivni az engedelményeket, de a rendek győztek és az alkotmányosság átment az életbe.

Bajorország 1818 május 25-én kapott alkotmányt. Három éves kamarát állítottak fel, melyben résztvettek a szabad parasztok, a birtokos nemesiség képviselői, a felekezetek megbízottai, és a városok. 1818 augusztus 22-én kapott alkotmányt a Badeni nagyhercegség, ahol eddig erőszakos rendi bürokrácia kormányzott. Hessen-Darmstadtban 1818 márciusában hívják össze a tartománygyűlést.

A reformmozgalmat nem részletezhetjük tovább államok szerint. A liberálisok küzdelmei Németországban az olaszoknak ebben az időben lezajlott szabadságharcára emlékeztetnek. Itt is a kis zsarnokok állottak a felszabadulás útjába és Német-

ország életébe is beleszólt, ugyanolyan végzetesen, mint az olasz nemzetébe, Ausztria, a reakció dicsitelen mentsvára. Még a küzdelem harci eszközei is azonosak. 1815 után a tikos társaságok ugvanugy elszaporodtak itt is, mint Olaszországban, és a birodalomban Würtemberg meg néhány szabadelvű délnémet állam körülbelül ugyanazt a szerepet töltik be, mint Piemont Olaszországban. Az 1830-iki forradalom újból megindította a lavinát. Értelmi vezetői a szabadelvű érzületű német professzorok közül, de főleg a diákságból kerültek ki. Követelték a francia intézmények rögtöni életbeléptetését, alkotmányt az összes német államok számára, és még egy közös intézményt, parlamentet vagy nemzetgyűlést, amely az egész birodalmat magában foglalja. A 30-iki forradalom ezenkívül erősen köztársasági jellegű és vezérei nem titkolták, hogy a francia forradalommal rokonszenveznek. A forradalmi kor gazdag irodalmából a *Rotteck* és *Welcker* professzorok szerkesztésében megjelent 12 kötetes Staatslexikont kell megemlitenünk. Ez a mű nálunk Magyarországon el volt terjedve, s a reformkor szónokai és publicistái igen buzgón forgatták.

A Hambachban tartott nagy népünnepélyen, ahol az egybegyültek a köztársaságot éltették, kimondották többek között, hogy az összes fejedelmeket detronizálják, mert az egységes német birodalom az uralkodó családok segítségével elérhetetlen álom. A határozatok rémületbe ejtették a bécsi és a porosz udvart, és a reakció nem is késett a nemzeti mozga-

lom elnyomásával. Az üldözések eszendőkön keresztül tartottak, cenzurával agyonrendszabályozták a sajtót, elbocsátották állásaikból az egyetemek liberális érzelmű tanárait, Németország világhírű egyetemlein Heidelbergben, Göttingában és Lipcsében csak a reakciósök és a porosz junkerek szekértolói kaptak tanszéket. 1848-ig ismét sötétség nehezedik egész Németországra.

A német liberálisok első nagy csoportosulása az 1848 május 18-ikán kezdődő *frankfurti parlament*. Az egész német nemzet képviselőiben 511 megbízott gyűlt össze a nemzeti szabadság és öncéluság jegyében, hogy intézményesen egy nemzetté forrasszák a darabokra szabdalt Németországot. A gyülekezetnek Németország legkiválóbb férfiai voltak tagjai és az egész gyűlést a francia forradalom levegője hatotta át. A parlament azzal az elhatározással kezdte meg tanácskozásait, hogy megszabadítja a nemzetet évezredes elnyomóitól. A többség szabadelvű és csak árnyalatokban van különbség az egyes frakciók között. A középpártot a német tudósok legkiválóbbjai alkották: *Dahlman, Duncker, Droysen, Welcker, Grimm*, stb.; a jelszó volt: alkotmányt és szabad intézményeket adni az elnyomott Németországnak! Igen erős, mintegy kétszáztiztagból állott a baloldali centrum, szintén írók, tudósok, és filozofusok gyülekezete. A baloldal határozottan republikánus színezetű és követelte a tanácskozás folyamán a német egységen kívül a teljes szabadságot, a népszuverénitást, a humanitás elveihez

való alkalmazkodást a büntetőjogban. A jobboldal is a népszuverénitást fogadta el, mint első és legfontosabb principiumot, de mérsékelt s nem republikánus irányu. A demokraták a francia forradalom jelszavait: szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavát vitték be a frankfurti parlament termébe.

A doktrinér színezetű frankfurti nemzetgyűlésnek egyetlen alkotása volt az új német demokratikus alkotmány, amely elvben elfogadta az alkotmányos monarchiát a francia forradalom modern intézményeivel együtt. Az alkotmány kérdésében a parlament tehát dűlőre jutott, de minden felborult azon a sokkal nehezebb kérdésen, hogy milyen legyen az új egységes német birodalom a politikai szervezetét tekintve. A gyűlés kidolgozott új birodalmi alkotmányt, amely szerint a birodalom legfőbb feje a császár, a nemzeti szuverénitást pedig biztosítják részben a népképviselőkből alakult parlament, részint pedig az államok képviselői. Az értekezletet azonban, miután így elméletben megcsinálta az új Németországot, csődbe juttatta az osztrák és porosz versengés: a gyűlés eredménytelenül feloszlott, a reakció pedig újból neki rugaszkodott, hogy a liberalizmus térhódításai elől megmentse még, ami menthető. Egyes országok, mint Poroszország is, kaptak olyan látszat alkotmányt, hogy lecsillapuljanak a lázongó tömegek, de az abszolutizmus a valóságban tovább tartott, egészen az egységes birodalom megalakulásáig.

Németország évtizedes vergődése annál saját-

ságosabb, mert egyetlen európai országban sem volt oly nagyfoku a lelki felkészültség a szabadelvűség befogadására, mint itt, ahol már az ötvenes években kiterjedt volt az írni-olvasni tudás, s a nagyszámu intellektueleken kívül pedig egyre erősödött és vagyonosodott a szabadelvű érzelmű polgárság. Hogy a szabadelvűséget még az 1848-iki nagy forrongás után is guzsbakötötték, annak az a magyarázata, hogy a történelmi terhek roppant sullyal neheztedek Németországra. Meg volt verve egy se reg apró-cseprő dinasztiaival, egy makacs, ultra-konzervatív történelmi nemességgel, amely halálosan gyűlölt minden újítást. Poroszországban a 48-iki forradalom annyit ki tudott kényszeríteni IV. Frigyes Vilmos királytól, hogy összehívja az alkotmányozó nemzetgyűlést még ennek az esztendőnek őszén. A nemzetgyűlésen a középpártok domináltak és nagy ügyel-bajjal, a reakciók folytonos acsarkodásai közepette, elkészítették az új alkotmányt, amely nagyjából az akkor már jól bevált belga alkotmányt vette alapul. A király, aki ragaszkodott a Hohenzollernek „Istentől származó” jogaihoz, látva, hogy a nemzetgyűlés a francia forradalom szellemében a nemzet jogait akarja körülbástyázni, feloszlatta a gyülekezetet és maga oktrojálta rá népére a saját szájaize szerint való alkotmányt. Ezt az oktrojált alkotmányt az 1850-iki porosz országgyűlés revízió alá vette ugyan, de egészében továbbra is reakciós maradt.

A liberálisok Poroszországban első igazi

nagy győzelmüket csak 1858-ban aratták a reakciós választójog mellett, s győzelmük következménye, hogy Poroszországban a nagyszabású gazdasági szervezkedés és a korszerű reformok életbeléptetése lassacskán megindult. 1859-ben megalakult a liberális szellemű nemzeti egyesület, (*National Verein*), amely a szabadelvű partokkal szövetkezve készítette elő a német egység részletes programját. 1861-ben a baloldali liberálisok haladó párttá (*Fortschritts-partei*) tömörültek, és programpontjaik nagyjából az angol liberális kívánságokkal egyeztek; fontosabbak a következők: alkotmányos monarchia, s ennek keretében a jogállam fokonkinti kiépítése; a hivatalnokok felelősségre vonása: a teljes sajtószabadság, az igazságszolgáltatás reformja, az esküdt-székek bevonásával; az összes vallásfelekezetek teljes egyenlősége, az egyház és állam szétválasztása.*)

A haladó pártiak 1866-ban két frakcióra szakadtak, s kiváltak belőlük a nemzeti liberálisok, akik a progresszívektől abban különböztek, hogy legfőbb célul a német nemzeti egység kivívását vallották. „Az egész Németország egyesülése egy és ugyanazon alkotmány alatt a jelennek legfőbb feladata” — hangoztatták kiáltványaikban. Különben ők is követelték már akkor az általános egyenlő, közvetlen és titkos választójogot, a parlament költségvetési jogát, s a miniszteri felelősséget. Egyéb-

---

*) O. Stillich, Die politischen Parteien in Deutschland, II. 262. 1. Klein-Hattingen, Geschichte des deutschen Liberalismus, I.—II. 1911.

ként hozzásimultak a körülményekhez és minden erejüket latba vetették Bismarck mellett, aki a szabadelvű és demokratikus törekvéseknek nem volt barátja.

A német szabadelvű mozgalomnak egy igen fontos elágazása még a „német néppárt“, amely *Johann Jacobi* vezetése alatt 1868-ban alakult. Programjuk azért nevezetes, mert náluk a szabadelvűség már bizonyos szociális elemekkel bővült, a kapitalizmus bizonyos visszaéléseinek hatása alatt. Követelik többek között a feltétlen önkormányzatot, az anyagi javaknak arányos szétosztását a dolgozók között és olyan szociális és gazdasági reformokat, amelyek a plutokrácia tultengését megakadályozzák. Az 1867-től 1877-ig terjedő évtizeden keresztül a szabadelvűek tulsúlyban vannak az egész német birodalom területén és Németország belpolitikáját teljesen ők irányították. Oroszlánrészük volt a kulturharcban, s annak a törvénynek megszavazásában, amely a jezsuitákat Németország elhagyására kényszerítette. A katolikus centrum megalakulása után a párt egy kissé ellanyhult. Káros befolyást gyakorolt a német szabadelvűségekre az ő orthodox és militarista konzervativizmusával elsősorban maga *Bismarck* kancellár. A katolikus centrumnak és a szociálista pártszervezkedésnek szintén nagy részük volt abban, hogy a német szabadelvűség fejlődése megakadt egyenesvonula útjában. A különböző liberális frakciók és csoportok közül említést érdemel még a *demokrata-egyesülés*, (1908), amelynek pro-

grammja már bizonyos tekintetben a régi szabadelvűség revíziója. Az 1910-iki Kölnben hozott párt-programm többek között a következőket tartalmazza: Az általános, egyenlő, titkos és közvetlen választójogot minden nagykorú német alattvaló számára. A föltétlen és teljes gyülekezeti és egyesületi szabadságot, a jogegyenlőséget és a jog szocializálását. Szükségesnek tartja ezenkívül a szabadkereskedelmet az alsóbb néprétegek megélhetésének olcsóbbbátétele végett. Programmjukban van még a szövetszervezetek kiépítése, a földreform, a hadsereg átalakítása néphadsereggé, az egyház és az állam elválasztása, a progresszív adózás, a tőke és a munka viszonyának szabályozása oly módon, hogy ki lehessen küszöbölni a munkások és munkaadók közötti ellentéteket, végül erőteljes népjóléti politika.

A német birodalomnak ma nincs kimondottan liberális pártja. A két nagy történelmi szabadelvű alakulat: a haladók és a nemzetiek, a háborút megelőző évtizedben szétfolytak és beolvadtak a különböző polgári csoportokba, mint a nemzeti párt, a néppárt, a lassanként mérsékelt liberállissá vált centrum, és a német demokrata párt. Konok ellenfeleik, a konzervatívok, egészen az összeomlásig felszinen maradtak, és ma mint Rassenschützlerok egy kis handabandázó jelentéktelen frakciót alkotnak Ludendorff tábornok vezetésével.

A német nemzetet az emberiség legnagyobb tanító mesterei tanították a szabadelvűségre, és a birodalom mégsem volt a háboru előtt sem liberális,

sem pedig demokratikus. A pragmatikus történetírás ennek a különös jelenségnek a viszonyokban megtalálja magyarázatát. Hogyan van az, hogy az ország 1871-től kezdve furcsa és groteszk képet mutat? Egyfelől amerikai arányu nagyipari fellendülés a legáltalánosabb népműveltséggel, a hatalom polcán pedig ott ül a junkerkaszt és kormányozza a birodalmat az ő középkori izü megesontosodott tradíciói szerint. A magyarázat az, hogy a német egységet, melyet a nagy ideálista gondolkodók oltottak bele a köztudatba, vérrel-vassal, a junkerkaszt csinálta meg 1871-ben egy történelmi pillanat felhasználásával. Bismarck, kinek nagyságát a német imperialista történetírók túlértékelték, fél abszolutisztikus kormányzatot, fél-diktaturát honosított meg a birodalom kormányzásában. A fél-abszolutisztikus Hohenzollern-császárság a brutális fegyveres erőt, a kiméletlen hatalmi akaratot reprezentálta, s ez tette gyűlöltté a német birodalmat az egész világ szemében. 1871 után a konzervatív politika szövetségre lépett a roppant arányokban fellendült industrializmussal, amely a liberalizmusnak köszönhetette léteét. Az ideálista Németország, a Kant, Stein, Friedrich List hazája elveszett a tisztán hatalmi célokat követő materialista Németországban.

Az idealisták szabadelvűségének a modern Németország kialakításában mégis óriási része volt, ha nem is tudta kiirtani a középkori csökevényt. Tisztán az ő művük a német parasztság felszabadítása, ők sürgették a földreformot, a politikai jogok kiter-

jesztését, s az ő gondolatuk volt a német nagyipar. A látható anyagi eredményeken kívül mindmáig ki-
ható erkölcsi sikereik is letagadhatatlanok. Ők nevel-
ték nemzetüket a polgári öntudatra, a szabadság
tisztületére, és nekik tulajdonítható végeredményben,
hogy az ultrakonzervatív Hohenzollern-monarchia
összeomlása után a német nemzeti egység diadalma-
san kiállotta 1919 után a válságos idők próbáját.

A liberalizmus Spanyolországban, Portugáliában és Olaszországban.

A három déli latin ország XIX. századi törté-
nelme minden más európai ország történelménél ér-
dekesebb tudományos objektum. Az angol és francia
szabadelvűség a múlt század első évtizedében ellen-
állhatatlan erővel tört utat mind a három országba,
nagy megrázkódtatásokat, ádáz forradalmakat idé-
zett fel, s az eredmény az lett, hogy mind a három
visszamenekült az elmúlt esztendőkből az ősi zsar-
noki formához, és ma mind a három országban dik-
tatura kormányoz.

Spanyolországot hajdan az inkvizíció és a kor-
látlan hatalmu királyság világhatalommá emelték. A
reformáció óta azonban állandóan hanyatlott és
ugyszólván csak régi dicsőségének emlékéből él a
XIX-ik század mesgyéjén. Olaszország mellett Spa-
nyolország a világ legkatolikusabb országa, ahol a
római egyház és a pápai hatalom a reformáció okozta

csapások után új életre született a XVI-ik században. Ha mindezt tudjuk, felesleges hangsúlyozni, hogy a népben, amely az egyházzal és a papsággal teljesen összenőtt, mennyire hiányoztak az angol vagy a francia szabadelvűség befogadásának lelki feltételei.

A fejedelmi abszolutizmus Spanyolországban ugyanugy elkorhadt és lezüllött, mint XIV. Lajos után Franciaországban. A nép a francia forradalom kitörésének időpontjában a régi rendi és papuralomnak minden átkát és gyaláztatát érezte. A nemzet megdermedt tagjaiba Napoleon hódításai friss vért öntöttek, erre a nemzeti öntudat ugyanugy felébredt itt is, mint Németországban, a Németalföldön és Olaszországban. Napoleon grande armée-ja vereségének évében, 1812-ben, a liberálisok francia mintára alkotmányt készítettek országuk számára. Az értelmiség és azok, kiket a közügyek érdekeltek, két pártra szakadtak: liberálisok és szervilisek pártjára; mindkét elnevezés bekerült az európai köztudatba és a politikai szótárba. Az alkotmány igen fontos történeti akta s közelebbről érdekelhet bennünket, mert Európa alkotmányos életére ugyanolyan hatással volt, mint az 1814-iki francia alkotmánylevél.

A spanyol alkotmány szerint a törvényhozói hatalom a király és a cortes kezében összpontosult, de a korona hatalmát annyira megnyirbálták, hogy az uralkodó az országgyűlés engedelmével nélkül országát el sem hagyhatta. Az alkotmány kimondja,

hogy a király nem oszlathatja fel a cortest, sem el nem napolhatja üléseit, s a királyi tanács pedig, mely a legfőbb kormányzati teendőket intézi, a népképviselőt legszigorubb ellenőrzésének van alárendelve. Kimondotta még az alkotmány a városi önkormányzatot, az általános védkötelezettséget, a nemesség megadóztatását, végül megszüntette a földesurak jogait és kiváltságait. Az inkvizíció eltörlésének terve is felmerült, ámde a hatalmas és a népet kezükben tartó papsággal szemben csak igen csínjában mertek bánni a liberálisok.

A papság, a régi camarilla és a nemesség azonban nem maradtak tétlen. A papok feltüzelték és fellázították a népet azok ellen a jóakaratu s a nép javát akaró liberális politikusok ellen, akik az ő jogaikért és jólétéért harcoltak. VII. Ferdinánd király a mesésen rut külsejű, bigott, terhelt és korlátozott ember visszatérve Franciországból, a reakciók karmai közé került, s 1814 májusban feloszlatta a cortest. A tehetetlen és bárgyu király mellett a tényleges hatalom az udvarban lebzselő, előkelőkből álló lakájhad kezébe került, kiket camarillának kereszteltek el a spanyolok, — ezzel a nálunk is ismert és gyűlölt fogalommal szintén Spanyolország ajándékozta meg a világot. A liberálisokat úgy üldözték, mint a duvadakat, úgyhogy azok a titkos társaságokba tömörülve, titokban készítették elő Spanyolország boldogabb jövőjét.

A zavarok és az ország anyagi bajai folyvást nőttek, ezzel együtt nőtt az elégedetlenség. A láza-

dás zászlaját először *Riego* ezredes, majd *Quiroga* ezredes tüzték ki Cadixban, s mindketten proklamálták az 1812-iki alkotmányt. A felkelők Madrid ellen vonultak és a halálra rémült VII. Ferdinánd 1820 márc. 7-én esküt tett az ország 1812-i alkotmányára.

A győztes spanyol forradalom romantikus részei nem tartoznak tárgyunkhoz, csak mint a spanyol temperamentumra jellemzőt említjük meg, hogy ugyanazt a királyt, akitől mint a reakció megszélyesítőjétől pár héttel azelőtt még rettegetek, most Nagy Ferdinándnak nevezték és egekig magasztalták alkotmányosságáért. Madrid ujongott az örömtől, s mint egykori történetírók feljegyezték, Te Deummal, körmenetekkel, felvonulásokkal és napokig tartó ünnepségekkel üdvözlötték a szent szabadságot. Az üldözött liberálisok *Perez de Castro*-val és *Arguellessel* az élükön kormányt alakítottak, és hozzáláttak az ország berendezéséhez a diadalmas alkotmány alapján. Az ilyen országban azonban, ahol a lelki feltételek a szabadságra hiányoztak, a rendcsinálás nem ment egykönnyen. Rögtön kitört a máig is meglevő foederalista mozgalom, minden tartomány, minden város el akart szakadni Madridtól. Az új cortest július 9-ikén megnyitották, és a többségben a moderatosnak nevezett mérsékeltek voltak, s nagy kisebbségben maradtak az exaltadoknak nevezett szélsőségek, kiknek iedálja a francia jakobinusok rémuralma volt. A moderatok élén *Martinez de la Rosa* állott, nemzetének ebben az időben szélteben dicsőített költője és szónoka.

A várvavárt boldogság azonban egyre késett a szabadság kikáltása után. Az államadósság tovább halmozódott, s minthogy az erőtlen kormány a közteherviselésről szóló törvényeket nem tudta végrehajtani, a király nyíltan a reakció mellé szegődött, s ennek az lett a következménye, hogy az exaltádok kerekedtek felül. De erősödtek a szervilisek is, látván, hogy a kormány mennyire tehetetlen, s nem tudja helyreállítani a közrendet. Az 1821 márciusi választásokon a moderatok teljes vereséget szenvedtek, s amikor a cortes újra összeült, a kormány tehetetlenül állott ugy a többségben levő baloldali szélsőséggel, mint a szervilis párt dühével szemben. Közben a camarilla megkísérelte, hogy a korlátlan királyságot államesinnnyel állítsa vissza.

A forradalom diadalának hírére a bécsi udvarban, Párizsban és Szentpétervárott nagy megrökönyödéssel fogadták. A reakció rögtön sejtette, hogy a liberalizmus nem áll meg Spanyolország határainál, a forradalmi infekció eljut Portugáliába, és áthatol a leigázott Olaszországba. Az 1822 őszén tartott veronai kongresszus, ahol a Szentszövetség tagjai összeháldkoztak, elhatározta, hogy a spanyol forradalmat fegyveres erővel leverik, s annak végrehajtásával Franciaországot bizzák meg. A francia minisztertanács 1822 december 25-én elhatározta, hogy Spanyolország ügyeibe beavatkozik és ebből a célból a Pireneusokon tulra százezer főnyi hadsereget küld. A francia hadsereg Angoulême herceg vezetésével 1823 áprilisában átlépte a Bidassoa fo-

lyócskát, egy-kettőre bevette Madridot és még ennek az esztendőnek őssen a forradalmárok utolsó erőssége, Cadix is elesett. Utána Spanyolországban tombolt a reakció, szervilisek, kik most hatalomra jutottak, bosszut állottak a szabadelvűeken, s ugyanaz a csőcselék, amely diadalmámban üdvözölte két esztendővel ezelőtt az 1812-iki alkotmányt, most a korlátlan királyságnak ujongott. Spanyolországon azonban mindez nem segített; tovább tartott az anarchia, sőt az anarchia tart egészen máig. Mert ahol az egyének nem tudják önmagukat kormányozni, ott még kevésbbé tudja magát kormányozni a tömeg, ha kezébe ragadja a hatalom gyeplőjét.

A reakció szószólóinak igazuk volt: a spanyol forradalom vihara valóban nem állt meg az ország határainál, hanem átesapott először *Portugáliába*, majd *Olaszországba*. Portugália szintén lecsuszott nagyhatalom, s miután a napoleoni háborúk alatt gazdaságilag tönk szélére jutott, Angolország vette gyámsága alá. Maga az abszolutizmus összes járulékaival együtt ugyanugy lezüllött már ebben az időben itt is, mint Francia- és Spanyolországban. Itt is ugyanugy, mint Európa többi országaiban, titkos társaságok preparálták a lelkeket, s ez a titkos forradalmi agitáció, melyet a rettentő köznyomor is táplált, annyira előrehaladt, hogy 1820 szeptemberében kitört a forradalom. Összehívták először a régi rendeket, 1821 januárjában pedig összeült az új cortes, amely proklamálta a spanyol mintára megszerkesztett alkotmányt. Az új liberális kormány

azonban itt sem tudott megbirkózni sem a szörnyű gazdasági nehézségekkel, sem pedig az ellene föltámadt reakciós erőkkal. A veronai kongresszus a portugál ügyet is tárgyalta, de Anglia tiltakozására elmaradt a Chateaubriand által sürgetett fegyveres beavatkozás. Erre nem is volt szükség, mert az ellenforradalmárok a kormány tehetelensége miatt megszervezkedtek, amikor pedig Angoulême herceg győzelmeinek hírért meghallották, fegyverhez nyultak és a liberálisokat minden ellenállás nélkül elsöpörték helyükről.

A francia forradalom, majd Napoleon türhetlen zsarnoksága Olaszországban ugyanazt eredményezte, mint a hasonló módon szétdarabolt Németországban. Az Italia Unita a XIX. század első évtizedeiben még csak hazafiak és költők merész elképzelése, de nem lehetett többé kiirtani a lelkekből. Sokféle terv fölmerült az akkori olasz hazafiak között. Voltak, akik olyanszerű államszövetségre gondoltak, mint amilyenre az akkor már megszilárdult északamerikai Unió mutatott példát. Mások egységes olasz köztársaságot akartak, de akadtak olyanok is, kik azt hitték, hogy a pápaság fennhatósága alatt sikerül legkönnyebben megvalósítani az olasz egység eszméjét. Az elnyomás Napoleon leveretése után rettenetes volt minden olasz államban. Piemontban I. Viktor Emániuel király kegyetlenül üldözte a jakobinusokat. Még ennél is tarthatatlannabb volt a zaklatás a pápai államban, amely ebben

az időben Európa legbrutálisabb rendőrállama. Minthogy a szabadeszmék hiveibe bele fojtották a lélekzetet, titkos társaságok keletkeztek már a század elejétől kezdve egész Olaszországban. Ezek közül legnagyobb jelentőségre a *carbonarik* (szénégetők) szektája tett szert, amely 1820 körül alakult meg Nápolyban. Az olasz államok közül legelőször Szicília kapott alkotmányt 1812-ben, s el is törölték a feudalizmust, de amikor a bécsi kongresszus határozata értelmében az országot (1816) Nápolyval egyesítették, egyszeriben vége szakadt az alkotmányos életnek.

A spanvol alkotmány hire legelőször Nápolyban zaklatta fel a kedélyeket. Az ország megkinzott lakossága a szabadságtól itt is új világot várt. Miután a hadsereg nagyrésze a liberálisokhoz átpártolt, a cserben hagvott király 1820 júliusában kénytelen volt megadni a kívánt alkotmányt. *Pepe* tábornok, a liberális vezér és szabadsághős, 1820 június 29-ikén bevonult a fővárosba és július 13-ikán a király esküvel erősítette, hogy tiszteletben tartja országának alkotmányos jogait. A nápolyi parlament 1820 október elsején összeült, a liberális kormány megkezdte működését, de nem tudta helyreállítani sem a belső békét, sem a közrendet.

Az európai reakció a Szentszövetségből, az uralkodók vallásos színezetű érdekszövetségéből merítette erejét. A szövetségnek mozgató szelleme Metternich osztrák kancellár volt, körülbelül négy évtizeden keresztül. Kissé elfogultan és igaztalanul

ítélte meg az utókor a korlátlan hatalmu osztrák kancellárt. Az egyoldaluan liberális történetírás úgy tüntette fel Metternichet, mint valami korlátolt, sötét és bigott zsarnokot, aki az alsóbb néposztályokat halálosan gyűlölte. De ez tulzás; a népet nem gyűlölték, sem Metternich, sem pedig munkatársai, ők csak afelől voltak szilárdan meggyőződve, hogy a szabadság ártalmas magának a tömegnek, és a legszélesebb néprétegek javát csak úgy lehet előmozdítani, ha ők maguk választják meg erre az eszközöket és a módokat, magának a tömegnek kizárásával; a népnek ugyanugy nem való a politika, mint a kés a gyermek kezébe. Metternich nem volt eltelve ördögi gyűlölettel a haladás iránt, mint ezt némelyek állítják. Följegyzéseiből láthatjuk, hogy csak a forradalmiságot gyűlölte, de kedvelte és pártolta a tudományokat, bőkezű támogatója volt az irodalomnak, a művészetnek, s legnagyobb megértéssel viseltetett a gazdasági fejlődés érdekei iránt. Az alkotmányosságot, melyet a liberalizmus idealistái követeltek, Ausztriában és a német birodalomban, tulkorainak tartotta, attól félve, hogy a szabadság felforgatja majd Európa rendjét és békéjét. Metternich és munkatársainak korlátoltsága abban nyilvánult, hogy egy bizonyos mérsékelt szabadságot és alkotmányosságot is sokáltak a népek számára, pedig ezzel megelőzhatték volna a 48-ban ismét kitörő forradalmakat.

A Szentszövetség őszinte hivei a spanyol, portugál és az olasz szabadelvű mozgalmat úgy tekin-

tették, mint az isteni rend ellen való támadást, elvetemült gonosztettet, amelyet meg kell torolni. A troppai és a laibachi kongresszust, ahol maga Metternich kancellár volt a hangadó, azért ltvák össze, hogy a forradalmi megmozdulásokat fegyverrel leverjék. Ausztria a felhatalmazás értelmében hatvanezer emberrel 1821 március 24-ikén bevonult Nánolyba, visszaültette trónjára Ferdinánd királyt, a forradalmat pedig vérbefojtotta. Ugyanennek az évnek áprilisában szintén Ausztria fegyverei tiporták el Piemontban a *Santa Rosa*-féle felkelést.

A darabokra szaggatott Olaszország első forradalmi megmozdulását mindenütt egyforma kegyetlenséggel elnyomták. 1831-ben a juliusi francia forradalom befolyása alatt újból erőre kapott a carbonarok tevékenysége, és Modenában, Pármában, az egyházi államban követelték a sajtószabadságot, az alkotmányt, a nemzeti gárda felállítását. Bolognában 1831 február 25-én a képviselők gyűlése kihirdette a pápai uralom alól való teljes felszabadulást, és a végleges egyesülést egy állammá, egyetlen kormányzat alatt.*) Csak egy középítáiai államban, Toscanában, nem lángolt fel a forradalom lángja. Az olasz hazafiak tervei még ebben az időben is nagyon kiforratlanok. Nem volt sem egységes, sem határozott promrammjuk, ami nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az egységes Itália megvalósításához egy lépéssel sem jutottak közelebb. Még min-

*) *Seignobos*, Histoire politique de l'Europe contemporaine. I. 412. l.

dig voltak sokan, akik azt hitték, hogy a pápai fenhatóságnak egész Itáliára való kiterjesztésével tető alá nozzák az egységes olasz államot. Az 1831-iki forrongások elfojtása után lépett fel egy nagy olasz államférfiu és nemzeti apostol, *Mazzini* személyében, aki a szétágazó szabadságtörekvéseknek végre egységes célt és keretet adott. Mazzini 1808-ban Genovában születet, jogot végzett és kora fiatalságában nagy lelkesedéssel csatlakozot a carbonarokhoz, amiért fogságba került, mint gyanus. Kitünő író, szónok, Kossuth Lajosra emlékeztető egyéniség, telve volt energiával és tántorithatatlan meggyőződéssel. 1831-ben megalapította *Italia Giovine* (a fiatal Olaszország) című titkos társaságot, melynek programját később kiszélesítette olymódon, hogy az összes elnyomott nemzetek számára alakított egy szekciót. Mazzini felvilágosodott ember volt, meggyőződéses ellensége az egyház hatalmának, de nem volt Isten-tagadó. Ezt a jelszót hangoztatta: „Szabadság, egyenlőség, emberiesség, egy Isten, egy uralkodó és az Isten törvénye“.*) Fellépésével egy időben egy új mozgalom is kezdődött *Risorgimento* néven, amelynek írók, tudósok és egyéb intellektuelek voltak tagjai. Másfél évtizedes előkészület és agitáció után, 1846-ban tört ki az első felkelés Pisában, majd megkezdődött Európa leggyülöltebb és legutáltabb zsarnoka, Ausztria ellen való küzdelem Lombardiában. Véres harcok játszódtak le a felkelők és a megszálló osztrák katonaság között, különö-

---

*) Seignobos i. m.

sen Milanoban. Az 1848-i forradalmi év itt is új lendületet adott a carbonaroknak. A felkelők elértek annyit, hogy a megrémült uralkodóktól, köztük a pápától is kicsikarták az alkotmányt. A temperamentumos olasz szabadelvűek a köztársaságot propagálták mindenütt és Velencében *Manin* elnöklete alatt meg is alakult a köztársasági direktórium. Közben Ausztria hatalmas zsoldos hadsereget küldött *Radetzký* vezérlete alatt Lombardiába, amely a gyenge, szervezetlen felkelőkből álló, rosszul vezetett olasz hadsereggel könnyedén végzett..

Ausztria győzelme eldöntötte a reakció fölényes diadalát és 1849-ben osztrák hadsereg vonult be Pármába, Modenába, ugyanakkor Nápolyban a király visszavonta az engedélyezett alkotmányt. A pápát visszavitték menedékhelyéről, Gaetából, s az egyházi államban újból a reakció csatlósai foglalták el helyüket. A négy évtized óta küzdő olasz szabadelvűség Piemontban talált menedéket, amelynek új uralkodója, II. Viktor Emanuel, 1848-ban alkotmányt adott népének.

A 48-iki piemonti alkotmány voltaképpen az 1814-iki francia alkotmánylevélnek és a belga alkotmánynak eléggé sikerült összetétele. Nem túl radikális; a törvényhozó hatalmat a képviselőházra ruházza, melynek tagjait cenzenusos választójog alapján választják. Kimondja a miniszteri felelősség elvét, de viszont nem ismer vallásszabadságot, amennyiben a katolikus vallást fenntartja államvallásnak. Piemont lett ezután az összes carbonarok menedék-

helye, ide sereglettek a többi olasz államok politikai földönfutói, hogy Itália egységesítését előkészítsék.

A szabadelvűség győzelméért Olaszország többet áldozott, mint Európának bármely más országa, de állami egységének kivívására egymagában gyöngye volt. Ennek az igazságnak felismerése Olaszország legnagyobb politikusának, Cavournak érdeme, aki belátta, hogy hazája saját erejéből Ausztria miatt soha fel nem szabadul. Cavour főrangú származása dacára azonosította magát a kor demokráciájával. Ő is antiklerikális érzelmű, mint Mazzini, bámulója az angol szabad intézményeknek, hűve a gazdasági szabadversenynek. Meg volt áldva azzal a ritka adománnyal, hogy felismerjen kedvező helyzeteket, megragadjon alkalmas pillanatokat a távoli nagy cél elérésére.

Cavour 1847-ben Turinban *Risorgimento* címen liberális napilapot alapított, hogy a közvéleményben ébrentartsa a megvalósítandó nagy cél tudatát. A liberálisok végleges győzelmét 1859-ben meghozta Ausztria leveretése, s 1859-től 1870-ig a szabadelvűek voltak azok, kik élükön Piemont királyával, Franciaország, majd Németország fegyveres támogatásával végre egységgé kovácsolták össze Olaszországot.

Az új Olaszország 1871-ben annak a liberális alkotmánynak alapján rendezkedett be, melyet 1848-ban II. Viktor Emánuel király engedélyezett népének. A republikánus, a szabadkőműves, és ultrakonzervatív szélsőségek egy középútban, az alkotmá-

nyos monarchiában összegeződtek. Ezt az új alkotmányos Olaszországot igen sokan, még Kossuth Lajos is, úgy tekintették, mint a modern demokráciának utánzásra méltó példáját. Ez azonban tévedés. A látszatra igen demokratikus volt Olaszország kormányzata 1914 előtt. A parlament volt legfőbb hatalom, de az egész közigazgatási mechanizmus a mindenkori kormányok kezében futott össze. Az egykor részekre darabolt Itáliát erősen centralizálni kellett, mert csak ily módon lehetett leszorítani a még most is többé-kevésbé meglevő lokál patriotizmust. Az ország már ezért sem lehetett szabadelvű a szónak angol jelentésében. Az egykori despotizmus ujjlenyomata egészen máig él az olasz nemzet lelkében, és politikusai nem felejtették el Macchiavelli veszedelmes politikai tanításait. A kormányok itt is, mint Európa többi országában, ahol csak jelszavaiban élt a liberalizmus, tetszésük szerint irányították a választásokat és vitték be a parlamentbe a kormányzó többséget. Ezek után nem csoda, hogy a republikanizmus, forradalmi szocializmus, anarchizmus, ezek a csuf izmusok beletorkollottak a fascizmusba 1923-ban.

A liberalizmus sorsa Franciaországban.

Franciaországban, ahol annyi fényes elme, világraszóló író tanította a szabadelvűséget, a liberalizmus 1852-ben ismét zátonyra jutott. A

munkásmozgolódnás visszaterelte a francia polgárságot a reakció forradalommentesnek vélt falai közé. A második köztársaság törvényhozó testületének már csak 251 tagja van, a szenátus 150 tagból áll, de mind a kettő előbb az elnök, majd a császár akaratának engedelmes végrehajtója. A császárság 1852—60-ig nyíltan abszolutisztikus. A cenzura ismét szájkosarat rakott a sajtóra, üldözőbe vették a februári forradalom liberalis vezéreit, és visszaállítják a nagy Napoleon alatti rendőrruralmat. Az 1863-i választások után a 48-iki szabadelvű többségből csak hirmondó maradt; a kamarának mindössze csak 35 szabadelvű tagja van.

III. Napoleon csak szomoru emlékezetű császárságának végső esztendeiben engedett az abszolutizmus ridegségéből. A liberálisok 1869-ben olyan előre kaptak, hogy a bellevillei programmal nyíltan felléphettek, és a párt a nagy Gambettával az élén, követelte a februári forradalom összes vivmányainak rögtöni életbeléptetését. A belleville-i programban ott szerepel a 48-iki alkotmányban kimondott általános titkos választójog, de a szabadkőművesek belevittek még egy új pontot is: az állam és az egyház elválasztását. A szeptemberben egybegyűlt új törvényhozó testület már angol mintájú parlament, úgy mint azt Gambetta, a szabadelvűek kívánták, a császár pedig 1870 január 2-án parlamentáris kormányt nevezett ki *Ollivier* elnökletével.

Milyen elemekből forrt ki annyi vajudás után a III. francia köztársaság és hogyan formálódtak

ki az új politikai pártok a császárság bukása után? A II. császárság összeomlásáig egyik részen a szabadelvűség, másik részen az ősi tradíciók folytattak élet-halálharcot egymással, és hol az egyik, hol a másik maradt felszínen. A harmincas évektől kezdve ehhez a két elemhez feltolakodott még egy harmadik is: a forradalmi szocializmus. Az 1875-i alkotmány,*) melyet egy harminctagu névtelen társaság dolgozott ki, nagyjából a 89-iki és a 48-iki általános elvek figyelembevételével készült, de úgy, hogy az alkotmánykészítők, mintegy összegezték a francia nemzetnek mindazokat a tapasztalatait, melyeket akarva nem akarva, meg kellett szereznie a közel 100 évig tartó bizonytalanság után. Ezért az új alkotmány egyesíti magában a liberalizmust és a demokráciát, ezért felismerhetők benne a szabadelvű teoretikusok összes elméletei.

A franciák 1875-iki új alkotmánya kimondta, úgy látszik, Gambetta követelésére, az általános, titkos választójogot, hogy a tömegek elégedetlenségének mindörökké véget vessenek. A köztársasági elnök személyes hatalma igen nagy, amit sokan kifogásoltak. Az amerikai minta után kétkamarás törvényhozó testületet kreáltak, melyek közül a képviselők kamarája a valóban szuverén, és a törvényhozási teendőkben kezdeményező. Minthogy azonban a képviselők kamarája a változékony és mulékony tömeghangulatok kifejezője, szükségesnek lát-

---

*) L. G. *Hanotaux*, *Hist. de la France contemporaine*, III. k. 321—419. l.

ták megszervezni az arisztokratikus és állandó jellegű szenátust. Ennek tagjait a departementek kilenc esztendőre választják, rendszerint az idősebb gyakorlott, komoly politikusok közül, hogy megfontolás és kritika tárgyává tegyék a képviselői kamara sokszor elhamarkodott javaslatait. A szenátus nagyon jól bevált: akik az elmúlt esztendőekben a francia politika menetét figyellemmel kísérték, észrevehették, hogy ez a komoly és felelősséget érző testület milyen nagy gonddal s pedáns buzgalommal szokta izekre szétszedni a kamara különböző törvénytervezeteit.

Mi lett most már Franciaországban a forradalmi szabadelvűség sorsa a III. köztársaság megalakulásától máig? Ezt igen nehéz feladat kiböngészni a francia politikai pártok történetéből, mert Franciaországban nincsenek olyan szilárd állandó és megrögzített pártkeretek, mint például Angliában; a politikai pártok folyton váltakoznak, az egyik felmorzsolódik, és beleolvad a másikba. A köztársasági államforma a forradalmi republikánussal átítatott balközép párt (*centre gauche*) műve, melynek megalakításában nagy történelmi nevek fényeskednek, mint *Casimir Périer*, a köztársaság volt elnöke, *Léon Say*, a nagy közgazdász és *Toqueville*, a nagynevű politikai író. Ez a csoport 1873-ban koalícióra lépett a különböző köztársasági frakciókkal, s megalakították a haladó republikánus pártot (*parti republicain progressiste*), amely bizonyos átcsoportosulások után ma is él, és a mai jobboldali kartel

egyik erősebb tagozatát alkotja. A progresszív republikánusok elméleteikben a nagy forradalom történelmi okmányából indultak ki; kiáltványaikban hangsúlyozták az individualizmust, kárhoztatták az etatizmust, és csatlakoztak a gazdasági liberalizmus-hoz a szónak klasszikus jelentésében.)* A párt vezérei legalább elméletben sohasem mondtak le a jogok deklarációinak hagyományairól és még közvetlen a háboru előtti választások alatt is a demokratikus haladást követelték a polgárság erkölcsi haladásával kapcsolatban. Csak a közrend és a társadalmi haladás parancsoló szükségességei tehetik indokoltá az egyéni szabadság megszorítását. A haladó republikánusok kiáltványaikban, pártgyűléseiken több ízben pontosan körvonalazták azt a hatáskört, amelyet szerintük az államnak és attól elkülönítve, a társadalomnak kell betöltenie. Az 1906-iki kongresszuson kimondott határozatukban az állam és a közgazdasági élet viszonyát a következőképpen állapították meg:

Tekintettel arra, hogy az egyéni akció pontosan magában foglalja a felelősséget és kinek-kinek lehetővé teszi képességeinek szabad kifejtését, csak ez tud gondoskodni egy nagy ország földművelésének, iparának és kereskedelmének felvirágoztatásáról és arról, hogy a terményeket igazságosan osszák szét azok között, kik a termelésben közreműködnek.

*) *Léon Jacques*, *Les partis politiques sous le III. e. République*, Páris, 1913. 202 l. L. J. A mai francia politikai pártok keletkezését és alakulásait a legkimerítőbben tárgyalja.

Az állam ellenben, minthogy cselekedetében felelőtlen s mindig hajlamos arra, hogy azonos szabályt alkalmazzon mindenkire nézve, — különben is erejét megbénítják a választóknak tett ígérek, — teljesen alkalmatlan arra, hogy szerepet töltsön be a földmívelésben, az ipari és gazdasági életben.*) Ugyanakkor a liberálisok bizonyos engedményeket tettek a divatos szociális eszmék javára, elismerve az állami beavatkozás jogosságát ott, ahol kellő határok közé kell szorítani az igazságtalanságokat és a ferde kinövéseket. A közigazgatást a legszigorúbban elkülönítették a politikától, az ő művük Franciaország nagyszabású közigazgatási reformja.

Mi lehet a magyarázata, hogy a franciák nem liberálisok, pedig a liberalizmus Franciaországból áradt szét Európába? A kérdést többen felvetették. *Yves Guyot*, a mai Franciaország egyik legnagyobb közgazdásza ennek a többek által konstataált jelenségnek azt a magyarázatát adja, hogy a valódi szabadságtól való félelem a franciáknál atavisztikus ösztönökből ered. Az elődök évszázadokon át megszokták, hogy mások cselekedjenek helyettük, hogy parancsnak engedelmeskedjenek, s folyton kitört az utódokon az engedelmesség ösztöne. Franciaország étatista maradt a háboru előtti szabadelvű korszakban is, s ma még inkább az, mintán a régi nagy szabadelvű párt szétmorzsolódott. „A szociális politika“,

---

*) A *républicain progressiste* párt 1906-iki kongresszusának határozata, l. *Léon Jacques*, *Les partis politiques sous la III. e. République* 214—215. l.

ez a közkeletű frázis, melyet mi is hallunk lépten-nyomon, pártgyűléseken, banketteken és mindenütt, kormány- és pártjelszó Franciaországban is. Azt hiszik, hogy ha az állam ugynevezett „szociális politikát folytat“, egyszeriben vége lesz minden bajnak, minden nyomorúságnak, ez előtt a varázsszó előtt leborul mindenki, megszelidít mindent, mint Orpheus lantja a vadállatokat. Az államnak Franciaországban is van szociális politikája, feloszlik ott is különféle ágazatokra: van petroleum-, buza-, alkohol-, rézgálic-, és minden egyéb politika, akár csak nálunk Magyarországon; az eredmény pedig az, hogy a szociális politika növeli folyvást a kormányhatalmat és szaporítja azoknak a hivataloknak számát, amelyek a szociális politika gyakorlati végrehajtásával vannak megbízva.

A mai Franciaország tehát nem szabadelvű, hanem demokratikus; ez az egyetlen konkrét forradalmi eredmény. A nép akaratát és hangulatát a parlament képviseli, amelynek hatalma sokszorta nagyobb, mint a kormányé; mert a kormány Franciaországban valósággal semmi; a III. köztársaság eddig 83 kormányt szaggatott el, igaz, néhánynak az élete csak pár napig tartott. De minden változásban, a forradalmak hullámaiban, a nemzet erejét próbáratevő katasztrófákban a francia nemzet sohasem ernyedte el. Azt látjuk a XIX. század történelmében, hogy egyik nagy megrázkódtatás a másikat követi, de amilyen óriási volt a nemzet a nagy forradalomban, ugyanolyan nagy volt, vagy még ta-

---

IV. FEJEZET

---

lán nagyobb Napoleon abszolutizmusa alatt és ugyanilyen nagyszabásu volt a tizenöt évig tartó szélső reakció idején. Az elernyedés és demoralizáltság a világháboru előtti évtizedekben csak kis, számot nem tevő réteget rontott meg, a nemzet többsége Bergson „élan vital“-ját szívta magába s a nemzeti és hazafias entuziazmus legmagasabb fokára felemelkedett.

A liberalizmus eredményei.

Hogyan bontotta szét a liberalizmus a régi megmerevült középkori társadalmi és politikai formákat, hogyan változtatta át a közszellemmel együtt az összes intézményeket, ennek tüzetes kifejtéséhez külön kötetre volna szükségünk. A szabadelvűség általános átalakító hatása társadalmi, politikai, gazdasági és erkölcsi. Az új termelő módok, melyeknek a gazdasági liberalizmus, az aktivitásnak és a cselekvő életnek ez az új hitvallása adott életet, az új forgalmi eszközök, melyeknek szintén ez adott szárnyat, visszahatottak magára az emberre is, aki bánt velük. Az új szabadelvű világszemlélet emberségesebb és a szónak evangéliumi értelmében keresztyénibb volt a réginél. Ez emelte az állampolgári méltóságra a földhöz kötött, rabszolga sorsban szynylódó naraszttömegeket, ez vitte be a büntetőjogba az emberiesség szellemét. Nálunk Magyarországon Deák Ferenc és Kossuth Lajos, vetették fel elő-

ször a büntetőjog reformját. A szabadelvűség dobta ki a büntető eljárásokból Nyugat-Európában a középkorból fennmaradt kinvallatást, ez törölte el a brutális és megszegyenítő büntetéseket, a liberálisok találománya az esküdtszék, amely az igazságszolgáltatást kivette a régi bürokratikus bíróságok kezéből.

A szabadelvűségnek köszönheti feltámadását három új európai nemzeti állam: az új Olaszország, a Németbirodalom és Belgium. A kormányzás és törvényhozás parlamentáris formáját a liberálisok plántálták át Európába az angol klasszikus minta után, kivéve az egyetlen Magyarországot, ahol a parlamentarizmus ősrégi nemzeti intézmény. Előnyeit újabban sokan kétségbe vonták. Tagadhatatlan, hogy az európai kontinensen, ahol nem voltak a messze multba visszanyúló tradíciói, nem váltotta be azokat a nagy reményeket, amelyeket a liberálisok hozzáfűztek a reformkor kezdetén. De bármilyen rossz és tökéletlenül működik is, van egy igen nagy haszna, az, hogy az elégedetlenségnek, a kritikának, a tömegek elkeseredésének biztosító szelepül szolgál, amire még a mai nem a legjobban funkcionáló magyar nemzetgyűlés is példa. A kormányok ellenőrzésére is ez mutatkozott eddig egyedül alkalmas eszköznek. Angolországot radikális és chartista forradalmi mozgalom idején kétségtelenül a parlamentarizmus mentette meg az általános elégedetlenség vulkanikus kitörésétől. Azt mondják, hogy a parlamentarizmus csődbe jutott s hogy nem tud többé meg-

felelni feladatának; erre hivatkoznak Olaszországban, Spanyolországban és Lengyelországban a diktatura szekértolói. A parlament náluk és talán nálunk, Magyarországon is azért nem felel meg a köz-kívánságnak, mert az emberek tulságos sokat reméltek tőle. Azt kívánják, hogy ne csak törvényhozó és kormányzó testület legyen, mint az angol parlament vagy az amerikai kongresszus, hanem irányítsa az egész gazdasági életet, gondoskodjék a munkanélküliség megszüntetéséről, adjon az iparosoknak, a kereskedőknek, a kisgazdáknak ötletet, szóval cselekedjen és gondolkozzék mindnyájunk helyett. Ilyen rengeteg számú feladat terhei alatt nem csoda, ha özszerogyott a parlament.

A politikai párt szintén szabadelvű találmány. A pártok az azonos nézeteket valló polgárság szabad és önkéntes politikai szervezetei. Az első modern értelemben vehető polgári pártot Angolországban I. és II. György király korában Walpole vezérlete alatt a whigek alapították. Európában a pártok keletkezése egy időre esik a francia forradalommal, és a szabadelvűség térhódításával. A régi abszolutizmus idején, amikor az alattvalók véleményére az államkormányzásban senki sem hederített, teljesen ismeretlen a politikai pártélet fogalma. A szabadelvű polgárságnak, az elnyomatás alatt még titkos szervezetekben tömörülő kicsiny szerveiből bontakoztak ki lassanként a különböző szabadelvű pártok Európában. A szabadelvű éra kezdetén csak két nagy politikai csoportosulást találunk: a szabadelvű

haladókat, akiknek rendesen van egy radikális bal-szárnyuk, és ellenfeleiket, a konzervatívokat, akik egyes országokban ultramontán klerikálisok.

A szabadelvű éra óta a polgárságnak ezek az önkéntes társulásai végezték a parlament közvetítésével a törvényhozás munkáját és az államkormányzás irányítását. Ott, hol a kormányzat nem támaszkodhatott a fegyveres erőre, és az uralkodók nem ütöttek kardjukra, mint a militaristának megmaradt Habsburg- és Hohenzollern-monarchiákban, igen nagy hatalom volt a pártok kezében.

A civilizált és demokratikus országokban a pártokkal együtt jelent meg a közvélemény, a XIX. századnak ez az új és láthatatlan hatalmassága. Közvélemény alatt értjük valamely országban a lakosság többségének különböző közkérdésekben kifejezett nézetét, amely részben spontán módon, részben pedig különböző külső behatások alatt (sajtó, szónokok) jön létre. Az egyes országok műveltségi fokától a demokrácia kiterjedtségétől függ, hogy több vagy kevesebb számú ember szűkebb vagy tágabb körű réteg, érdeklődik-e a közkérdések iránt. Angliában több, mint egy század óta a közvélemény az ur s nála nélkül a kormányok semmit sem kezdeményezhetnek és támogatása nélkül semmiféle kormányzati akciót nem hajthatnak végre.*) A közvé-

---

*) Az angol parlamenti tudósításokban minden képviselő neve után olvashatjuk zárójelben kerületének nevét. Ez annyit jelent Angolországban, hogy nem X. vagy Y. képviselő egyéni nézeteiről van szó, hanem a kerület véleménye az, amely az alsóház üléstermében elhangzott.

lemény megnyilvánulásának módjai és a tömegmeggyőződések bizonyos ingadozásai kapcsolatban vannak a népesség többségének judiciumával, műveltségi fokával, neveltetésével, temperamentumával és főképpen azzal a bizonyos gyakorlattal, amellyel saját sorsuk intézésével rendelkeznek. A buta, a közdolgokban járatlan tömegeket a demagógok könnyűszerrel magukkal ragadják. Errenézve az elmúlt hét esztendő története rendkívül érdekes tanulságokat szolgáltat. Németországban például a művelt és parlamenti gyakorlattal bíró munkástömegek nem hódoltak be a bolsevista agitációnak, mint például nálunk Magyarországon, Olaszországban, vagy Spanyolországban. A közvélemény politikai iskolázottságára rendkívül jellemző még az 1924-iki franciaországi választás. A nemzeti dicsőség mámore a francia választótömegek többségét nem fosztotta meg a közkérdések tárgyilagos megítélésétől és a mérsékelt baloldalt ajándékozta meg bizalmával. A tömegek és közvélemény tulsulya a politikában a szabadelvűség egyik legnagyobb vívmánya, és a népszuverénitásnak az a gyakorlati eredménye, amelyre Locke, Milton és Rousseau tanították az emberiséget. A XX. században még diktatúrát sem lehetett csinálni a közvélemény és a tömegek aktív közreműködése nélkül.

A közvéleménnyel egyidőben emelkedett fel a sajtó a XIX. század első felében szintén nagy hatalmassággá. Kezdetben, a romantikus szabadelvűség idején, nagy és ideális célokat szolgáltat, oktató jel-

legü és tartalmát tekintve, tisztán társadalmi és politikai. Valóban impozáns hatalom; forradalmakat szit, elégedetlenségeket, lázongásokat tud lecsillapítani. Később, a mult század vége felé, a kapitalizmus elhatalmasodásával elvesztette egykori eszményi jellegét, és lassanként ugyanugy üzletté vált, mint a színház, amely kezdetben eszményi és művészeti célokat szolgált. Hatalma, melyet egykor a lelkeken gyakorolt, azóta csökkent és ma csak arra szorítkozik, hogy mint minden üzleti vállalat, kielégítse a tömegek szükségleteit.

Végrehajtotta-e a liberalizmus programját? A felelet: nem; sőt amit elért, az is sok tekintetben tökéletlen, javításra szoruló és hiányos. A szabadelvűeknek Cromwell puritánjaitól és a Kant-féle államtantól kezdve egyik legfőbb programjuk volt az állam és az egyház szétválasztása. Ezt a régi szabadelvű követelést európai országok közül csak az egyetlen Franciaországban tudták kivívni a radikálisok hosszú szívos küzdelem után, a munkáspártokkal karöltve. A liberalizmus tehát nem tudott megbirkózni az egyházzal, de ezenkívül egy másik sarkalatos programját sem tudta megvalósítani, a védővámmentes szabad kereskedelmet, amelyről a gazdasági liberalizmusról szóló fejezetben részletesen szólottunk.

Hosszadalmas és fáradságos munka volna sorra szedni azokat a hamis és rosszakaratu vádak, amelyeket a liberalizmusra a konzervatívok, a klerikálisok és a szociálisták rákentek. Konzervatív

résről hallottuk, többek között azt is, hogy a XIX. század imperializmusában a szabadelvűség bűnös. Láttuk a dogmatikusok ismertetésénél, hogy a liberalizmus minden klasszikusa meggyőződéses pacifista volt, hogy csak Cobdent, Mill Stuartot, Kantot, Humboldt Vilmost említsük, de békebarátok voltak a nagy angol liberális gyakorlati politikusok is, mint Gladstone vagy John Morley. Helytálló viszont az a vád, hogy a szabadelvűség istápolta a kritikának destruktív szellemét. A politikában, a tudományban, de még inkább az egyházi és vallási kérdésekben kikezdte a megszilárdult tekintélyeket. De enélkül, a szabadelvűek felfogása szerint, minden haladás lehetetlenség. A tekintély szüntelen hangoztatása ma is azoknak mentsvára, akik elavult kiváltságait és monopóliumaikat zavartalanul akarják élvezni. A mai politikai, erkölcsi és gazdasági anarchiáért a szabadelvűség nem vonható felelősségre, azért sem, mert nem ez volt az egyetlen mozgató erő, mely a XIX. század alakulásaiban közreműködött.

V. FEJEZET.

Az angol liberalizmus a XIX. században.

Angolország a XVIII. században. — *A liberális reformok.* Hogyan hajtották végre az angolok az időszerű reformokat? A radikális agitáció. A katolikusok emancipációja. A parlament reformja 1832-ben, és a többi liberális reformok. Disraeli parlamenti reformja. — *Mill Stuart tanításai.* A szabadság és türelem. A társadalmi zsarnokság ellen. A bürokrácia ártalmai. A képviseleti kormányforma. Nézetei a szocializmusról. Herbert Spencer individualizmusa. — *A Gladstone-korszak reformjai.* Gladstone jelleme. A közoktatásügy és a parlament reformja. A szociális törvényhozás. Hogyan gondolkozik a munkáskérdésről. Az új liberalizmus 1906 óta. A klasszikus liberalizmus hagyatéka. — *Az angol demokrácia.* Demokrácia és tekintélyi elv. Hogyan került el Anglia a demokrácia csapásait.

A két forradalom radikalizmusa után Anglia a politikai fejlődésben hosszú időre fennakadt. Cromwell parlamentjében már azt is indítványozták, hogy a választójogot ki kell terjeszteni minden polgárra, aki angolnak született, társadalmi és vagyoni viszonyaira való tekintet nélkül. Az alkotmányos királyság megszilárdulása után az egykori forradalmárok, a whigek, követelték a választójogi cenzus szigorú

fenntartását, hogy a politikai életből kirekeszthes-sék az alsóbb néposztályokat. A minden embert megillető egyéni jogokról, úgy mint Milton, és Cromwell és Locke hangoztatták a forradalmi időkben, többé szó sincs: a nagy tömegek előtt zárva maradtak a Westminster kapui s Anglia sorsát egy kerek évszázadon keresztül a régi nagyurak intézték, akik csak valamelyes részt engedtek a politikai életben a megvagyonosodott polgári osztálynak. A forradalom utáni korszaknak egyetlen nagy eredménye van, hogy magát a parlamentarizmust kifejlesztették.

I. György király trónralépésekor a király még kormányoz, a minisztériumot saját végrehajtó szervének tekinti. A harminc esztendeig tartó whig-kormányzásnak az érdeme, hogy a király közvetlen beavatkozását az adminisztrációba teljesen kiküszöbölték. A hannoveri házból származó gyenge uralkodók nem értették a nemzet nyelvét, nem ismerték az ősi szokásokat. *Robert Walpole*, a nagy whig-miniszter, a királyok gyengeségét arra használta fel, hogy kiszélesítse a parlament jogkörét és teljesen eliminálja az ország kormányzásából a király személyét.

A külsőleg tökéletesnek látszó és jól működő parlamenti szisztéma azonban nem volt a nemzet igazi képviselője, aminek önmagát tartotta. Az 1689-iki forradalom után a XV. századból való régi választói törvény továbbra is érvényben maradt, bonyolult intézkedései rengeteg sok visszásságra és visszaélésre adtak alkalmat. A szabad bir-

tokos földmives lakosságot a grófságokban markukban tartották a nagybirtokosok, ugyanakkor a városokban a pénzhatalmasságok domináltak. A nehézkés és elavult választói eljárás miatt a hatalmas, virágzó Manchester és Glasgow városoknak mindössze harminchárom választójuk volt. Demokratikus parlamentről tehát a XVIII. században valóban nem lehet komolyan beszélni. Az 1832-iki nagy reform előtt az egész Angliában körülbelül huszonnégymillió lakos mellett mindössze 247 ezerre rugott a grófságok szavazóinak száma, és a városoké a 200 ezret sem érte el.

Az angol írók maguk is elismerik, hogy a parlament minden elképzelhető korrupció melegágya volt. A meggazdagodott kalandorok, az ugynevezett pénzbarók egyszerűen megvették a városok szavazatait, a Landlordok pedig a vidéki szavazókat terrorizálták. 1739-ben az alsóház 357 tagját 145 földesur választotta meg, akik közül 40-en voltak a felsőház tagjai. A király és a kormánypárt tehát olyan alsóházi többséget toborozhattak össze, amilyen a felsőház kívánságainak éppen megfelelt. A közhatalmak ama bizonyos megosztásának, amelyet Locke kívánatosnak tartott és később Montesquieu követelt, nyoma sincsen Angolországban, mert az alsóház nem parlament, hanem tisztán a felsőház akaratának egyszerű végrehajtója. Így nem csoda, hogy a francia forradalom korában, amikor a felvilágosodási iskola hivei az angol parlamentarizmusra hivatkoztak, a reakciósök joggal elmondhatták, hogy az angol de-

mokrácia pusztá komédia, mert ott a választókat egytől-egyig készpénzért megveszik. 1701-ben például a keletindiai társaság, hogy monopoliumos helyzetét továbbra is megtarthassa, egyszerűen megvesztegette az alsóház tagjait. A városok a királyi börzén éppen úgy alku tárgyai, mint az értékpapírok.*)

A XVIII. század folyamán a sajtószabadság és szabad véleménynyilvánítás ugyanolyan gyenge lábon álltak, mint a demokrácia. Ez a forradalmi gondolat az alkotmányos királyság megszilárdulása után egyszerűen elaludt. Milton egyik legszebb politikai művében, az *Aeopagitica*-ban lendületes szavakban dicsőíti a véleményszabadságot, s legelőször mutat rá arra, hogy a népuralom sajtószabadság nélkül voltaképp semmis. A régi cenzura a csillagkamara eltörlése után (1640) névleg meg is szűnt, de ettől fogva a könyvek ellenőrzését a bíróságok gyakorolták, s a cenzurának ez a módja fennmaradt mind a két forradalomban és egészen a XVIII. század végéig.

Ez alatt az időszak alatt kristályosodott ki Angliában a kettős pártrendszer, de a forradalmak whigjei nagyon megszeliődtek. Mindkét párt politikai érdekszövetséggé változott, programjuk és céljaik között pedig alig van lényeges különbség. Az idősebb Pitt például, aki a toryk közé tartozott, sok-

---

*) I. *Hatschek*, *Englische Verfassungsgeschichte*, München u. Berlin, 1913. 621. — *May Erskine*, *The Constitutional Hist. of England*. I. 220.

kal haladóbb szellemű, mint ebben az időben akár-
melyik whigpárti.

A politikai élet stagnálása mellett közben rohamosan fejlődött, alakult belső összetételében és tagozódásában maga az angol társadalom. II. György korától kezdve lassanként összetöredeznek a régi társadalmi keretek. A pénzarisztokrácia házasság révén egybekapcsolódik a régi történelmi nagybirtokos familiákkal; a kisbirtokos nemesség elszegényedik és vagyonát már Pitt korában felfalta a nagybirtok. A XIX. század elején óriási, közel kétmilliót kitevő vagyontalan és elégedetlen munkástömege van Angolországnak, melyet kényük-kedvük szerint dirigálnak a gazdagok, a lecsuszott kisbirtokosok, a régi szabad parasztság ivadékai pedig az északon és nyugaton fekvő nagyipari centrumokba húzódnak. A függetlenebb elmék érezték, hogy bizonyos mértékű reformok most már elodázhatatlanok. Az idősebb Pitt 1766-ban szót emelt a parlamentarizmus időszerű reformja mellett. Maguk, a jobbérzésű toryk, a kiváltságok harcosai és a tradíciók őrzői is tarthatatlannak látták az akkori helyzetet. A konzervatív Burke Edmund, ez a csillogó fényű szellem, akit nem ok nélkül tartanak minden idők legnagyobb publicistájának, elismeri a reformok szükségességét és Smith Ádámtól egészen függetlenül a gazdasági szabadság mellé áll.

A whig-politikának Walpole óta *Charles Fox*, Burke Edmond egyik barátja és *Shelburne* lord a két legnagyobb egyénisége. Fox nem titkolta rokon-

szenvét Franciaországgal és ha neki akkor megfelelő parlamenti pártja van, Angolország valószínűleg nem vett volna részt a forradalmi Franciország elleni hadjáratokban, mint az európai reakció csatlósa. Shelburne lord ismerte a francia felvilágosodási irodalmat s az akkor ébredező gazdasági szabadság mellett vallott szint.

Anglia tehát, mint arisztokratikus ország lépte át a XIX. századot, de forradalmi lázzal s elégedetlenséggel telítve. A francia forradalom két ellentétes táborra különítette el a történelmi pártokat. A toryk ultrakonzervatívjai és maga a király is hátborzongva szemlélték a franciaországi eseményeket. A whigek közül a radikálisok nyíltan szimpatizáltak az eseményekkel, s maga Fox megjövendölte, hogy a szabadság orkánja egész Európán végig fog szántani. Tudósokból, írókból és előkelőségekből társaság alakult (Society of the friends of the people), hogy a társadalmi viszonyokat tanulmány tárgyává tegye, s az alsóbb néprétegek sorsának haladéktalan enyhítését követelje. És az angol társadalomban, mely a valóságban két nagy osztályra, szegények és gazdagok osztályára oszlott, minden ok meg volt a forradalomra. Hogy ez mégsem tört ki olyan vehemenssen, mint a Csatornán innen, ennek az a magyarázata, hogy az arisztokrácia nem gyűlölte a profanum vulgust, az elégedetlenség számára pedig volt egy szelep, a parlament nagyszerű intézménye, ahol a bajok, az igazságtalanságok és visszaélések szóhoz juthattak.

A liberális reformok (1832—1867).

A kulturnemzetek Anglia politikai intézményeit fogadták el minták gyanánt, de nem tanulták meg az angoloktól, hogy mi módon kell reformokat végrehajtani. Az angol politikai művészet a reformok végrehajtásában remekelt, s ez a művészet annak az igazságnak megértésében nyilvánul, hogy a multat nem lehet a jelentől elszakítani, mint ahogy az élő fát nem lehet élettanilag elkülöníteni a gyökerektől, amelyek táplálják. Az angolok sohasem zúzták össze a multat hanem meghagyva belőle mindig azt, ami jónak, használhatónak bizonyult, a tradicionális intézményeket tökéletesítették a jelen kívánalmai szerint. Mint *Sidney Low* írja, az angol alkotmány biológiai és nem mechanikai fejlődmény. Az angol konzervativizmus, melyet a maradiságtól való megkülönböztetésül racionalis konzervativizmusnak lehet nevezni, abban áll, hogy az intézmények hasznosságát nem régiségük vagy új voltuk dönti el, és minden berendezkedésnek egyetlen próbája a hasznosság. „Sohasem kell a szimetriával törődni és sokat kell törődni a haszonnal; a szabálytalanságot nem kell kiküszöbölni azért, mert szabálytalanság; csak akkor kell ujitani, ha már a baj érezhető, de akkor olyan alaposan, hogy a baj megszűnjék; a tétel felállítása sohase legyen tágabb körű, mint az egyes eset, amiről szó van. Ime, ezek azok

a szabályok, amelyek János király kora óta 250 parlamentünk tanácskozásában irányadók voltak“ — írja Macaulay. Az angolok tudták előre, amiről a franciák csak hosszú, keserves tapasztalatok alapján győződtek meg, hogy egy nemzetnek életében semmi sem veszedelmesebb, mint a nagy reformok után való mánia.

A politikai és a társadalmi élet említett összhangtalansága feltámasztotta a század első éveiben a radikális mozgalmat. Az alsóbb néposztályok nyomora az első évtizedekben oly ijesztő arányu volt Angliában, hogy Marx és Engels erre hivatkozva állították fel azt a hipotézist, hogy a társadalmi forradalom, melytől ők a kapitalista gazdasági rendszer összeomlását remélték, Angolországban fog mindent elsöprő erővel kitörni. A radikális szekták, amelyek a reformokat egyre fenyegetőbbben sürgették, *Bentham Jeremiásra*, a nagy etikusra és közgazdászra szoktak volt hivatkozni, mint mesterükre és tanítójukra. Bentham Jeremiás (1748—1832), mint etikus, mint közgazdász korának egyik legolvasottabb és legnagyobb hatásu írója és gondolkodója. Tőle származik ez a sokat és máig is emlegetett frázis: „A legnagyobb boldogság, a legnagyobb tömeg számára.“ A gazdasági kérdésekben Smith Ádám tanítványa, agítál a vámhatárok megszüntetéséért, de ugyanakkor az ő eszméje a szociális gondoskodás a szegényekről, aminek az elérésére hatásosabb állami beavatkozást és a szabadverseny korlátozását ajánlja. Ő a megalapítója az új szabad-

gondolkodó és utilitarista iskolának, nagyrészt az ő tanítványai közül kerültek ki a radikális szekta vezérei és hivei.*) A parlamentben ezt a forradalmi szellemű radikalizmust *Burdett* képviselte. A konzervatívok azonban, akik a francia forradalom hatása alatt megerősödtek, minden újításnak ellenszempültek. Rendkívül sokat ártott a liberalizmusnak és a haladásnak az ifj. Pitt, az angol imperializmus egyik leghatalmasabb képviselője, de aki ugyanakkor minden közgazdaságot megfojtott.

Az ifj. Pitt halála után (1804) a whigek egy kis lélekzethez jutottak, majd 1807-ben újjászervezték elgyengült pártjukat. Ebben az időben alapítják meg *Edinburgh Review*-t, a liberálisok fő sajtóorgánumát, amelynek e korabeli számai rendkívül komoly, szinte bölcseleti tartalmuak és a XIX. század liberalizmusának legszebb írásos emlékei közé tartoznak. Pitt halála után a király tekintélyével támogatott tory-párt egyelőre megtartja fölényes parlamenti többségét egészen 1827-ig és uralmon marad. A whigek az egész idő alatt a parlament minoritását alkotják, de viszont velük tartanak a parlamenten kívül álló milliós tömegek és a radikálisok. A párt különben is Fox óta liberális és demokrata elveket vallott.

1816-ban egész Angolországban, de különösen fent északon és nyugaton, a nagy ipari centrumok-

---

*) Bentham összegyűjtött munkáit *Bowring* adta ki Edinburghban, 1838—1843. *Bowring* B. életrajzát is megírta.

ban igen heves, szinte forradalmi jellegű radikális agitáció kezdődik. A mozgalomban résztvesznek elsősorban az ipari munkások. Az 1817 novemberi, Manchesterben tartott nagygyűlést, amelyen vagy ötvenezer ember vett részt, úgy szokták emlegetni, mint történelmi dátumot. A legmaradibb toryk is meghökkentek, látva, hogy a tömegek most már nem ismernek tréfát. A munkások hangosan követelik a parlamenti reformot s ezek a jelszavak röpködtek a levegőben: *Universal Suffrage!* (általános választójog); *Equal Representation or Death!* (egyenlő képviselet vagy a halál); *No Corn Laws!* (le a gabonavámokkal). A tömegek kívánságai megértésre találtak a whigeknél, akik mintegy az aranyközéputat képviselik és közvetítők az utcákon és meetingeken izgató radikálisok és *Wellington* herceg ultrakonzervatív kormánya között. A szünni nem akaró forrongások 1823-ban a konzervatív Peel-kormányt arra indították, hogy bizonyos részleges reformokkal lecsillapítsa a veszedelmessé fajuló radikális izgatást. Enyhítették a büntetéseket, majd leszállították a gabonavámokat, ami lehetővé tette az elkeseredett szegényebb néprétegek olcsóbb ételmezését. Még egy nagyfontosságú törvényt alkotott a konzervatív, de a tömegek igényei iránt megértéssel viseltető Peel-kabinet: az 1825-iki törvény megengedte azt is, hogy a munkások szabadon szervezkedjenek. A gabonavámok leszállítása első lépés volt a szabadkereskedelem felé, melyet Smith Adám tanított, Ricardo pedig az alsóház ülésein többbizben szóvátett.

A liberális whigek győzelmét az 1827—32. közötti időszakban nagy és korszerű reform: a katolikusok emancipációja és az 1832-iki választói reform jelzi. A tulnyomó részben protestáns Angolországban a XIX. század nagy reformjai előtt ismeretlen a vallásszabadság, ami annál feltűnőbb, mert a protestáns népek jelszava volt mindig a felekezeti türelem és a lelkiismereti szabadság. A Stuartok elűzése után azonban, amikor az angol nemzet megszabadult a katolicizmus veszedelmétől, ugyanolyan mostohán bánt a katolikus kisebbséggel, mint a katolikus többségű országok bántak ugyanebben az időben a protestáns vallásu kisebbségeikkel. Másodrangú polgárokká degradálták a katolikusokat, megfosztva őket a választójogtól, a hivatalviselés lehetőségétől, kultuszuk szabad gyakorlatától.

A radikális reform-mozgalom nem hunyhatott szemet a katolikusok politikai jogainak elismerése előtt, mert önmagához maradt volna következetlen. A mozgalmat az ir katolikusok indították meg, 1810-ben egy *Grattan* nevű protestáns képviselő nyújtott be indítványt, amelyet az alsóház többsége nagy megbotránkozások közben elvetett. Igen nagy munka volt meggyőzni az angol közvéleményt a katolikusok egyenjogúságának igazságáról. Az ortodox anglikán egyház papjai, akik a szélső konzervatív torykkal árultak egy gyékényen, hallani sem akartak róla, a puritánok ivadéakai pedig apáiktól örökölték a pápisták iránti gyűlöletet. 1825-ben az alsóház többsége elfogadta a javaslatot, a válasz-

tóközönség azonban kibuktatta a következő választásokon az egyenjogúság híveit. A nagy Canning rövid életű miniszterelnöksége (1827) sokat lendített a katolikusok már-már veszendőnek hitt ügyén, mert Canning barátai a javaslatot vezérük halála után is napirenden tartották. A sok esztendősz küzdelemnek az lett az eredménye, hogy a konzervatív, de liberális érzelmű és haladó Peel, a törvénytervezetet 1829-ben keresztülhajszolta, miután IV. György király már egyszer visszavetette. Március 5-én megszavazták a Catholic Relief Billt, amely eltörölte a katolikusokat megsegényítő régi rendelkezéseket, s kimondotta, hogy a katolikus vallásu angol alattvalók ezentúl parlamenti tagok lehetnek s minden hivatalba szabadon bocsáthatók, a lordkancellári méltóság és az irországi helytartóság kivételével.

A parlament időszerű reformjáért való agitáció Sir F. Burdett-nek, az említett radikális vezérnek nevéhez fűződik. 1818-ban benyújtott indítványát az akkor még tory-többségű alsóház visszavetette. Már említettük az előzményekben, hogy az akkori választási szisztéma, mennyire nem felelt meg a korkövetelményeknek. A régi középkori választóközségek (borough) azóta, hogy az elszegényedett földműves rétegek az ipari központokba tódultak, teljesen elnéptelenedtek, de a nem létező községek továbbra is élhettek szavazati jogukkal. Manchester és Glasgow városokban a szavazók száma alig tett ki nyolcvanat. 1820-ban Lord *John Russel*, ez a tiszteletreméltó emlékü doktrinér whig-vezér indítvá-

nyozott egy igen szerény mérsékelt ujitást, amely csupán csak a kerületi beosztásra terjedt ki. De a toryk indítványát visszadobták. A viták 1820-tól egészen 1831-ig tartottak.

Lord *Grey*, a liberális felsőházi tagok vezére, 1830-ban készített egy szintén szerény reformtervet, de a lordok kicsufolták. Közben megmozdultak London tömegei s olyan hangos tüntetést rendeztek a különben népszerű Wellington ellen, hogy az néhány napig nem mert elmenni a parlament üléseire. Az 1831-iki választás végre meghozta a whigek győzelmét. A hosszú évtizedes tory-uralom után a whigek először kerekednek felül s a most már liberális többségű alsóház elfogadta nagy szótöbbséggel az új választói reformjavaslatot, melyet Sir John Russel dolgozott ki és Grey, a liberális miniszterelnök, terjesztett elő az alsóház első ülésén.

Az 1832-iki választói reform a szónak mai értelmében korántsem demokratikus. A tudatlan munkástömegektől maguk a demokratikus érzelmű és népbarát whigek is rettegtek. Ők csak elméletben voltak az általános választójog hívei, de úgy gondolták, hogy Anglia nagy tömegei még éretlenek arra, hogy megnyiljanak előttük az alkotmány sáncai. Az 1832-iki törvény legfontosabb ujitása az új kerületi beosztás. Ötvenhat kétezer lakosnál kisebb lélekszámmal bíró község veszítette el a képviselőküldés jogát. A városoknak, amelyeknek eddig nem volt képviselőjük, hatvannégy mandátumot juttattak. Így a grófságok területén 247.000-ről 370.000-re, a

városokban pedig 188.000-ről 286.000-re emelkedett a szavazók száma. Ez a mérsékelt reform azért nagy történelmi esemény, mert ez volt az első nagy lépés a liberális Anglia kialakulása felé. A politikai életbe ezentul beleszólnak a városok, s az első rést ütötték ugyanakkor a nagybirtokos oligarchia sok évszázados önkényeskedésén és osztályuralmán. A forradalmi veszély egyelőre elmúlt, ámbár a radikálisokat a reform korántsem elégitette ki.

A parlamenti reform, épp úgy, mint a katolikusok emancipációja, a liberálisok érdeme, akik ebben az időben demokraták és a józan középútat képviselik az utca népével paktáló radikálisok és a maradi konzervatívok között. A liberális párt történetirői a parlamenti reform után következő néhány évtizedet a későbbi Gladstone-korszakkal együtt a párt legdicsőbb korszakának nevezik. A két nagy reformot nyomon követték a többi részleges reformok. Az ő művük egy megszégyenítő intézménynek, a rabszolgaságnak eltörlése, a sajtószabadság időszerű reformja, és a közigazgatás korszerű átalakítása. Grey lordot 1834-ben lord *Melbourne* követte a kormányon, utána egy esztendeig a toryk uralkodtak, Peel Róberttel az élükön, majd ismét a liberálisok.

Az angol közigazgatás reformjának kérdése már Pitt kormánya alatt felvetődött, Pittet azonban a nagy világhistóriai események, a francia forradalom, majd később a napoleoni hadjáratok annyira lefoglalták, hogy belső reformok végrehajtására nem maradt ideje. A mai angol demokrácia voltaképpen

a községek önkormányzatán alapul. Az angolok erre a nagyszerű intézményükre rendkívül büszkék és sokkal nagyobb fontosságot tulajdonítanak neki az ország életében, mint a kormány és a parlament működésének. A liberálisok szerint a lokális önkormányzat az alkotmánynak és szabadságnak elengedhetetlen biztosítója, mert ha a kormány erre is befolyást gyakorol, minden közszabadság illuzóriussá válik, bármennyire demokratikus is a parlament.

Angolországban a grófságok épp úgy, mint a községek is, a régi oligarchia markában voltak, az 1835-iki reform előtt, akárcsak nálunk Magyarországon. A közigazgatási szolgálatot *nobile officium*-nak tekintették, ugyanugy, mint nálunk az alispáni, szolgabírói és táblabírói hivatalt, a városok sorsát ugyanakkor a pénz és a nagyipar új hatalmasai intézték. A Melbourne-kormány a régi állapotnak egy radikális intézkedéssel egyszeriben végét vetette. Az 1835-iki *Municipal Corporation Bill* kimondja, hogy a városokban minden adózó szavazó és minden adózó polgár választható különböző tisztségekre. A tisztségviselőket, akik ezentúl fizetést kapnak, három esztendőre választják. A grófságokban szavazó lesz mindenki, akinek saját háza, birtoka van és legalább 10 fontnyi jövedelmet ki tud mutatni;*) a kormány a közigazgatás felett csak felügyeleti jogot gyakorol.

A munkásmozgalmak lecsillapodása után

---

*) *Sidney and Beatrice Webb*, English local government from the Revolution to the Municipal Corporations Act; the Parish and the Country, London, 1906.

Anglia politikai életében nagymértékű megnyugvás állt be. 1866-ig kisebb megszakításokkal a liberálisok kormányoznak, de konzervatív szellemben. A liberális Palmerston-éra (1848—1865) a belpolitikában semmiféle újítást nem hozott, maga Palmerston konzervatív meggyőződésű imperialista politikus, aki a belpolitikában *quieta non movere* kényelmes elvét vallotta, egyébként egész idejét lefoglalták a súlyos külpolitikai problémák.

Az ismét konzervatívvá csillapodott liberálisok nyugalomát a munkások mozgalma zavarta meg, akik a Melbourne-féle törvény óta éltek a szabad szervezkedés jogával. 1866 június 23-án London munkástömegei fenyegető felvonulást rendeztek. Erre Russel lord kidolgozott ismét egy egészen enyhe és óvatos választójogi javaslatot, amely kis-mértékben leszállította a 32-iki törvényben megállapított cenzust, de tervezetét visszadobták a konzervatívokkal társult liberálisok. A lármás tüntető meetingek egyre megisméltődtek és a konzervatív *Derby*-kabinetet arra kényszerítették, hogy a liberális programnak ő tegyen eleget. Az 1867-iki új választójogi törvény szerint még mindig kiváltság a választójog, megmarad a magas cenzus, de némi haladás mutatkozik annyiban, hogy a kerületeket újra beosztják, leszállítják a községek számát és kilenc mandátumot kapnak a városok.

Az eddig elmondottakból láthatjuk, hogy a liberalizmust az angol politikában nem köthetjük a kormányférfiak politikai pártállásához. Chatam lord

(id. Pitt), például konzervatív, de szabadelvű és demokratikus érzületű, Canning baloldali konzervatív, de liberálisabb az akkori összes whigeknél; Peel konzervatív pártvezér, de sokkal szabadelvűbb gondolkodású, mint az imperialista Palmerston. Anglia különben is nagy ellentmondások hazája, ami, úgy látszik, a nemzeti karakternek sajátos, szinte titokzatos jellemvonása. Ilyen ellentmondásokkal és érthetetlenségekkel tele van az egész angol jogrendszer, a politikai, a vallási élet, és az angolok magánélete.

A liberalizmus nagyszámu angol elméletirója közül *John Stuart Mill* (1806—1873) a tapasztalati ismeretten egyik legnagyobb modern uttörője érde mel külön méltatást.

Mill Stuart tanításai.

Stuart Mill, mint filozófus beleilleszkedik az angol tapasztalati filozófiának Bacon-nel kezdődő folyamatába. Morális és társadalmi nézetei tekintetében Bentham tanítványa, közgazdasági nézetei pedig elválaszthatatlanok Smith Ádámtól és Ricardotól. Rengeteget tanult, az életnek és a világnak minden problémáján gondolkodott, és ha nem is vetekszik eredetiségében vagy mélységében az újkori filozófia megalapítóival, elmondhatjuk róla, hogy ő volt a XIX. század leggondolkodóbb gondolkodója. Van benne sok romantizmus, éppugy, mint Cobdenban,

idealizálta az emberi szabadságot, anélkül, hogy számot vetett volna az emberi gyarlóságokkal, egyetemeseitette nézeteit minden korra, sőt minden társadalomra, nem törődve a népeket elválasztó mélyre ható lelki különbségekkel. A vallásokat vizsgálva, arra a meggyőződésre jutott, mint Kant: hogy minden valásnak alapja és végcélja a morál, a kollektív erkölcsiség, amely független a tételes vallások ilyen vagy amolyan tanításától.

A szabadságról szóló remek értekezése*) a Humboldt Vilmos által fölvetett problémát tartalmazza. Hol van az a határ, amelyet az emberi közösség az egyénnel szemben át nem léphet, s az autonóm egyén milyen korlátok között mozoghat a szerves társadalomban; a sokaság zsarnoksága az egyes ember felett meddig terjedhet, — ezeket a kérdéseket veszi szemügyre. Célja azonban nem az egyes ember önző érdekeinek védelme, hanem annak kimutatása, hogy az egyén szabadsága mennyiben válik a nagyközösség javára.

Mill az egyén jogait védelmezi a társadalmi zsarnoksággal szemben, de nem csinál kultuszt belőle, és nem tévelyedik bele az egyéni imperializmusba, mint Nietzsche. Az egyes ember nem célja, s nem értelme önmagának, hanem a közösségnek tagja, úgy azonban, hogy ebben a társadalmi közösségben szabadon élhet, cselekedhet és gondolkodhat mindaddig, amíg másnak nem árt. Csak olyan csele-

---

*) *On liberty*, 1859; magyarul: *A szabadságról*, ford. Kállay Béni, Budapest, 1867.

kedeteiért felelős az egyes ember a társadalomnak, amely másokat érint, saját teste és lelke felett azonban korlátlan ur mindenki. „Az egyetlen szabadság, mely e nevet érdemli, abban áll, hogy saját javunkra, saját módjaink szerint törekedhetünk mindaddig, míg ezáltal másokat jólétüktől meg nem fosztunk, vagy őket ennek elérésében nem gátoljuk.“*) Ez a szabadság magában foglalja a lelkiismeret, a gondolat, az érzelem szabadságát, a teljes vélemény-szabadságot, „a gyakorlat és elmélet, a tudomány, az erkölcs és hittan minden tárgyaira nézve“. Az ilyen módon értelmezett egyéni szabadságnak célja nem az ember magánérdeke, hanem a társadalmi hasznosság, a szakadatlan haladás. Senki sem mondható közülünk csalhatatlannak és mint az emberiségtörténelem mutatja, egyetlen nézet, de még tudományos igazság sem tarthat igényt arra, hogy örök igazságnak nevezzük. Ezért Mill szerint tisztelnünk, vagy legalább is tünnünk kell minden véleményt, még akkor is, ha az a mi felfogásunk szerint nem egyéb esztelenségnél. Mert amint épp a történelmi példák igazolják, sok hitet, véleményt, új tudományos igazságot, melyek később meghódították a világot, eretnekségnek, hamisságnak, lázadásnak minősítettek a kortársak. Legyünk tehát lojalisak az ellenvélemény iránt, még ha ellenszenves is, de a köznek nyilvánvalóan nem árt.

A türelem, melynek csak az új vélemények ártalmassága szabhat határt, nem jelent végtelenségig

*) Mill, A szabadságról. 23. l.

való megalkuvást vagy elnézést. Mill a legélesebben elítelné az orosz bolsevizmust, amely azt hirdeti, hogy minden vele ellentétes véleményt, minden más nézetet csirájában ki kell irtani. A szabadságról szóló értekezésben főleg a letűnt korok maradványait, felekezeti és a politikai türelmetlenséget osztorozza, majd szembeszáll a tömegek mindinkább növekvő zsarnokságával, és a társadalmi tirrannizmussal, melyet Auguste Comte is védelmébe vett. A keresztyénséggel szemben Mill igen határozott kritikai álláspontot foglal el. Érdemeit nem tagadja, de viszont őszintén kimondja azt az igazságot, hogy a keresztyén vallások az élet legfontosabb és legnagyobb kérdéseiben szűkkörűek és egyoldalúak és az emberiség állapota ma sokkal kedvezőbb volna, ha a művelt nemzetek ezeket a hiányokat pótolnák. A christianizmus jelleme a tagadás; „ne tedd” — ez a jelszava és nem nyújt pozitív élettartalmat. Passzív engedelmességet tanít minden fennálló hatalom iránt, alatta áll tehát a római pogányságnak, mely a köz irányában kötelességeket követel. A nagylelkűség, a személyes méltóság érzete, a fenkölt gondolkodásmód nevelésünknek tisztán emberi, nem pedig vallási elemeiből származnak. Nem hunyhatjuk be szemünket — mondja Mill — az előtt a tény előtt, hogy a legnemesebb és a legbecsesebb erkölcsi elvek nemcsak olyan egyénektől származnak, kik nem ismerték a keresztyén hitet, hanem olyanoktól, kik azt ismerték, de nem fogadták el.

Az emberi lények csak úgy válnak fejlettebbé,

ha szabadon fejlődhetnek maguk az egyének. Szükség van arra, hogy különböző vélemények és életfelfogások létezzenek, mert az egyetemes haladásnak és a tökéletesedésnek ez az egyetlen módja. Hol van most már a határ, melyet az egyéni érvényesülés elé teljes joggal felállíthat az állam vagy társadalmi közösség? Ez a határ a következő: az egyéni vélemény ne legyen ártalmára másoknak. Ki szabad mondani például ezt a véleményt: a tulajdon rablás; de büntetéssel kell sujtani azt, aki fizikai eszközöket merészelné használni arra, hogy ezt a meggyőződését érvényesítse. Az igazságos és egészséges nézetek is csak akkor szilárdulhatnak meg ha akadnak olyanok, kik azoknak helyességét kétségbe merik vonni, s ilyen módon ezek a nézetek mintegy megedződnek a viták tüzeiben. Az életmódok és a szokások e teljes szabadsága már csak azért is kívánatos, mert ha az egyformaság állandósul, eltompul az emberi értelem, és létrejön az átlagos, az egyéniség és egyéni vágyak nélküli emberek ijesztően szürke tömege. Már pedig az emberi természetnek ilyen állapota nem kívánatos.

Minden tökéletesedésnek a szabadság az egyetlen és csallhatatlan forrása, mert a szabadság levegőjében annyi haladási központ képződhetik, ahány ember van a világon. A mindinkább megszilárduló és kikristályosodott közvélemény, ami az emberek egyenlősítésében nyilvánul, Mill Stuart szerint szükségképpen tespedésre vezet, és ha az egyéniség a jövőben nem lesz képes a közvélemény elnyomásá-

nak győzelmesen ellenállani, Európa Kína állapotaiba süllyed vissza.

Mill a társadalmi elnyomásnak kérlelhetetlen ellensége, még annak is, melyet mint közvélemény, egészséges jelenségnek szoktunk nevezni. Melyek tehát az egyén uralmának jogos határai önmaga felett és a társadalom befolyása mely ponton kezdődik? Ezekre a kérdésekre Mill így felel:

A kettő között elkerülhetővé válnak az összeütközések, ha az egyéniség az életnek azzal a részével foglalkozik, mely legfőképpen csak az egyént, a társadalom pedig azzal, mely a társadalmat érdekli. Az egyén nem felelős a társadalomnak olyan cselekedeteiért, melyek rajta kívül senki mást nem illetnek. Az olyan nemtetsző cselekedetekkel szemben viszont, melyek társadalmi érdeket nem sértenek, csak a tanács, oktatás, a rábeszélés a védelmi eszközök. Az olyan cselekményekért azonban, melyek mások érdekeire vonatkoznak, az egyén már felelős, sőt társadalmi vagy törvényes büntetést is szenvedhet, ha azt a közösség szükségesnek véli saját érdekeinek megvédésére.

Mill az ekként formulázott szabadságelveket következetesen elítéli, többek között a vasárnapi munkaszünet-kényszert, sőt az alkoholtilalmat is, amit már az ő korában követeltek a tulbuzgó emberbarátok.)* Az állam beavatkozása az egyén cselek-

*) Hogy a szabadságésszmék mennyire hanyatlottak a múlt század közepe óta, semmi sem bizonyítja jobban, minthogy az Egyesült Államok kongresszusa a világháború alatt a filantropok kezdeményezésére a Volstead-féle tör-

véseibe, csak az esetben jogosult, ha az kimutathatóan a társadalom érdeke.

A renyhéket, a lustákat, a munkakerülőket munkára lehet kényszeríteni s meg kell büntetni az olyan részegest, aki mámoros állapotában bántalmazta embertársait. Ámde a tökéletesedésnek egyetlen feltétele az egyének tökéletesedése, ami viszont elképzelhetetlen a legteljesebb polgári szabadság nélkül, azért semmi sem veszedelmesebb, mint az államhatalomra vagy bürokratikus testületekre bízni a kezdeményezést. A cári Oroszország példája a legszembetűnőbbben mutatja, hogy a romlott és erőszakos bürokrácia milyen kárhozatos és demoralizáló hatalom. Mert az állam csak annyit ér, amennyit alkotó elemei, az egyének érnek. És az olyan állam, amely az egyéneket eltörpíteni igyekszik azért, hogy őket engedelmes eszközökül használhassa, kénytelen lesz belátni, hogy kis emberek nagy dolgokat még sohasem hoztak létre.*) Az egyéni szabadság Millnél nem öncél, hanem a fejlődésnek szükséges és elengedhetetlen eszköze. A társadalom kormányformájának is tehát ezt a célt kell szolgálni. Ennek a kérdésnek külön nagy tanulmányt szentelt**) és szinte pepecselő részletességgel írja le az államkormányzás mechanizmusát, hogy azt összhangba hozza a polgári szabadságról szóló általános

vényt megszavazta. Gladstone már egy alkalommal, amikor az alkoholtilalom az alsóházban szóbakerült, kijelentette, hogy Anglia inkább szabad, mint józan akar maradni.

*) A szabadságról, 184. l.

**) The representativ Government.

nézeteivel. Tagadja azt a felfogást, hogy a kormányformák a természetes fejlődésnek olyan eredményei, amelyek oda vannak tapadva valamely nép életéhez, és nincs rá mód, hogy azokat saját tetszésünk vagy belátásunk szerint megváltoztathassuk. Ehhez a felfogásához igen sok szó férhetne, mert a történelem és a tapasztalat egészen mást tanít. Mill politikai tanításait azonban úgy kell tekintenünk, mint az eszményi liberalizmusért folytatott agitációs tevékenységet. Tökéletes kormányforma szerint az, mely alkalmas arra, hogy valamely nép kifejttesse legjobb szellemi és erkölcsi tulajdonait. Az ilyen kormányzathoz a nép összesége szolgáltatja a mozgató erőt és a népnek jó tulajdonai összpontosulnak minden kormányzati tevékenységben. Ezért a felvilágosodott, polgári szabadságaiknak tudatában élő népek a képviseleti kormányformát választják, mint a demokratikus kormányzatnak eszményi s legtökéletesebb formáját. A despotizmus, vagy a diktatura lehet jó, üdvös, félvad népek számára, lehet rendkívüli vagy átmeneti állapot még civilizált népeknél is, de a képviseleti kormányformát nem pótolja a legideálisabb despotizmus sem, mert a kormányközegek visszaélései ellen nem nyújt sem oltalmat, sem biztosítékot. De óriási erkölcsi kárai is vannak: a felelősség érzete kipusztul az emberekből és még a jobb sorsra érdemes nép is elbutul. A képviseleti kormányformánál a szuverénitás a társadalom tulajdona, így a felelősségben mindenki osztozik, ami biztosíték arra, hogy az állam ügyeit jól

kezeljék és a gyakorlat folytán megacélosodjék a nemzet jelleme. Alkalmas-e minden nép erre a kormányformára? — ezt a kérdést maga Mill felveti, mert figyelmét a parlamentarizmus nehézségei nem kerülhették el azoknál a nemzeteknél, amelyek ősidőktől fogva megszokták azt, hogy ne ők maguk, hanem a fölējük rendelt hatalmasságok intézzék sorukat.

Ezt mondja: Minden népnek egy bizonyos előhaladást kell tenni a civilizáció lépcsőjén, hogy alkalmas legyen a parlamentáris kormányformára, de még ez sem elegendő magában. Az olyan nemzeteknél, ahol a képviseleti kormányforma csak arra jó, hogy segítségével mennél többen kapjanak államhivatalt, s ahol a demokráciáról az a téves fogalom van elterjedve, hogy az államhivatalokba nemesak egynéhány ember, hanem mindenki eljuthat, ott a parlamentarizmusnak nincsen talaja. Az angol nemzet erre a kormányformára már azért is a legalkalmasabb, mert az ellentétes irányhoz tartozik. Évszázadok óta megszokta, hogy egy bizonyos kaszt nem gyakorolhat felette állandó hatalmat, de ugyanakkor maga sem törekszik arra, hogy mindenáron ura legyen másoknak; a hivatalvadászat becsúgyát tehát nem ismeri az angol nép többsége. Ez a fontos tulajdonság különíti el az angol nemzetet az európai kontinens nemzeteitől, amelyek elárasztva bürokráciával, megfojtva egyházi és világi hatalmasságok által, örömeitől megfosztva nagyobb adót, csakhogy személyes kilátásaikat növeljék a külön-

böző közhivatalok elérésére. Érthető, hogy ezekben a bürokráciával megfertőzött országokban a parlamentarizmus intézménye nem funkcionálhat tökéletesen.

Ugyanez a nemes humanizmus, a haladásban való hit, az emberiesség iránt való szeretet hatja át Mill Stuart társadalompolitikai és közgazdasági fejtegetéseit is. Az ötvenes és hatvanas esztendőkből, amikor munkái nyilvánosságra kerültek, a politikai, de főleg a gazdasági liberalizmus ellenhatásai összes káros következményeikkel mutatkoztak. Angliában éppen, hogy lezajlott a chartista-mozgalom, a kontinensen pedig megjelent a kommunista kiáltvány vöröslepedős kísértete: a forradalmi szocializmus.

A liberalizmusnak Mill által kifejtett alapelveiből következik, hogy türelemmel kell viseltetnünk minden olyan új gondolat iránt, mely a társadalmi viszonyok megjavítását tűzte ki célul, tehát a szocializmus iránt is. A liberális politikai és közgazdasági írók közül senki sem vizsgálta a munkáskérdést annyi tárgyilagossággal és megértéssel, mint Mill Stuart. Elismerte, hogy az akkori állapotok tarthatatlanok, hogy a dolgozó osztályok elvitathatatlan joga követelni az egész termelési rendszer alapos felülvizsgálását és reformját. Azt a tanácsot adja, hogy a legelfogulatlanabb elmék fogjanak össze, gondoljanak ki módokat arra nézve, hogy miképpen lehetne a kellő és észszerű határok közé szorítani a magántulajdon félszeg kinövéseit. A munkáskérdésről és a szocializmusról szóló megállapítá-

sai tárgyunkra nézve annál fontosabbak, mert Millt tekintjük a liberalizmus legnagyobb képviselőjének és dogmatikus betetézőjének; következőleg az ő tanításai alapján mutathatjuk ki a liberalizmusnak a szocializmussal való kapcsolatait.

Mill a szocializmus különböző irányjaival szemben nem annyira elutasító, mint inkább kritikai álláspontot foglal el. A mérsékelt formákat (fourierizmus, az Owen-féle terv) alkalmasnak ítéli arra, hogy gyakorlatban megpróbálkozzunk velük és ha esetleg beválnak, lépéseket tegyünk arra, hogy velük cseréljük fel a magántulajdon mai rendszerét. A forradalmi szocializmus azonban, melynek apostolai azt képzelik, hogy lehetséges az összes termelő eszközöket minden átmenet nélkül köztulajdonba venni és az egész termelést a javak elosztásával együtt egyetlen központból irányítani, üres és hiábavaló agyrém. A forradalmi szocializmusnak legfőbb rugója a meglevő állapotok iránti feneketlen gyűlölet, és ha egyszer uralomra jutna, az emberiség visszaesnék abba a társadalmon kívüli kaotikus állapotba, melyet Hobbes Leviathán című művében olyan művésziiesen ábrázolt. A megvalósult szocializmusnak különben is újfajta emberekre, a mai átlagnál sokkal jobb embertípusra van szüksége, olyan egyénekre, akik egy zárt kollektív gazdasági rendszerben is kifejtik egyéni énjük teljes erejét, érezve egyenkint a reájuk háruló felelősséget.

Mill szerint az egyéni jog szentség, de azért nem védelmezi a magántulajdon rendszerét. A szo-

cializmusról szóló kritikájában mindössze csak annyit hoz fel a magántulajdon védelmére, hogy egyelőre ez az egyedül lehetséges, ha nem is a legideálisabb termelési mód. És ha valamelyik országban felülkerekednék a forradalmi szocializmus és eltörölnék a tulajdont, új tulajdonosok állanának elő, a végeredmény pedig az lenne, hogy a termelő eszközök gazdát cserélnek. A tulajdon fogalma — mondja Mill Stuart — nem változatlan és nem örökéletű. Az idők folyamán a korszellem mást-mást értett magántulajdon alatt és maga a tulajdonjog is folyvást módosult. A józan megfontoltság azonban azt követeli, hogy ne tévelyedjünk hiábavaló utópiákba, hanem mielőtt a szocialista koncepciók kiállanak a tűzpróbát, igyekezzünk mennél több embert részesíteni a magántulajdon áldásaiban.

Az angol liberális társadalmi filozófiának kétségkívül Mill Stuart a csucspontja. Ha az ő vizsgálódásai nyomán alkotjuk meg a liberalizmus fogalmát, mindabból, amit a klasszikusok az ő koráig tanítottak, csak egyetlen szilárd elv marad meg, az individualizmus, az egyéni szabadság. A szabadelvűség nincs hozzákötve semmiféle különleges társadalmi vagy gazdasági rendszerhez és maga a liberális társadalom nem egy végleg megrögzített, hanem folyton haladó, folyton változó és tökéletesedő életforma; ezért nem végleges állapot liberális szempontból a mai kapitalista termelési rendszer sem. Egyetlen meg nem hamisítható és állandó lényege van csak a liberalizmusnak: az egyén szabadsága és auto-

nómiája és annak lehetősége, hogy az emberek maguk kormányozzák magukat; és minden társadalom liberálisnak mondható, ha ennek a követelménynek megfelel.

Az angol világszemléletnek tipikus megnyilvánulása ugyanebben az időben *Herbert Spencer* szociológiája. Spencer a társadalomban organizmust, még pedig a kezdetben folyékony egységből szilárd különféleiségekké fejlődő organizmust látott és politikai elmékedéseiben arra a végső konzekvenciára jut, hogy a szerves társadalomban az ősi természeti jog teljes épségben fennmaradt. Spencer köztársasági érzelmű, legszélsőbb individualista és a szocializmusnak kérlelhetetlen ellensége. „Minden embernek — mondja — igénye van a legteljesebb szabadságra, hogy érvényesíthesse összes képességeit, melyek az összes emberek birtokában levő hasonló szabadsággal összeegyeztethetők.“*) Ezt a természeti jogot, amely azonos azzal, melyet Grotius és John Locke tanítottak, Spencer csak bizonyos erkölcsi törvényekkel korlátozta, hogy az emberek vissza ne süllyedjenek a létért való harcban a régi barbárság állapotába. A társadalom jólétéhez szerinte csak az egyén fokozatos autonómiája vezethet és maga a társadalom, szerinte is, annyit ér, amennyit az azt alkotó egyedek érnek. És mennél jobban kormányozzák ezek az egységek önmagukat, annál kevésbé van szükség kormányra. A természeti törvények fenntartására pedig szükség van

---

*) *The man versus the state.* 1886.

azért, hogy a legéletképesebb egyének maradhassanak fenn, amiért is a legnagyobb bűn polgári törvényekkel ellensúlyozni a természet kegyetlen törvényeit, gyámolítani a gyengéket, istápolni a lombákat a tehetetleneket, az erősek és életképesek kárára. Spencer a bürokráciát a társadalmi parazitizmus egyik formájának tekintette, amelynek elhatalmasodásával nemcsak a közszolgáltatások növekednek, hanem a minden egyes polgárnak kijáró szabadságjogok is csökkennek.

A Gladstone-korszak reformjai.

Bemutatni az angol liberalizmust szereplő személyeiben és nagy egyéneiben, a leghálásabb feladat volna. Az angol politikai élet az egész emberiség számára mintául szolgálhat abban a tekintetben is, hogy a választó tömegek hogyan válogatják ki a szereplő egyéniségeket. Az előkelőek demokrata érzelműek, a tömeg pedig arisztokratikus hajlamu Angolországban, ebből a nagyszerű összetalálkozásból társadalmi harmónia születik és kölcsönös bizalom. Az 1832-iki és 1867-iki választójogi reform óta semmit sem esett a parlament és a kormányok régi nivója. A parlamenti váltógazdaság és a kormányzó pártoknak szinte szabályszerű váltakozása folytán egy-egy kormány nem ragadhatott bele úgy a miniszteri székebe, mint nálunk Magyarországon hat-

vanhét után, s ennek következtében nem korrumpálódott. Ha a konzervatívok elvesztették a választók kegyeit, jött utánuk a másik párt, ugyanolyan gyakorlott kormányképes államférfiakkal, mint elődje.

William Ewart Gladstone, a liberalizmusnak Canning lord óta általánosan elismert legnagyobb alakja és a mult század egyik legnagyobb, általában tipusnak kimondott angol államférfia. 1809 december 29-én Liverpoolban született gazdag kereskedő családból. Tanulmányait a konzervatív politika ősi fészkeben, az oxfordi egyetemen végezte, és igen fiatalon, már 1832-ben az alsóház tagja. Abban az időben került a parlamentbe, amikor a szabadelvű reformoknak hosszú sora megindult, amikor a vezérszónokok mind történelmi nagy alakok; közöttük *Macaulay*, aki a választójogi reform tárgyalásánál mondotta első beszédét, csak tehetséges kezdőnek számított. Már napirenden vannak a vámvédelem és a szabad kereskedelem problémái, Cobden és társai megkezdik történelmi nevezetességű agitációjukat a gabonavámok ellen. Gladstone rendkívül munkabíró ember volt, egyik életirója szerint naponként tizenhat órát is dolgozott, folyton tanult és képezte önmagát. Mint buzgó protestáns, ő is hitt a saját isteni küldetésében, a bajokat, az akadályokat próbáknak tekintette, amelyeket leküzdeni magaslatos emberi rendeltetésünk.

Az angol parlamentet maguk az angolok a politika legkitünőbb iskolájának tartják, ahol a viták mindig szigoruan elviek s a legnagyobb ritkaságok

közé tartozik a személyeskedés. Ezt a parlamenti iskolát végigjárta Gladstone, amikor 1868-ban, Disraeli első bukása után, megalakította kormányát. Már ki volt forrva a liberalizmus filozófiája, amennyiben filozófiának nevezhetjük azokat a minden abstrakció nélküli egyszerű, gyakorlatias politikai és közgazdasági nézeteket, amelyeket Cobden és Mill hirdettek. A liberálisoknak most már van széles alapon kidolgozott, átgondolt és világos programjuk: demokratikus haladás lépésről-lépésre.

Bright, a radikális balszárny vezére, mindjárt az ülésszak elején felvetette a fölreform kérdését, amelytől Gladstone sem idegenkedett. Napirendre került az oktatásügy alapos és mélyreható átalakítása. Sokkal nehezebb volt a munkáskérdés, mert Gladstone, mint a klasszikus iskola meggyőződéses híve, elutasított minden állami intervenciót. Az 1871-iki törvény azonban megengedi a sztrájkot, de ugyanakkor szigorúan megbünteti azokat a munkásokat, akik a sztrájktörőket terrorizálni akarják. Emiatt beállott a szakadás a munkások és a liberálisok között. Gladstone az ir kérdésben tanusított liberalizmusa miatt, hat esztendő kormányzása után annyira elvesztette népszerűségét, hogy az 1874-iki választásokon kisebbségen maradt és pártja minortitás egészen 1880-ig.

A liberálisok 1874-ben Birminghamban újjászervezték pártjukat. Itt lépett fel egy új ember, *Chamberlain*, odavaló nagyiparos és a város polgármestere, akinek kezdeményezésére megszervezik

a National Federation of Liberal Associations-t. Ez a pártok történetében annyira nevezetes szövetség gyorsan hatalmas klikké fejlődött. Központi bizottsága maga küldi ki jelöltjeit, ellenőrzi tagjainak parlamenti szereplését, behálózza az egész országot a kisebb szervezetekkel. Az egész radikális irányú és nem titkolt célja kiszorítani a pártból a konzervatív whigekeket.

Gladstone Derby bukása után (1880) 347 mandátumot kapott a választásokon és mint premier, régi reformterveinek végrehajtását teljes erővel folytatja. Az angol parlamentarizmusnak még a Disraeli-féle reform életbelépése után is meg voltak a maga szépséghibái. A választójog még mindig privilégium, az pedig, hogy valaki képviselő lehessen, csak gazdagoknak megengedhető fényűzés. 1880-ban Angolország hárommillió választója hárommillió fontba került.

Az új parlamenti reform-mozgalomban részt vett a tiszteletreméltó öreg Bright, mellette az akkor még fiatal Chamberlain a főszóvivő. A választójogi törvény életbelépése után 5,670.000-re felemelkedett Angliában a szavazók száma, a választás alkotmányos költségei pedig mindössze 780.000 fontot tettek ki.

De Gladstone reformműveivel nem voltak megelégedve sem a baloldali liberálisok, még kevésbé a konzervatívok. Amikor adóterveivel, majd a lordok házának megrendszabályozásával is előállt, teljesen

elvesztette népszerűségét. A liberális (lord Har-
mington) arisztokraták szövetségre léptek a Cham-
berlainhoz csatlakozó liberálisokkal és konzervati-
vokkal, megalakították az unionista pártot, amely az
1886-iki választásokon megkapta a mandátumok
többségét. 1886—1892-ig a konzervatívok kormá-
nyoznak. 1892-ben a választások előtt a liberálisok
kidolgozzák a híres newcastle-i programot, amely
egészben véve radikális program s többek között az
új választói törvényt, az ír kérdés szabályozását és
a lordok házának reformját tartalmazza. Ujból
Gladstone lesz a premier, de a liberális program
most már szociális tartalmu. Napirendre kerülnek a
nyolcórás munkaidő, a gyermekvédelem, az örökségi
adó és a felsőház alapos reformja. A radikálisok
azt látták, hogy a még mindig tulhatalmas lordok
háza minduntalan elgáncsolja őket, kiadják tehát
a jelszót: *Ending or Mending* — legyen vége vagy
javuljon meg. De a konzervatív agitáció is mind na-
gyobb hullámokat ver, főleg az ír kérdés miatt,
Gladstone 1894-ben lemond, és a következő évben
végrehajtott választásokon a liberális koalíciónak
mindössze 259 mandátumot sikerült elnyerni.

Cobden, Bright, Mill Stuart és főleg Gladstone
az angol liberalizmusnak, amelyet a konzervatív és
imperialista Palmerston-korszak meghamisított, ha-
tározott lényegét és tartalmát adtak és belevitték a
pacifizmust, a humanizmust, a gyors ütemű hala-
dást. Mill és Gladstone a legbelsőbb lelki rokonai
egymásnak. Abból a kitünő élet- és jellemrajzból,

amelyet *John Morley**) hagyott ránk, Gladstone mint derült lelkű, eszményi gondolkodású, vallásos, s roppant akaraterejű férfi bontakozik ki előttünk; gyakorlati és elméleti politikus egyformán. E mellett meggyőződésében hajthatatlan, nézeteit nem változtatja a közvélemény hullámválzásai szerint. Konzervatívból lett liberálissá, de bizonyos mértékig egész életében az maradt. Politikai nézeteinek, úgy kül-, mint belpolitikájának vallásos meggyőződése adott színt és karaktert. Azt mondhatnánk, megközelítette a teljes és tökéletes férfi típusát; érzéklete minden iránt kiterjedt: vallásos, de ugyanakkor szabadgondolkodó, lelkesedik a szabadságért, a polgári egyenlőségért, de nem rugja félre a tekintély elvét.

A munkáskérdésben csak az emberbaráti követelményeknek engedett. 1894-ben, mikor a liberálisok revidiálták régi programjukat, Gladstone a munkáskérdésről a következőket mondotta: „Boldog vagyok, hogy résztvettem az elmúlt hatvan esztendő felszabadítási munkájában, de nem tudom biztosan, hogyha újra kellene kezdeni az életemet, hogyan helyezkednék szembe a következő hatvan esztendőnek egészen másfajta problémáival. Csak egy dologban voltam és vagyok szilárdan meggyőződve: az állam nem képes arra, hogy regenerálja az embert, és eredményel orvosolja az éjszaka e földjének rettentő nyomorát.” Gladstone pacifista, de nem olyan szél-

*) I. Morley, *The Life of E. Gladstone*, 3. k. London, 1911.

sőséges és abszolút békebarát, mint Cobden. Bármily siralmasak is a háborúk — mondotta egy alkalommal, — létünk szükségletei közé tartoznak: vannak pillanatok, amikor az igazság, a hit, az emberiség jóléte köteleznek bennünket arra, hogy ne vonakodjunk a háború vállalásáért való felelősségtől. A hódító háborút azonban keresztyéntelen, gonosz és erkölcstelen dolognak tartotta, s ezért ellenezte a bur háborút is.

Gladstone-nal az angol liberalizmus nagy korszaka zárult le. 1906-ban az angol liberálisok minden eddigit felülmúló győzelmével a nagymultu pártnak új korszaka kezdődik. A párt többségét most már a radikálisok alkotják, akikkel a francia forradalom idejétől kezdve, mint érzékeny lelkű emberbarátokkal, mint a népjogok lovogjaival folyvást találkozunk Anglia politikai történetében. Ők alkotják sokszor a liberálisok balszárnyát, ők a tulzott követelők, a reformok megpendítői, olyankor, amikor azokat a toryk és a mérsékelt whigek még túl korainak tartották.

Az angol radikalizmus abban tér el a kontinens polgári radikalizmusától, ettől a nem sok vizet zavaró doktrinér szektától, hogy vallásos eredetű s éltető eleme a régi puritanizmus. A 1906-ban összeült alsóházban 170-re rugott a puritánok s egyéb vallásos szekták tagjainak száma; feltűnően sok közöttük a kézimunkás, és plebejus származású ember. Itt jelenik meg először a temperamentumos *Lloyd Georae*. az éleseszü walesi ügyvéd, a későbbi pre-

mier, a mai angol politikai élet egyik legjellegzetesebb alakja. A régi vágásu, a Mill Stuart—Gladstone-iskolához tartozó liberálisokból alig maradtak néhányan. Közülük elsősorban John Morley, a kitűnő tanulmányíró, Gladstone és Cobden életrajzírója érdemel említést, szerepelnek még Sir *Edward Grey*, a későbbi külügyminiszter, *Winston Churchill*, a mostani kincstárnok, aki a háboru után a konzervativizmus vizeire evezett.

Ennek a vallásos eredetű angol radikalizmusnak az idealizmus a rugója, amely *Carlyle* és *Ruskin* elmélkedéseinek keresztül szivárgott be az angol életbe. Ezért fordultak a radikálisok különös figyelemmel a munkásosztály helyzete és a társadalmi igazságtalanságok felé, abban a hiszemben, hogy azok kiirthatók a törvényes és esetleg az állami intervenció eszközeivel. A *Campbell—Bannerman-kormány* egészen sereg munkásvédelmi törvényt gyártott és a szociális alkotások egész sorát nyitotta meg, amelyeket itt nem részletezhetünk. Megkezdte többek között a földreformot, kikényszerítette a lordok házával szemben az adóreformot és a földadót. Törvényalkotásai egészben véve szociális irányuak.

Ezekkel a rohamos szociális törvényalkotásokkal az angol liberalizmus olyan pontra hágott, ahol nehéz eldönteni, hogy nem mond-e ellent önmagának és nem tagadja-e meg a saját lényegét? A régi liberálisok, Cobden és Bright*) 1836-ban a választási

---

*) *L. J. Bardoux*, *Essai d'une Psychologie de l'Angleterre contemporaine*, Páris, 1906. I. 374.

kampány alatt a szabadság doktrínájának hatása alatt legélesebben kikelt az ellen, hogy az állam munkásügyekbe beleavatkozzék. 1844-ben, amikor *Sir James Graham* az alsóházban azt indítványozta, hogy hat és fél órára korlátozzák a tizenhárom éven aluli gyermekek napi munkáját, *Ashley* lord pedig le akarta szállítani a bányákban agyondolgoztatott gyermekek munkaidejét, a különben humánus gondolkodású és ideálista Cobden ellene szavazott. A liberálisok semmiféle engedménytől nem huzódoztak, amikor a politikai jogok kiterjesztéséről volt szó, de a gazdasági kérdésekben makacsul ragaszkodtak a klasszikus iskola elveihez s ellenezték az állami munkásvédelmet, mert úgy gondolták, hogy ez a munkások és munkaadók közös ügye, ezért nem tartozik az államra. Így gondolkozott Gladstone is, legnagyobb vezérük. Mill Stuart helyeselte a sztrájkjogot, de tiltakozott az ellen, hogy a munkásügyekbe a törvényhozás belenyuljon s ezzel korlátozza a munkások és munkaadók jogait. Sajátságos, hogy a konzervatív lordok, ezek a hideg és büszke arisztokraták mennyivel jobb indulattal viseltettek a munkások iránt, mint a liberálisok. A szabadelvűek ugyanis ugyanazokat a törvényeket alkalmazva a gazdasági és politikai jelenségek két nagy csoportjára, nem tágitottak abból a meggyőződésükből, hogy nem szabad az egyes individuum szabadságát az összesség esetleges jobblétéért áldozatul dobni.

A radikalizmus előtérbe nyomulása a liberális pártban a régi szabadelvűség veresége, mert kérdé-

ses, hogy ez az új iránya a liberalizmusnak még liberalizmusnak nevezhető-e? De megelőzőleg nagy vereséget szenvedett a párt a gazdasági politikában. 1878-ban megkezdődik a védővamos agitáció, mely összetársulva az imperialista gondolattal, a szabadkereskedelmi irányt lassanként teljesen legyűrte.)*

Ez az új „szociális“ liberalizmus ma még egészen kiforratlan, a vezérek pedig ide-oda kapkodnak a régi whig-program és a munkás-radikalizmus között. Lloyd George és párthivei legujabban annyira elkanyarodtak balfelé, hogy a múlt évben egyik gyűlésükön elismerték a szénbányák szocializálásának létjogosultságát. Ez a határozatlanságuk és a munkáspárttal való szolidaritásuk nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a pártból az 1924-iki választásokon csak egy kis törmelék maradt. A régi angol liberalizmust ma kétségkívül a konzervatívok képviselik, Baldwinnal, a mostani premierrel az élükön. A legutóbbi választások alatt megjelent pártprogramjukban két legfontosabb követelésük van, ezek pedig: a tulajdon és a szabadság.**)

A liberalizmust régebben sem lehetett egyetlen politikai párthoz kötni, de ma, miután a névszerinti liberálisok régi ösvényükről lecsusztak, ők az őrizői a régi whig-programnak: a polgári szabadságnak, a tulajdonnak, a szabadversenynek.***)

*) *Cunningham*, The rise and Decline of free trade movement Cambridge, 1904.

**) *L. Cecil Hugh*-féle konzervatív pártprogramot (Conservative Ideals, London, 1924.).

***) Az angol politikai pártokat tárgyaló szakmunkák

Az angol demokrácia.

Az angol a legdemokratikusabb népe a világnak, — mondja *Sidney Low*, angol politikai író. Amióta Angolországban az arisztokrácia és a gazdagok féltékenyen őrzött kiváltságaiból mindenkre kiterjedő jog lett a képviselőválasztás, a nép egyeteme a szuverén. A választóknak ez a kétségtelen szuverénitása az alkotmány természetéből folyik, amely szerint a parlament az egyetlen nemzeti közhatalom, ennek tagjait pedig ma a nép összessége választja. A demokrácia a politikai liberalizmus realizálódása az életben, a Locke- és Kant-féle politikai liberalizmusé, amelynek értelmében minden embernek veleszületett természeti joga, hogy direkt vagy indirekt módon részese legyen a társadalmat összetartó közhatalomnak.

Hogyan egyeztethető most már össze a demokrácia a közszabadsággal? Ez valószínűleg örökre vitatott problémája lesz a politika művészetének. A régi Athénben a tömeg a közügyek intézésében közvetlenül résztvett. A köztéren, ahol a gyűlések lezajlottak, a különböző kérdésekhez mindenki hozzászólhatott. Ez a tökéletlen görög demokrácia gyorsan elfajult csöcselék-uralommá, amely mindenképpen méltó volt Aristophanes gyilkos tollára. A cső-

közül May Erskine idézett művén kívül említést érdemelnek még: *J. Bardoux*, *L'Angleterre radicale*, Paris, 1913; *G. Guyot*, *L'Angleterre, la politique antérieure*, Paris, 1917; *Ostrogorski*, *La Démocratie et l'organisation des partis politiques*, I.—II. Paris, 1903. Cambridge modern History XII.

esélék a tehetségeket kikergette, önmagának az állammal napibért fizettetett azért, hogy sziveskedett a saját ügyeit intézni, majd leghitványabb demagógokra bizta városának sorsát. Az athéni demokrácia tehát örökre elrettentő példa.

A demokrácia mellett a társadalmat az a veszedelem fenyegeti, hogy a tömeg vérszemet kap, majd az államhatalomban való részesedését arra használja fel, hogy önmagát eltartassa az állammal. A demokráciának ezektől az ártalmaitól Anglia eddig ment maradt. A liberalizmusnak, mint az előzményekben kifejtettük, első alapkövetelménye a szabadság; a demokrácia ne nyelje el a közszabadságot, és ne paralizálja a tehetségeket. Azt a nehéz kérdést azonban, hogy ez mi módon kerülhető el, intézményesen megoldani lehetetlenség. A nép egészséges ösztöne, természetes hajlamai, politikai érettsége azok a közelebbről és pontosan meg nem határozható tényezők, amelyek megvédenek egy társadalmat a demokrácia csapásaitól. És Angolország megvédte magát, legalább eddig. Mint már mondtuk, az angol társadalom arisztokratikus. És ez a legfőbb kelléke annak, hogy a demokráciának a történelemben annyiszor tapasztalt káraitól megszabaduljunk. A nép ne válasszon meg képviselőül a maga közül való tudatlanokat és ne kápráztassa el magát az intelligencia nagyszáju, de korpával bélelt részétől.

Az angol parlament az általános választójog behozatala óta még mindig a legnívósabb törvény-

hozó és kormányzó testület; bizonyos hanyatlást ott is tapasztaltak, de viszont semmit sem süllyedt a kormány régi magas nivója. Hogy valaki a kabinet tagja lehessen, elengedhetetlen feltétel ma is az előkelőség. Ime a volt munkáskabinetből néhány név:

MacDonald világszerte ismert szociálpolitikus; Snowden kiváló közgazdász; Trevelyan egyik legelőkelőbb angol arisztokratacsalád tagja, kiváló történetíró; Parmour lord előkelő arisztokrata. Az előkelőségek különben Charles Fox óta minden baloldali mozgalomban ott találhatók.

Angolországban a tömeg maga nem kormányoz, a birodalom sorsát a kevészsámu hivatottak intézik a közvélemény állandó ellenőrzése mellett s ez felel meg a liberalizmus szellemének is. Anglia kormányformáját korlátozott monarchiának szokták nevezni — írja Sidney Low, — pedig a valóságban korlátozott demokrácia. Lord Brougham, a hatvanas évek egyik legismertebb nevű liberális írója, így jellemzi az angol demokráciát: „a pramishoz hasonlítható, melynek széles talpazatát, mely az egészet tartja, a nép alkotja; a középső részt a cím, a vagyon, a tehetség és készség arisztokráciája; és a kicsiny csucson nyugszik a korona“. A sokak uralmát ellensúlyozzák, módosítják a kevesek, ámbár az ő befolyásuk nem mondható többé arisztokratikusnak abban az értelemben, ahogy ezt a kifejezést a XVIII. században, vagy a XIX. század kezdetén használták.*)

*) Sidney Low, Governance of England, London, 1914. X. CH.

Az egész Európát sújtó nagy krízist azonban Anglia sem kerülhette el. A tőke és a munka csatáznak az 1906-iki választások óta mostanáig. Arról van szó, hogy magánkezekben maradjon-e a tulajdon, vagy átmenjenek nemzeti birtokba a fontosabb termelési eszközök. Egyelőre a magántulajdon győzött, de nem tudni, mennyi időre. És az a kérdés, hogyha a nemzet többsége a nacionalizálás mellé áll, meg tudja-e menteni Anglia az individualizmust, a szabadságot, amelynek nagyságát és világhatalmát köszöni.

VI. FEJEZET.

A liberalizmus ellenhatásai.

Az ellenhatások eredete. A *konzervativizmus*. A junkerkaszt szerepe a német politikában. Az angol toryk. — A *szocializmus* (*kollektivizmus*). A szocializmus mint a liberalizmus negációja. A filozófiai marxizmus. A liberális közgazdasági iskola érvei a szocializmus ellen. — A *katolikus reakció*. A katolikus egyház és a liberalizmus. XIII. Leo pápa és a „*Rerum novarum*“ enciklika. — A keresztényszocialista pártok és a keresztény demokrácia.

A szabadelvűség ellenhatásai alatt azokat az új társadalmi és politikai mozgalmakat, szervezkedéseket, azokat az ideákat értjük, melyek az új éra leküzdését, vagy legalább is ellensúlyozását tüzték ki célul. Ezek az ellenhatások a szabadelvűség negációi, és megszülettek abban a pillanatban, amikor a főirány megmutatta ellenállhatatlan hódító erejét. A szabadelvűség a reakció barrikádjait minden civilizált országban áttörte, s a régi rend legkonokabb ellenségei is kénytelen-kelletlen beleillessztek az új életformákba, de rögtön meg is szervezkedtek ellene. Ez az ellenszervezkedés legelőször Németországban indult meg, ahol a multat féltő arisztokrá-

cia átkot kiáltott minden újításra, amikor a francia forradalom egész Európát megrázkódtatta.

A 70-es évekig úgy látszott, hogy a liberalizmus hatása alatt új társadalmi típus alakult ki, az ipari társadalom típusa, s erre a látszatra építette *Herbert Spencer* az ő ismert hipotézisét. Spencer a természeti világban állítólag kimutatható fejlődést a társadalomra is alkalmazva, arra a következtetésre jutott, hogy a természeti jog bontakozik majd ki az organikus emberi társaságokban is, spontán módon mind fokozottabb mértékben. Ezek az ellenhatások, különösen a szocializmus előtörése, az egész hipotézist felborították. A tapasztalat azt mutatja, hogy ilyen egyenes vonalú zavartalan fejlődésnek és egy bizonyos, előre meghatározható típus felé közeledésnek az emberi társadalomban nyoma sincs. A politikai és a gazdasági történelemben látunk bizonyos fázisokat, melyek koronként más-más irányt, más-más szintet mutatnak. A szemünk láttára végbement események illusztrálják, hogy visszatérhetünk régi, örökre kimultnak gondolt politikai formákhoz. Ez előtt husz esztendővel a legvakmerőbb fantázia se merte volna elképzelni, hogy egy kultúrországban még visszaallíthatják a cenzurát, melynek eltörléséért valamikor a nemzet legjobbjai küzdöttek. Még nihetetlenebbnek tűnt volna fel, hogy *Mazzini* és *Cavour* nemzete a gazdasági és politikai lezüllöttségből egykor a diktatura korbácsa alá menekül.

A liberalizmus ellemhatásait nem lehet egységes okra visszavezetni. Sokan mindjárt kezdetben

csalódtak benne, mert nem hozta meg a boldognak ígért jövőt; mások, mint a konzervatívok, osztály-érdekeiket védték, mások viszont esztétikai ellen-szenvet éreztek iránta. *Goethe*, kinek aggkora a tech-nikai kultúra kezdeti időszakára esik, 1825-ben a kö-vetkezőket írja: „Gazdagság és gyorsaság az, amit a világ csodál, és amire mindenki törekszik. Vas-utak, gyorsposták, gőzhajók és a közlekedésnek ösz-szes lehető megkönnyítései — ezeket tüzte ki a mű-velt világ céljának . . . Ez a század voltaképpen a lázas fejek és könnyü felfogású praktikus emberek százada, akik felruházva bizonyos készséggel, érzik az ő felsőbbsegüket a tömeg felett, jóllehet, ők ma-guk nincsenek a legkiválóbb adományokkal meg-áldva. Mi kevesek vagyunk talán az utolsók, abból a korszakból, mely sohasem fog többé visszatérni.“

A szabadelvűség ellenhatásait három csoportra oszthatjuk. Időrendben a bukott feudalizmus ki-váltságosainak megszervezkedése, a konzervativiz-mus volt első. A legtökéletesebb mintát, melynek se-gítségével az ideológiát megalkothatjuk, a porosz konzervatív csoportok nyújtják. Németország ösz-szeomlásáig nekik voltak legnagyobb sullyal bíró szervezeteik, fellépésükben ők voltak legtudatosab-bak, ők dolgozták ki a mozgalmat legalaposabban publicisztikailag és elméletileg. Utána a szociálista reakció következik; a konzervativizmusnál sokkal félelmetesebb, mert milliókat számláló elégedetlen tömegekre terjedt ki. A liberalizmushoz ugy vi-szonylik, mint származéka, ugyanakkor ellenmon-

dása. A harmadik, a katolikus egyház reakciója. Ez a mult század elején, mint szélső ultramontán és feudális ellenhatás jelentkezik, de később, a 90-es években XIII. Leó pápa akciója folytán megalkudva az új világrenddel, demokratikus és progresszív irányba térült.

A konzervativizmus.

A konzervativizmust belefoglalni egy rövid meghatározás keretébe sokkal nehezebb, mint a liberalizmust, annyiféle az iránya, válfaja, a különböző országok és nemzetek szerint. A magyar konzervativokat, vagy a porosz junkereket például szinte egész világ választja el az angol toryktól. A politikai konzervativizmus lelki alapja tisztán érzelmi, bármennyire próbálták is a mozgalom elméletirői bizonyos racionális színezettel bevonni; nem egyéb, mint a nemesség visszasírása a régi regényes multba, amikor ők sereglették körül a trón zsámo-lyát, és az összes társadalmi rétegek közül, mint nemzet csak ők számítottak. Ezen az érzelmi konzervativizmuson kívül, mely az arisztokrácia osztálytulajdonossága, van egy másik konzervativizmus is, és ez racionális: a ragaszkodás a kipróbált meglevőhöz, a kipróbált jóhoz. Ez épp úgy benne van emberi természetünkben, mint a liberalizmus jelszava: a szakadatlan, állandó ujitás.

Az elméleti konzervativizmus a liberalizmus

visszaéléseiből merítette érveit. Már a mult század elején feltűnt a konzervatív gondolkodóknak, hogy a gazdasági szabadság a plutokráciához, a feudalizmusnak ehhez az új formájához vezet, a parasztság sorsa pedig, mely a városokba özönlött proletárnak, egy szikrát sem javult. A konzervatívok gyűlése a gazdasági szabadság és a nyomában támadt kapitalizmus iránt, ugyanolyan intenzív, mint a szocialistáké. *Asboth János*, a magyar konzervatívok legnagyobb képzettségű publicistája a liberalizmusról 1875-ben a következőket írja:

„A liberalizmus a filozófok találmányainak legidétlenebbike, nem apasztotta, hanem növelte a szegénységet és a becstelenséget. Felemelte a közterheket anélkül, hogy a népnek munkát és keresetet szerzett volna; lefőzte, a demagógok pártérdekeinek tette szolgájává anélkül, hogy sorsának javulására csak reményt is nyújtott volna. Bölcsességének kezdete és vége az éhezésre és szuronyra alapított társadalmi szerződés.“*)

Asboth kifogásai a Tisza-rendszer alatt megkezdődött közéleti rothadás ellen egészen helytállóak, csak az, amit szid, az nem a liberalizmus, hanem a központosító és mindent államosító hazug szabadelvűség.

Amikor *Stein* és *Hardenberg* Poroszországban reformterveikkel felléptek, a megrémült konzervatívok *Adam Müller*-ben találtak igen hatásos tollforgatójukra. Ő intézte az első nagy irodalmi támadást a francia forradalom, ugyanakkor *Stein* reformjai ellen is. *Adam Müllert* és társait, kik közül *Ludwig*

---

*) *Asboth János*, Magyar conservatív politika, Budapest, 1875. 24. l.

von Marwitz, Haller és Gerlach érdemelnek említést, *Burke Edmund* Európaszerte olvasott könyvei inspirálták. Burke tanítványa volt az eszes, de romlott *Gentz Frigyes* is, Metternich kancellár titkárja, a Szentszövetség egyik inspirátora, aki egész fiatalon, mint Kant-tanítvány még az aufkláristákhoz tartozott.

A konzervativizmushoz elsősorban a nagybirtokos és a középbirtokos nemesség csatlakozott nagy lelkesedéssel, aminek magyarázatául többen azt mondják, hogy a föld konzervatívvá teszi az embert, az urat éppugy, mint a parasztot. Magában a konzervatív mozgalomban megkülönböztethetünk három jól elkülöníthető elemet. Akadtak konzervatívok, különösen kezdetben, akik szerették volna visszaállítani mindenestől a régi világot. Egy másik árnyalatuk, mely a stagnálás mellett tört pálcát, azt hangoztatta, hogy ha már a régi rendszert semmikép sem lehet visszahozni, meg kell védelmezni a meglevőt. A harmadik árnyalat, amelyre az angol toryk nyujtják a klasszikus példát, a fontolva, a lépésről-lépésre való haladást, szóval az evolúciót vallotta, és főleg a szabadelvű radikalizmus esztelenségei, a kockázatos ujitások ellen emelte föl tiltakozó szavát. Németországban, Franciaországban és nálunk Magyarország is, megtalálható mind a három árnyalat.

A konzervatívok az ujitókkal szemben legelsősorban arra hivatkoztak, hogy az ő jogaik és kiváltságaik a multból erednek. A *Savigny*-féle történel-

mi jogi iskola, mely Nemetországban gyorsan elterjedt, igen sok és hatásos érvet szolgáltatott nekik. A történelmen kívül belekapaszkodtak még a vallásba. A keresztyén vallásnak ugyan nincs köze sem a konzervatív, sem a liberális politikához, mert minden politikával egyformán megfér, de a bibliából viszont az életnek ugyyszólván minden viszonylatára találhatunk alkalmas textust: a népszuverénitást ugyanugy lehet belőle bizonyítani, mint az abszolutizmust. A konzervatívok a kinyilatkoztatott igazságokhoz ugyanolyan joggal folyamodhattak, mint az angol forradalom puritánjai, akik királygyilkossággal vádoltatva, a Szentírás szavaival nyugtatták meg lelkiismeretüket.

A feudálisok most egyszeriben emberszeretőkké lettek. Írásaikban lépten-nyomon találkozunk azzal a panasszal, hogy a szabadelvűség felforgatta a társadalom és az élet összhangját, s miután kiszedte az alsóbb néposztályokat a földesuraik gyámsága alól, odadobta őket a mohó éhségű kapitalisták áldozatául. Az egyház és az állam Istentől rendelt berendezkedések, a vallás a ragaszték a társadalmi életben, kötőanyag a magasrangu és az alacsony között, annak ellenére, hogy úgy a magas, mint az alacsonyrendűek Isten előtt egyformák, — mondotta Vilmos császár 1907 augusztus 31-ikén Münsterben.*)

A nekik kedvező tudományos elméletekből kiválasztották a maguk védelmére a még ma is diva-

---

*) Idézi O. *Stillich*, *Die Politischen Parteien in Deutschland*, I. 39. l.

tos organikus államtant. Publicistáik sokféleképpen csürték-csavarták és variálták egész a legujabb idő-kig a következő meghatározást, mely egyik lapjukból van idézve:

„Az állam és a társadalom történelmileg alakult és alakulóban levő jelenségformák. A konzervatív politikának tehát az a feladata, hogy ennek a történelmi alakulásnak feltételeit megértse, azokat lényegükben megtartsa, és az újonnan támadt politikai és társadalmi szükségletek méltánylása mellett tovább fejlessze“.*)

A parlamentarizmustól, amelyet Németországban sem lehetett többé sutba dobni, a junkerek sohasem voltak elragadtatva, s minden erejükkel arra törekedtek, hogy hatáskörét, amennyire csak lehetséges, csorbitsák. Lélekben teljesen összeforrtak a trónnal és az Isten kegyelméből való monarchiával. Az 1892-iki pártprogramjuk többek között a következőket mondja:

„Mi fenn akarjuk az Isten kegyelméből való monarchiát érintetlenül tartani . . . Hogy a konzervativok a királyok Isten kegyelméből való származásában hisznek, ez összefügg az ő világnézetükkel, azonkívül kapcsolatban van bizonyos történelmi és pszichológiai tényekkel“

Egyik pártvezérük a drezdai pártnapon többek között a következőket mondotta:

— Igen, uraim, nekünk sorompóba kell lépnünk a legszilárdabb és a legjobb tőke érdekében, hogy Németországban politikai tőkére szert tegyünk: ez pedig a mi német fejedelmeinknek, a mi német fejedelmi házainknak hatalma és állása. Ezt a tőkét, uraim, amelyet hosszú

---

*) O. Stillich, Die Politischen Parteien in Deutschland, I. 56. l.

VI. FEJEZET

életü és sok generációból álló, nagyrészen buzgó és kötelességü uralkodók építettek fel, mi fenn akarjuk tartani . . .

A lojalitástól csepegnek Bismarcknak, a vaskancellárnak különböző nyilatkozatai is, de amikor a császár kegyvesztetten elbocsátotta, hivei, a junke-
rek, azzal vigasztalódtak, hogy ők nagyrabecsülték ugyan Bismarckot, de öfelsege akaratát respektálni kell.)*

A konzervatívok különösen 1871 után, amikor a császárság rátenyerelt az egész birodalomra, a professzorokban igen szolgálatkész támogatóikra találtak. Időszerűtlen, sokszor idéetlen eszméiket megkísérelték tudományosan is igazolni. A természet az embert egyenlőtlennek teremtette, — olvassuk egyik konzervatív iratban, — ezért fenn kell tartani a régi rendiséget, természetesen a viszonyokhoz alkalmazkodó formában. Akadtak olyanok is, akik bizonyítani próbálták a „kékvér“ eredetét.

A nagyipari kapitalizmus és a világkereskedelem rohamos fejlődését kezdetben szintén rossz szemmel nézték, csak később, a 70-es években kezdtek belátni, hogy a német birodalom indusztriálására a nagyhatalmi politika miatt is szükség van. Annál ellenszenvesebb volt előttük a munkások szervezkedése, és a mindinkább előrehaladó szociáldemokrata mozgalom. Az általános választójogot, mint demokratikus követelést elutasították és meg-

---

*) *Stillich*: Die politischen Parteien in Deutschland, I. 70.

vetették. A munkásság ellen mindvégig fenn akarták tartani a Bismarck kormányzata alatt behozott kivételes intézkedéseket. Sohasem ismerték el a francia forradalom által világgá röpitett jogegyenlőséget, az „egyenlő jogot mindenki számára“ jelszót gunyosan gleichmachereinak nevezték és makacsul harcoltak ellene. Ugyanilyen ellenszenves volt előttük a népoktatás általánosítása és a tudás kiterjesztése is. A tudományt különben a gőgös junkerek mindig lenézték, a tudósoknál, kutatóknál sokkal többre becsülték az akarat emberét, és férfi-eszményük volt a snájdig, vagdalódzó, bátor porosz tiszt. A német konzervatív irodalomban több olyan passzust találunk, ahol a tudós, mint ellenszenves, alsóbbrendű embertípus szerepel.

A német konzervatív szervezet abban az arányban gyengült, amint Németország nagyipari állammá képződött és a rohamosan növekvő gyáripár az ipari munkásság százazreit dobta be az életbe és politikába. A német egység kimondása után még jelentékeny erő, ha nem is többségi párt a parlamentben, de attól fogva folyvást gyöngült, mig nem teljesen szétforgácsolódott.

A francia konzervativizmus Napoleon bukása után először mint ultramontán katolicizmus lépett föl, és tulzóbb volt még a német konzervatív pártnál is. A mozgalom a III. köztársaság megalakulásakor még igen életerős, de lassanként ellanyhult.

Az angol toryk sokkal bölcsebb és előrelátóbb konzervativok voltak, mint az európai kontinensen

*lásd me-
g a ha-
rallat*

arisztokrata társaik. A XVII. és XVIII. században még ők is osztálypárt, hozzájuk tartozik a főnemesség, a középnemesség nagyrésze, az egyetemek, az anglikán egyház képviselői, de a francia forradalom korában plebejus elemek is vegyülnek közéjük. Lassanként azután elhalványult a pártnak szorosán vett osztályjellege. A toryk a XIX. században nem konzervatívok abban az értelemben, mint Franciaországban az ultramontán arisztokraták, vagy Poroszországban a junkerek. Féltekenyen őrizték ugyan címeiket és rangjukat, de megértették az elodázhatatlan reformok szükségességét, ott találjuk a demokrata torykat a népbarátok társaságában, résztvesznek abban a társadalmi mozgalomban a század elején, amely a gyermekmunka megtiltása, a munkások védelme s azoknak a gyengéknek istápolása céljából indult meg, akik különben elhullottak volna a liberális szabadverseny forgatagában. Több megértés, jóakarát, morál és keresztyénség volt bennük, mint az európai országok megátalkodott arisztokrataiban. Ma az angol konzervatív párt polgári párt, és semmi köze sincs a tory-hagyományokhoz.

Káros volt-e a konzervativizmus politikai szereplése az ugynevezett liberális érában, — erre nem lehet sem kategorikus igennel, sem pedig nemmel felelni. Az angol toryk közéleti szereplése a haladással szemben csak enyhítő és mérséklő jellegű volt, de egész más megítélés alá esnek a porosz junkerek, kik érzésükben, gondolkodásukban, nem pedig lényegtelen külsőségekben képviselték a multat. Az

ő rovásukra kell írni, hogy Németország politikai és társadalmi fejlődése 1871 óta annak a két ellentétes iránynak torz keveréke, amelyekről már az előzményekben szólottunk. A hetvenkedő, kardcsörtető, imperialista junkerek tették az egész civilizált világ szemében gyűlöltté és rettegetté Németországot.

A szocializmus (kollektivizmus).

A liberalizmus ellenhatásai közül, mint szervezett erő, mint doktrína, mint társadalmi és gazdasági program, a szocializmus a másik kettőnél jóval nagyobb jelentőségű. A több mint félszázados agitáció és szervezés az ipari országokban milliós tömegeket terelt a szociáldemokrácia zászlói alá. Nyugat-Európában ugyan elvesztette forradalmi jellegét, mely kezdetben olyan rémületet keltett, s egykori vérvörös színe lassanként rózsaszínné változott, de annyira átítatta a munkásosztályon kívül állók gondolkodását is, hogy ez dicsekedhetik ma legnagyobb eleven erővel a XIX. század hagyatékai közül.

A szocializmusnak az államszocializmustól a kommunizmusig van vagy félszáz különböző iránya, felfogása és válfaja. Maga a gondolat ősrégi, azt mondhatnánk: az emberi kultúrával egyidős. Azt az állapotot, melyben az egyes ember meg van fosztva minden autonómiájától és testestől-lelekestől odatapad az államhoz, s ennek a rabságnak fejében

felszabadul a mindennapi megélhetés gondjaitól, *Plato* Államától *Cabet* államregényéig egy sereg kommunista utópia dicsőíti, amelynek elkövetkeztével majd az elvesztett aranykor, béke, boldogság árad a magántulajdon igája alatt szenvedő emberiségre. *Laveleye* és *Main Summer* szerint az ősember ilyen kommunista társadalomban élt és a legtöbb népnél ez a primitív őskommunizmus előzte meg a tulajdon korát.

A kollektívizmus és a liberalizmus között a lényegtelen részletkérdésekben van néhány találkozáspont, de az alappelfogás tekintetében áthidalhatatlan ellenlábasok. A kollektívizmus az egyéni akaratot a vegetatív élet szűkebb körére szorítja; míg a liberalizmus a társulást csak az esetben ismeri el jogosnak, ha az szabad és önkényes elhatározásból származik. Vitatott ütközőpontjaik tehát az ember végcéljára és rendeltetésére vonatkoznak, s minthogy a kollektívizmus ezt a végcélzt a vegetatív élet intézményesen biztosított élvezetében, a liberalizmus pedig a legkorlátlanabb szabadságban látja, a szocializmus és liberalizmus ellentétei világnézetiek, s így a két irány megsemmisítő viszonyban van egymással. Ezért azt a kérdést, hogy szocialista legyen-e valaki, vagy individualista, lehetetlenség eldönteni a tudományos okoskodás logikai fegyvereivel. Ennek az állításnak a szocialisták ellent fognak mondani, mert szerintük a szocializmus tudomány és tételei ugyanugy bizonyíthatók, mint a fizikában a moz-

gástan vagy az erőműtan matematikai formulákban kifejezett igazságai. Hosszabb bizonyításra nem szoruló valóság az, hogy a politikai és társadalmi kérdésekben vallott álláspontunkat lelki életünk irracionális faktorai szabják meg; erkölcsi karakterünk és sokkal inkább tudattalan, mint tudatos énünk diktálja, hogy individualisták legyünk-e, vagy kollektivisták. Miért vagyok individualista? Nem tudom, de érzem, hogy az vagyok. Ezért az individualisták és szocialisták érvekkel sohasem fogják egymást meggyőzni. A meggyőződéses konok individualista sohasem fog rajongani azért az állapotért, amikor az embernyájakat beterlik egy nagy akolba, még akkor sem, ha ez a „megvalósult szocializmus” valamelyest tűrhető jólétet biztosít.

A szocializmusnak, a különböző árnyalatokat nem számítva, két főirányát különböztethetjük meg. Az egyik a tulajdonképpeni szocializmus, amely megelégszik azzal, hogy a társadalom (állam) tulajdonába menjenek át az összes termelőeszközök, ugyanabban, hogy a fogyasztás, és annak irányítása továbbra is magánkézen maradjon. A másik fajta a kommunizmus: ez egyformán eltörli úgy a termelési eszközök, mint a termelt javak szétosztása feletti szabad rendelkezés jogát, és mind a kettőt az államhatalomra ruházza.*) A szocialista tanok összességét két részre: kritikai (negatív) és konstruktív

*) *Tugan-Baranowsky*, Der moderne Sozialismus in seiner geschichtlichen Entwicklung. Dresden, 1908.

VI. FEJEZET

(pozitív) részre oszthatjuk. A kritikai rész támadó érveit a gazdasági individualizmusnak azokból a visszaéléseiből meríti, amelyek a kapitalizmus kezdeti korában ijesztő mértékben jelentkeztek.

A gazdasági individualizmus első ellenhatása legelőször Angolországban mutatkozott, ahol az előkelő körökhöz tartozó népbarátok hívták fel a közfigyelmet a munkásság türhetetlenül nyomoruságos állapotára. Konkrét tervvel legelőször egy kiváló, nemeslelkű emberbarát, *Owen* gyáros, lépett fel. Owent a szocialisták kisajátították maguknak, de ő még nem szocialista. A munkaközösség, amelyet ő az amerikai New Harmony községben megkísérelt, a helyesen értelmezett szabadelvűséggel nincs is ellentétben. Igen nagy érdeme, hogy sürgette a munkásvédelmet, megszervezte az első szövetkezeti mozgalmat, megkezdte a munkások gazdasági szervezkedését, amely az angol munkásmozgalom történetében korszakos jelentőségű.

Az ugynevezett centralista szocializmus, amelyből a mai marxizmus kifejlődött, francia gondolat, megteremtői pedig *Saint Simon*, *Pecqueur* és *Fourier*; és ez nem véletlen: a centralizmus, a mindent magába záró egységes életforma csak az uralkodói abszolutizmus, az állami központosítás levegőjében és francia agyban születhetett meg. *Saint Simon* még nem szocialista, de a polgári gazdasági rend kritikájában arra a végső konkluzióra jut, hogy a gazdasági anarchián csak egy nagy társadalmi össz-

működés segíthet. Ebből fejlődött a *Marx* nevéhez fűződő mozgalom, ki az utópisták szétfolyó tanait rendszerezte, s ezzel a munkásmozgalmat, mint mondják, tudományosan megalapozta.

Az európai munkásmozgalom kezdetét a Marx és Engels együttes szerkesztésében megjelent kommunista kiáltványtól számítjuk (1848). A kiáltvány klasszikus írásmű s az elmét és fantáziát megragadó mondatokban összegezi a megmozdult negyedik rend hatalmi vágyait. Marx ugyanezt a *Capital*-ban rendszerré szélesítette, s összeszedve a francia utópisták tanításaiból mindazt, amit a mozgalom elősegítésére hasznosnak vélt, kiegészítve a liberális közgazdasági írók bizonyos megállapításaival, szeszszőtte a szociáldemokrácia szent könyvét. Korszakos jelentőségét nem nézetei eredetiségének köszönheti. Főműve, melyet igen sokan idéznek, de annál kevesebben olvasnak, rendszerező, kompiláló agy munkája, melynek minden egyes tételét meg lehetjük az őt megelőző történetíróknál és gondolkodóknál.*)

*) A történelmi materializmusnak *Condorcet* az atyja; az osztályharc elméletét, mely az egész marxizmus gerince, megtalálhatjuk *Thierrynél* és *Guizotnál*. Owennek jutott legelőször eszébe, a munkáskérdéssel kapcsolatban, hogy ha a társadalmi miliót megváltoztatjuk, minden megváltozik, mert az ember környezetének terméke. *Fichte*, a nagy német idealista filozófus, mutatott rá legelőször az érték és a munkabér különbségére; Saint Simon osztotta fel a társadalmat munkásokra és munkátlanokra, tanítványa, *Comte*, pedig felfedezte a tőke felhalmozódását. Ez a megállapítás természetesen nem kisebbítheti a mesteri dealiktikával megalkotott mű történelmi jelentőségét.

A szocialisták azt mondják, hogy Marx a szocializmust az utópiák ködös és bizonytalan hipotéziseiből a tudomány magasságaiba emelte. Mert a marxi felfogás szerint a szocializmus tudomány, amely tételeihez biztos exakt és csalhatatlan módszerek szerint jutott, és hogy hiveivé szegődjünk, ahhoz nem szükséges más, csak hogy megértsük. Az állítás képtelenségénél csak az a naivság nagyobb, amellyel azt még ma is hirdetik. A marxizmus nem tudomány, hanem a mult szempontjából történelmi, a jelen alakulásaiban pedig társadalmi tény. Marx főműve, a *Capital*, — mint *Ernest Seillière* francia tudós elmésen meghatározta, — nem egyéb, mint romantikus költemény, melynek az az állandó motója, hogy az „egyszerű proletármunka a gazdagságnak egyetlen forrása“. Marx elgondolásában a proletáriátusnak olyan szerepe van, mint a zsidóságnak az ó-testamentumban: ez a választott nép, amely talpa alá kényszeríti majd a világot, s az emberiséget a burzsoáuralom szenvedései alól felszabadítja. A burzsoázia a marxizmusban bűnökkel fertőzött, minden emberi érzésből kivetkőzött emberi elem, létének alapja pedig a kizsákmányolás becselensége. A proletáriátusra szerinte az a hivatás vár, hogy a termelő erő szárnyain megalázott helyzetéből felemelkedjék, de evégből el kell proletarizálnia előbb az egész világnak.

A proletáriátusnak ezt a megváltó világuralmát, a marxizmus szerint maga a tőke készíti elő,

mert észnélküli kapzsiságával, telhetetlenségével mind több és több proletárt termel, és ez matematikai bizonyossággal bekövetkezik. Mert az anyagi élet ellentmondása, az állandó konfliktus a termelő erők és a termelési viszonyok között, életrehívják a társadalmi forradalmat, és ez a kapitalista rendet végre is felőrli.*)

Az osztályhare elméletét, melyet Marx Thierry francia történetirótól kölcsönzött, és legelőször a kommunista kiáltványban röpitett világgá, a szocialista kritikusok sem tartják tudományosan eléggé megalapozottnak. Hibájául rójják fel, hogy maga sem tudta gondosan meghatározni az osztály fogalmát, a társadalmi munkamegosztás folytán keletkező különböző csoportok ugyanis még nem társadalmi osztályok, már pedig Marx a német forradalomról szóló könyvében vagy nyolc különböző társadalmi osztályt különböztet meg.

A „társadalmi osztály“ valóban igen labilis, csaknem meghatározhatatlan, mondvacsinált fogalom, amelyre a szocialisták tisztán csak abstrakció útján tettek szert. Az ujkori szabadelvüségnek jóformán egyetlen vívmánya, hogy elpusztította az osztályokra tagozódott középkori társadalmat, és behozta helyére, legalább in theoria, a teljes polgári egyenlőséget. A középkorban a társadalmi osztály fogalma komoly valóság; maga az akkori jogrend-

---

*) Tugan—Baranowsky, Theoretische Grundlagen des Marxismus. 1905. 209. l.

szer különítette el az emberiséget osztályokra, melyek mind a maguk külön hivatását tölthették csak be, és igen nehéz volt egyik osztályból a másikba átjutni. Ennek az osztályokra való rétegeződésnek és az emberek születési jogon való megkülönböztetésének üzent hadat az ujkori szabadelvűség. És a szabadelvűség lényegével semmi sem annyira ellentétes, mint a társadalomnak megosztlása ugynevezett osztályokra, nem tekintve a munkamegosztásból származó, tehát mechanikus uton keletkezett csoportosulásokat. Az tagadhatatlan, hogy az ujonnan felszínre tódult s megvagyonosodott polgárság, a teljes egyenlőség hangoztatása mellett úgy viselkedett, mint valami új, kiváltságolt társadalmi osztály és tiltakozott az ellen, hogy kiterjesszék a választójogot, hogy a közéletbe be ne tódulhassanak a munkások és a vagyontalan rétegek. De zárt osztályokról, középkori értelemben vett kasztrendszerrel beszélni nevetséges és tulzás. Hol van a határ, ahol a proletáriátus elkülönül az ugynevezett polgári osztálytól? Proletár-e például az olyan munkás, akinek tulajdon háza és kertje van? Vagy lehet-e komolyan beszélni osztályokról Franciaországban, ahol évtizedek óta miniszterekké emelkedtek munkásvezérek, sőt egyszerű kézi munkások. Az osztályelméletben van egy csipetnyi igazság. A munkamegosztás, ez a legnagyobb társadalmat alakító erő, szétkülöníti az embereket foglalkozási ágakra; ezekben a foglalkozási csoportokban valóban megvan a hajlandóság

arra, hogy közös érdekeik megvédésére osztályszerűen megszervezkedjenek. De a foglalkozási csoportok még nem társadalmi osztályok; még nálunk, Magyarországon, ebben az erősen hierarchizált országban sem, mert még itt is át lehet kapaszkodni egyik csoportból a másikba. De lehet-e szó osztályokról Amerikában, ahol mindenki munkás, ahol munkásokból lesznek milliomosok, majd a milliomosok leszármazottjai ismét munkások? Az osztályelmélet puszta fikció, de igen jó eszköznek bizonyult a munkások forradalmosítására.

A filozófiai marxizmus tartó váza az érték-többlettan. Az érték-többlet a munkaerő megfizetése és a hozadék közötti különbség. Marx ebből a máig is vitás érték-tanból vezeti le a saját érték-többlettanát, az ugynevezett profitelméletet. A profit az ő frazeológiájában a kapitalisták által elharácsolt érték-többletet jelenti. A vállalkozók profitja e szerint munkátlan jövedelem, s onnét ered, hogy a termelésben egyedül résztvevő munkás meg nem fizetett munkáját ellopják. Marx utódai és a kommentátorok erre építették a kizsákmányolási elméletet, (Ausbeutungstheorie); ennek folyománya, az ő logikájuk szerint, a mind nagyobb, majd óriásivá felduzzadt vagyonok felhalmozódása, (Accumulationslehre); a mindennek végső és rettentő konzekvenciája pedig, hogy a munkásosztály végül is nyomorulttá, koldusszegénnyé züllik, a termelő eszközök, a javak összessége pedig néhány kapitalista nagyvállalkozó kezében összpontosulnak (Verelendungstheorie).

Maguk a szocialista magyarázók sokat nyesegettek és módosítottak Marx tanításain, de meghagyták belőle annak legfontosabb részét, az osztályharc forradalmasító tanát, és a szocialista propagandának mindmáig a kommunista kiáltvány meg a Capital szolgálnak általános utmutatóul. Arra az esetre, ha a szocializmus meghódítja az államot, ha tudniillik a szocialisták mint többségi párt bejutnak valamely ország parlamentjébe, vagy valamely forradalom céljuk elérésében elősegíti őket, eddigi programpontjuk szerint a következőképpen készítik elő az átmeneti állapotot a teljes kollektívizmus elérésére:

A földtulajdon kisajátítása és a földjáradéknak az állami kiadásokra való fordítása. Erős progresszív adó, az örökösödési jog eltörlése, a hitel központosítása az állam kezében a nemzeti bank révén állami tőkével és kizárólagos monopóliummal. A közlekedés központosítása az állam kezében, az állami üzemek és termelő eszközök szaporítása. Egyenlő munkakényszer mindenki számára, munkáshadsereg felállítása, főleg mezőgazdasági célokra; mezőgazdasági és ipari üzemek egyesítése.*)

A liberális közgazdászok a felelettel nem maradtak adósok, ellenérveiket *Schaeffle* Aussichtslosigkeit der Sozialdemokratie című műve nyomán a következőkben foglaljuk össze:

a) A kollektivisták termelés demokratikus alapon lehetetlenség. Nem lehet bevezetni másképpen, csak hierarchizált közigazgatással s minthogy nem lenne semminemű demokratikus jellege, nem nyújt

---

*) *Tugan—Baranowsky*, Der moderne Sozialismus in seiner geschichtlichen Entwicklung.

hatna sem szabadságot, sem egyenlőséget, sem a hatalom visszaélései ellen biztosítékot.

b) Minden ugyanazon nembe tartozó dolgot egy nagy társadalmi műhelybe központosítanának, amely az ugyanazon idő alatt végzett munka egyenlő jutalmazásának elve szerint működne. Csakhogy demokratikus szervezet mellett, a hangzatos szókkal jól tartott emberek nem vetnék magukat alá önkéntes áldozatoknak, hogy megtakarításaikkal hozzájáruljanak a termelési eszközök fejlesztéséhez. Azok pedig, kik a maguk részét megkapták, nem volnának hajlandók arra, hogy feleslegüket másokkal megosszák.

c) Feltételezni azt, hogy minden termelési ágat központosítani lehet egyetlen nagy szervezetben, uniformizált munka és egyenlő munkaidő szerint, elmentében van minden tapasztalattal, amit eddig az ipar területén szereztünk.

d) A termés fokozása csak a következő feltételek mellett válnék lehetségessé: kegyetlenül szigorú igazgatás, a munkások tevékenységének növelése,— csakhogy a demokrácia tulerős fegyelemnek nem veti magát alá.— Minthogy azonban ez a helyzet nem tudná pótolni sem a jövedelmet, sem a kockázatot, sem a fokozott munkára való ösztönzést, az ilyen termelés mellett megszűnnék az iniciativa, a felelősség, az érdek, ami a cselekvést mozgatná... és szétoosztani a termékeket szükségletek szerint, lehetetlenség. Keresztülvihetetlen volna és természetsze-

rüleg azzal járna, hogy egyformává tegyük magukat a szükségleteket. Ez az állapot tehát nem volna egyéb, mint kizsákmányolása annak a munkának, melyet a sokaságra rákényszerítettek a hatalmon levő párt ágensei, a munkásmozgalom diadalmas parazitái.

A központosító zsarnoki és dogmákba burkolt marxizmus nem egyéb, mint francia centralizmus továbbfejlesztve a munkásosztály hatalmi érdekei szerint, bevonva az egész Hegel-féle filizófia mázával. Sokkal derültebb, tisztább és biztatóbb világba lépünk, ha betekintést nyerünk az angol munkásvezérek és elméletirók elmeműhelyeibe, akik ujabban szocialistáknak nevezik magukat, annak dacára, hogy a kontinens szindikalista, marxista és bolsevista szocializmusához alig van közük. Az angol munkásprogram csak Angliára szorítkozik, de a munkásmozgalom angol irányának nagy fontosságot kell tulajdonítanunk a jövő kialakulásában, mert a történelem tanúsága szerint háromszáz esztendő óta Angolország adott a művelt emberiségnek irányt minden nagy társadalmi és politikai kérdésben.

Az angol munkáspárt csak nagy vonásokban kidolgozott pártprogramjának gyökere a régi Owen-féle kooperációs termelési szisztéma. A marxizmustól eltérő legfontosabb tanítása, hogy az osztályharc-elméletet és a társadalmi forradalmat, az európai szocializmusnak ezt a tartó pillérét teljesen elveti. Snowden kijelenti, hogy az európai szocializ-

must a forradalmi elem pusztításai tették akcióképtelenné, ezért szerinte az angol munkásmozgalom csak alkotmányos és az eddig mindenkor bevált demokratikus utakon juthat el céljához.*) A kapitalizmus szerintük is csak átmeneti állapotot jelent, ugyanugy, mint a feudalizmus, melyből kibontakozott, ezért a gazdasági problémákat többé megoldani nem tudja. Nem képes ugyanis kiirtani a világból a szegénységet, az időnként fellépő, nem egyszer katasztrófális gazdasági válságokat, a velük járó munkanélküliséget és nyomorúságot. Ők is egyetértenek az európai szocialistákkal abban a tekintetben, hogy nem az emberekben, hanem a rendszerben van a hiba, melynek keretében lehetetlenség továbbra is biztosítani a termelés és a javak elosztásának harmóniáját. Megoldási módszerei azonban a marxizmussal nem egyeznek meg egyetlen pontban sem. Már a Fabian Society igen éles kritika alá vette a marxizmust, s annak egész konstruktív részét, mint hasznavehetetlent elutasította. Az angol munkáspárt programja szerint a kapitalizmus életképtelen állapotát fel kell váltani egy új gazdasági formának, a társadalmi kooperáció alapján. Nagyüzemek, a bányák, a villamos áramfejlesztő-telepek átmennének a községek vagy az állam tulajdonába, és a munkások szakértő tanácsai vezetnék tovább az üzemet teljes egyéni felelősséggel. Ők ezt az eljárást nem államosításnak, hanem nacionalizálásnak,

---

*) *Philipp Snowden, Labour and the new World.* London, 1924. 69. l.

nemzeti tulajdonba vételnek nevezik. Erre a célra legalkalmasabbnak a szénbányatulajdon kínálkozik. A szénbánya a magántulajdonnak az az ága, mely a kapitalizmus kritikusaiknak legelőször szemet szurt. Azt mondják, hogy a természet készen ontja jóformán minden üzleti kockázat és költségesebb befektetés nélkül azt az anyagot, amely az egész ipart valóssággal hatalmában tartja. A szénbányatulajdon valóságos hitbizomány, élvezőjének üzleti kockázat és fáradság nélküli munkátlan jövedelmet hajt. A bányák Snowden szerint összes tartozékaikkal együtt átmennének a nemzet tulajdonába olymódon, hogy a tulajdonosok tisztességes kártalanítása után a vezetést a bányavidék szerint választandó munkástársak gyakorolnák; az egész üzem viteléért a közvélemény előtt egyik miniszter lenne felelős.

Az angol munkáspárt szerint a tulajdonhoz mindenkinek egyformán joga van, és a kapitalizmusnak az a legfőbenjáróbb bűne, hogy lehetetlenné teszi az emberiség legnagyobb részére nézve a tulajdon elérhetésének reményét. Minthogy a tulajdonhoz mindenkinek joga van, aki dolgozik, ezt a jogot a dolgozók számára csak úgy tesszük elérhetővé, ha a nagy kapitalista üzemek kisajátítása után a dolgozók és fogyasztók kooperatív közületei maguk veszik kezükbe a termelés és a fogyasztás irányítását. A MacDonald- és Snowden-féle szocializmus, mint látjuk, a marxizmussal ellentétben decentralisztikus, amelletts antibürokratikus, mert mint maga Mac-

Donald hangoztatja, a termelés vezetésében a hivatalnoki kasztnak semmiféle szerep nem jutna.

Az angol munkások pozitív programja még egy kissé kiforratlan és ellenmondásait alapos kritikával szintén ki lehetne mutatni. De megvannak benne viszont azok az értékes elemek és jellemvonások, amelyek képessé teszik arra, hogy tovább fejlődjék és a termelési konszolidációnak esetleg bázisul szolgáljon. Ezek a főbb jellemvonásai pedig a következők:

Az angol munkásmozgalom célkitűzései egyoldaluan gazdaságiak; nem bántják az emberiség vallásos hitét, nem gázolnak bele az erkölcsi életbe, mint a marxisták és nem bolygatják meg a családot. A marxizmus idétlen és tudományos lomtárba való történelmi materializmusát az angol munkás-teoretikusok említésre sem méltatják. Második legfőbb jellemvonása az angol munkásmozgalomnak, hogy a társadalmi szolidaritás keresztyéni és humánus elvén áll, és nem szór folyton átkokat a „kizsákmányoló tőkések“ ellen. Individualista, amennyiben a jövő társadalmát az egyénre, annak helytállására, intelligenciájára és munkakedvére építi. Végül nincsenek lezárt, szigoruan körvonalazott, körmönfontan kiagyalt dogmái, ezért tovább módosulhat és fejlődhet.

A katolikus reakció.

A liberalizmus nem ellenkezik semmiféle vallással, feltéve, hogy az illető vallás nem lázit gyűlöltre, nem igyekszik fenntartani haladó útjában az evolúciót. Egészen más álláspontot foglal már el az egyházzal szemben, amely a szabadelvű felfogás szerint csak külső institúció, pusztán hatalmi közület, és magához a valláshoz csak annyiban van köze, amennyiben a vallás szubjektív érzületét kihasználja befolyásának növelésére. Ezért a megalkuvást nem ismerő szabadelvűek nem ismertek el semmiféle egyházat, illetve nem tűrték meg, hogy bármely egyház is az egyetlen közhatalommal, az állammal szemben jogokat vagy kiváltságokat követelhessen magának. Az egyházat legelőször az Egyesült Államok egyik állama, Carolina, különítette el az államtól még a XVII. század első felében. Amerikán kívül ennek a fontos liberális követelménynek szószterint való végrehajtása csak Franciaországban és részben Angliában sikerült, de a szabadelvűek sehol sem mondtak le róla és mindmáig hangoztatják, hogy az egyház vallásos emberek szabad társasága, maguk a különböző vallások csak úgy fejthetik ki erkölcsjavító hatásukat, ha tisztán csak tanító egyházak maradnak.

A katolikus egyház a középkorban összeforrott a rendi társadalommal és állammal, de még inkább egy testvér volt a korlátlan hatalmu királysággal az újkor kezdetén. *Bossuet* püspök a kettő kapcsolatait

ugy magyarázta, hogy az egyház és az állam két egyenrangú hatalom, melyek kölcsönösen támogatják egymást. Mint tekintélyi elven nyugvó és szervezetében arisztokratikus intézmény, természetes ellenségként szállt szembe az angol liberalizmussal és a francia felvilágosodással.

Az egyházat a francia forradalomban, mint ismeretes, igen súlyos csapások érték. A szabadelvűség tulzói nemcsak a külső intézménynek, hanem magának a vallásnak is hadat üzentek és ledöntötték a legfőbb vallásos fogalmat is trónjáról. De mindezeket a csapásokat szerencsésen kiheverte, sőt a Szentszövetség megalakulása után új erőt kapott. A megpróbáltatások azonban nem multak el. A szabadelvűség győzelme nem ártott, mert a liberalizmus az egyház iránt közömbös, de feltámadt az egyháznak egy könyörtelen, meg nem alkuvó ellensége, a forradalmi szocializmus. Alkalmazkodnia kellett tehát az új megváltozott viszonyokhoz és alkalmazkodott. Semmi sem bizonyítja jobban ennek a kétezredéves intézménynek hatalmas életerejét, mint hogy felismerte azt az ellenséget, amely tekintélyét és hatalmát leginkább veszélyeztette, és megtalálta a védekezésnek igen hatásos módjait. Eszközök a legnagyobb bőségben állottak rendelkezésre, hiszen az egyház a dogmáknak, a társadalmi eszméknek, a gondolatoknak olyan kiterjedt tömegével rendelkezik, amilyenvel a világnak egyetlen más intézménye sem. Arról volt szó, hogy a katolikus egyház elhelyezkedjék a XIX. század új viszonyai közepette,

s ebből a célból nagyon jól ki lehetett használnia részben a gazdasági liberalizmus szemmel látható árnyoldalait és még ennél is jobban a szocializmus fenyegető rémét, az új rendnek azt a veszedelmes lerakodási termékét.

A kommunizmus vagy kollektivizmus nem ellenkezik a katolikus egyház tanításaival, sőt a katolicizmus megegyezik a szocializmussal abban, hogy a leghatározottabban kárhoztatja az individualizmust, amit *Brunetiére Ferdinánd*, a nagy katolikus író így fejezett ki: „L'individualisme destructeur est grande maladie du temps présent“. Elégé ismert, hogy a jezsuiták szervezték meg a XVII. században az eddig egyedül sikerült nagyobb szabású kommunista kísérletet Paraguayban.

Az első nagyobb lendületű egyházi reakció a francia restauráció alatt jelentkezett. Tollforgatói közül *Chateaubriand* és *Joseph De Maistre* érdemelnek említést, hisz mind a ketten a romantikus katolicizmus szóvivői. Az előbbi mindent, ami a katolicizmusban szép, hatást keltő, ami a kedélyt, a fantáziát megragadja, csillogó képekben tárta olvasói elé a *Keresztýénség szelleme* (*Le Genie du Christianisme*) című könyvében. Olyan fellengzősen, képzelethez szólóan van megírva, hogy nem csoda, hogy az előkelő körök, kik megundorodtak a forradalomtól, könyvét úgy forgatták, mint a bibliát. Az ellenhatás ugyanebben az időben Németországban is mutatkozott, s a katolikus reakció vezérei közül *Adam Müller*, *Ludwig von Haller*, és *Friedrich*

Schlegel érdemelnek említést. A katolicizmus romantikusai zürzavaros eszméket hirdettek, de egyetlen épkezézláb és végrehajtható tervet sem tudtak felvetni. Dicsőítették, imádták a középkort, és zabolátlan képzelődésükben azt hitték, hogy vissza lehet állítani a nemesség kiváltságait.

A 60-as esztendőkből, miután *Lassalle* a szociáldemokrata pártot megszervezte, a katolikus körök észbekaptak és újabb s az eddigieknél nagyobb arányú tevékenységhez láttak. A legbuzgóbb hívők is észrevették, hogy a romantikus katolicizmus nem egyéb, mint puszta fantazmagória és ezeket az agyrémeket nem állíthatjuk szembe az új egyházellenes propagandával. A szocializmus fellépésének eredménye az is, hogy az egyházi körök ettől az időtől fogva foglalkozni kezdenek a munkáskérdéssel. *Ketteler* mainzi püspök 1864-ben megjelent *Arbeiterfrage und Christentum* című könyvében a munkáskérdést mint vallási kérdést tárgyalja s igen élesen megtámadja a kapitalizmust, amely a munkást testileg-lelkileg tönkretesz és elnyomja. *Lassalle* olyan nagy hatással volt rá, hogy az „*Eherne Lohn-gesetz*” néven ismert *Lassalle*-féle hipotézist is elfogadja. Ugyanebben az időben indul meg Franciaországban is a munkáskérdés tárgyalása és a kapitalizmus elleni támadás, szintén egyházi részről. A belgák és a franciák abban különböznek a németektől, hogy a Hegel-féle étatizmust elutasítják, hatóságos állami beavatkozás helyett társadalmi szervezkedést, propagandát és tevékenységet sürgetnek.

A keresztényszocialista mozgalom csak csekély reménnyel biztató kezdet volt XIII. Leó pápa *Rerum Novarum* című enciklikájának megjelenéséig (1891), amely a katolikus politikának határozottabb irányt és pozitív tartalmat adott. Ebben a korszakos jelentőségűnek mondható írásában azt vázolja nagy vonásokban, hogy milyen legyen a keresztény állam, hogy e földön isteni rendeltetését betöltse. Figyelmét egyetlen egy sem kerülte el a 90-es évek égető problémái közül. Kötelességévé teszi az egyház papjainak, hogy a társadalmi kérdés rendezésében aktív részt vegyenek, a munkások számára pedig követeli azt a munkabérminimumot, melyből minden munkás tisztességesen megélhet.

A keresztényszocialis mozgalom, amelyet Nyugat-Európában többnyire „keresztényszocialista” mozgalomnak neveznek, éppen úgy nem egységes, mint a nemzetközi szocializmus. Nincs egységes, minden országban egyformán vallott programjuk, ezért csak nagy vonásokban jellemezhetjük azt a viszonyt, melyet a tetté vált katolikus reakció a szabadelvűséggel szemben elfoglalt. Magának a mozgalomnak hatalmas irodalma van s nincs a modern életnek egyetlen részletkérdése sem, melyet vizsgálat tárgyává ne tettek volna abból a szempontból, hogy milyen álláspontot kell vele szemben elfoglalnia a katolikus egyháznak. A mozgalom célja megvetni a „keresztény demokrácia” alapjait. Azok előtt a nagykétségű, emelkedett gondolkodású katolikus írók előtt, akiket a liberalizmus félszeg ki-

növéssei elkeseredéssel töltötték el, egy örök szépségű klasszikus példa lebegett: Szent Ágoston Isten állama. Ezzel a modern katolicizmus félremagyarázhatatlanul szint vallott a demokrácia mellett. Óriási haladás ez, XIV. Lajos kora óta, amikor az egyház a perzsa királyokéra emlékeztető legrettenetesebb zsarnokságot úgy védte, mint isteni intézményt. Katolikus írók rámutatnak arra, hogy a régi római cézárizmust minden idők egyik legtűrhetlenebb zsarnokságát éppen az egyház semmisítette meg azért, hogy az emberi jogokat mindenkire kiterjesztette. Az államhatalom tehát nem lehet korlátlan és minden állampolgárt megilletnek a liberálisok által is hirdetett szabadságjogok. A szabadelvűséggel szemben az egyházi írók állásfoglalása negatív. Szerintük az európai forradalom a reformációval kezdődik, mely a Testimonium internum Spiritus Sancti (a Szent Léleknek belső tanuságtétele) elvével elvetette a külső egyházi tekintélyt. Az individualizmus tört ki a francia forradalomban, ez fertőzte meg egész Európa levegőjét, ez tette közönyössé az embereket az egyházzal szemben. A liberalizmus tagadhatatlan visszaéléseit természetesen magával a liberalizmussal azonosítják. Ilyen elsősorban a plutokrácia, amely zsarnoki módon leigázza a tömegeket, maga habzsolja el az emberek elől a föld összes javait. Ugyancz a plutokrácia Isten-tagadó materializmusával megrontotta a közerkölcsöket, Istentől, egyháztól eldigenítette a hívőket. *Georg Pesch*, német jezsuita író, azt az abszurd té-

telt állítja fel, hogy a szabadelvűség és a szocializmus között nincs is lényeges különbség, s maga a szocializmus nem egyéb, mint a munkások liberalizmusa.

A német katolikus írók az erős államhatalmat szükségesnek vélik azért, hogy hatalmi szavával visszaszorítsa a kapitalizmusnak a tulkapásait és megvédelmezze a gazdaságilag gyengéket. Sokkal jobban és sokkal gyakorlatibb uton járnak az említett francia és belga keresztényszocialisták. *Freppel* belga püspök, akinek igen nagy szerepe van a belga keresztényszocialista mozgalom megszervezésében, egyik pástorleveleiben kikel a Hegel-féle államelmélet ellen. Többek között azt mondja, hogy az állam intervenciója csak a jogok védelmére és a visszaélések elhárítására terjedhet ki. Tökéletesen ugyanez a francia álláspont. *Belliot* szerint a legfőbb teendő az új formákba, az új társadalmi keretekbe bevinni a katolicizmust. A legfőbb feladat tehát kiengesztelni, rendezni, társulni, összehozni, egybekapcsolni az embereket, hogy a természetes egoizmust megzabolázzuk, — mondja Belliot.

A keresztényszocializmusnak egyetlen árnyalata sincs, mely a tulajdon szentségét tagadná. A magántulajdon az embernek természetes joga és önmagában, ha az emberek élni tudnak vele, nem veszedelmes, nem vezet szükségképpen kizsákmányolásra. De a munkának meg kell adni illő jutalmát, mint azt XIII. Leó pápa a *Rerum novarum* enciklikában hirdeti, s ha az emberek az evangélium

törvényei szerint élnek és cselekszenek, a kapitalista gazdasági rend visszaélései megszűnnek. Ezt a kérdést nem részletezzük tovább; a katolikus írók egészben elfogadják a liberális gazdasági rendszert, a szabad konkurenciával együtt. Minthogy ugyanugy üldöznek, kárhozzátanak minden állami zsarnokságot és elnyomást, akárcsak a liberálisok, azt mondhatjuk, hogy ők közel sem olyan antiliberálisok, mint amilyennek látszanak. Kritikai észrevételeik a liberális gazdasági rendszerről egészen helytállóak, de abba a hibába esnek, hogy az individualizmust a féktelenséggel, az erkölcsi szabadossággal, a kapitalizmust pedig a kizsákmányolással azonosítják. A nemzetközi szocialistáktól igen sokat tanultak; ők is nekiláttak a munkásság megszervezésének és egyes országokban, pl. Belgiumban és Ausztriában nagy sikereket értek el. Ha tételről-tételre összehasonlitanánk a keresztényszocializmust a liberalizmussal, kitűnnék, hogy lényegbe vágó különbség milyen kevés van közöttük. Hiszen a legfontosabb és igazán alapvető kérdésekben teljesen meg egyeznek, különösen a franciák; ezek pedig a tulajdon szentsége, az állami beavatkozás korlátozása, a szabad társulás, szervezkedés és kooperáció. A keresztényszocialisták Nyugat-Európában vannak annyira demokraták, mint a világnak bármely progresszív pártja. Az osztrákok például a kereszténységet igen jól össze tudják egyeztetni a köztársasági államformával, a német centrum-

---

VI. FEJEZET

---

párt ma már republikánus, és hasonló módon progresszív.

Magyarországon a keresztényszocializmus egészen alárendelt jelentőségű, kisstilű mozgalom. A legmagasabb körök kezdeményezésére jött létre annakidején, s minthogy a demokráciával és a haladással össze nem egyeztethető intézményeket támogat, mint aminők a nagy főpapi stallumok, a főuri hitbizományok, a nagy tömegek előtt nem tudott népszerűségegre vergődni. Olyan demokratikus és haladó programmal, mint aminő az osztrák keresztényszocialistáké, a jelentékeny részben katolikus Magyarországon bizonyára nagy politikai hatalommá nőné ki magát

VII. FEJEZET.

A liberalizmus és a XX. század problémái.

A szabadelvűség hanyatlása és válsága; a diktaturamánia. — *A demokrácia és a parlamentarizmus.* A demokrácia és a parlamentarizmus csak ott jutott válságba, ahol azelőtt sem volt. Tulságos sokat követelnek a parlamenttől. Demokrácia nincs helyi önkormányzat nélkül. — *A tőke és munka.* Az eszményi gazdasági liberalizmus és a gazdasági szabadság a valóságban. Mit ér az állami intervenció? Az államszocializmus tanulságai. A szocialisták miért nem merik programjukat megvalósítani? A termelési módok javítása csak a meglevő alapokból indulhat ki. — *A liberalizmus jövője.* A politikai és gazdasági individualizmus dogmái revízióra szorulnak.

Jean Bourdeau francia szociológus egy elmés tanulmány sorozatában*) azt fejtegeti, hogy két szolgaság fenyegeti a mai embert, s nem tudjuk, a kettő közül melyik veszedelmesebb. Egyik a szocializmus kísértete, mely az „egyetemes bürokrácia” fegyház-államába akar berekeszteni bennünket, a másik a növekvő állami intervenció, a modern demokráciának ez a különös eltévelyedése.

*) *Entre deux Servitudes.* Paris, 1910.

VII. FEJEZET

Ehhez a kettőhöz a liberalizmusnak és a demokráciának még egy harmadik, ádázabb ellensége járult: az Európaszerte jelentkező diktaturamánia. Ez a háborus pszichozisból pattant ki, s részben az orosz bolsevizmusnak, részben pedig az olasz fascizmusnak infekciójaként terjed tovább, szószólói pedig azokból a jobboldali reakciósokból toborzódnak, akik a polgári szabadságnak azelőtt is esküdt ellenségei voltak. A legtöbb hadviselt országban van egy csomó martalóc lelkületű ember, akik minden kalandos vállalkozásra kaphatók. Ezt a népséget *Le Bon* a szocializmus lélektanában „inadaptés“-nak, — alkalmazkodni nem tudóknak — nevezi; ez az a bizonyos, nagyrészen enervált értelmi proletáriátus, amely nem találja meg a maga helyét a gazdasági szabadverseny alapján berendezkedett társadalomban. A diktaturajárvány oka még a parlamentek általános betegsége, a pártokra, frakciókra való szétesés; ez ébresztette fel a gyűlöletet a jobb-érzésűekben a parlament iránt. A képviseleti kormányzásnak ugyanis elengedhetetlen feltétele a nemzeti szolidaritás a nagy célokban, az egység, mikor közös nemzeti érdekekről van szó; ott, ahol a parlament foglalkozási csoportokat vagy osztályokat képvisel, a parlamentárizmusnak vége. Az angol alsóházban sohasem volt több két nagy pártnál, de ez a két párt is a legtökéletesebb egységet mutatja akkor, ha a birodalom jövőjébe vágó nagy kérdések kerülnek szóba.

A csoportokra, frakciókra bomlott parlamen-

tek, ha még hozzá a legaprólékosabb gazdasági kérdésekben is döntenünk kell, nem tudnak megbirkózni a rájuk nehezdő feladatokkal; így aztán nem esoda, ha sokan úgy gondolkodnak, hogy dobjuk félre a fecsegő képviselőházat, bizzuk a kormány gyeplőjét valami erős kézre, az intézzen mindent teljhatalommal.

A legjobb akarat sem tagadhatja, hogy a demokratikus állami gépezet infámis rosszul működik. De állandó, s igen heves támadások céltáblája az individualizmus másik vivmánya is, a kapitalista gazdasági rend. Ugy látszik, hogy előzményekben ismertetett ellenhatások közül a kollektivismus a szabadság gondolatát tuhnőtte, legalább nálunk, de még rajtunk kívül egy esomó európai országban; szóval az individualizmus lejtőre jutott. Mintha az a nagytömegű politikai, társadalmi, gazdasági doktrína, amit Európa John Locke fellépése óta gyártott az individualizmus megszilárdítására, mind kárbaveszett fáradság volna.

A politikai és gazdasági liberalizmus válságának kielégítő tudományos magyarázatát adni igen nehéz, külön kötetet igénylő feladat volna. A kettő válsága részletjelensége az általános világnézeti válságnak. A világnézetek borultak fel, s miközben az individualizmus létéért küzd, ugyanugy mint a XVII. és XVIII. században, ellenfelei nem nyujtanak semmit, ami a cselekvésnek biztos zsinórmértékül szolgálna. Ezért alábbi megjegyzéseink csak

arra szorítkoznak, hogy néhány támaszponttal szorgáljunk az individualizmus válságának megértéséhez.

A demokrácia és a parlamentarizmus.

A megvalósult politikai liberalizmus a demokráciát, másszóval a legfelsőbb állami igazgatásban a nép szuverénitását, ezenkívül a teljes helyi önkormányzatot jelenti. Mill Stuart a képviseleti kormányformát tekinti az elképzelhető legtökéletesebb önkormányzati típusnak. Legfontosabb előnye, hogy demokratikus ugyan, de ugyanakkor arisztokratikus is, mert a közügyekben járatlan tömegek csak kiválasztanak maguk közül néhány száz embert, ezek ismét ráruházhatják a kormányhatalmat azokra, kiket maguk között erre a legméltóbbnak tartanak. Minthogy lehetőségessé teszi, hogy az egész állami irányítás egy kis elit csoport kezében maradjon, minden eddigi tapasztalat szerint ez óv meg nemcsak a közhatalmak visszaélései, hanem ugyanakkor a kontárok beözönlése ellen is.

Ferrero, az ismert nevű olasz történész, a demokrácia és parlamentarizmus fenyegető csődjét úgy magyarázza, hogy a legyőzött országokban a régi dinasztiák elvesztve trónjukat, magukkal rántották a tekintélyi elvet, a konszolidációnak, az állandóságnak ezt a hosszú századokon át biztos talpkövét. Ez a hipotézis igen sokat mond ugyan, de még többet fűzhetünk hozzá.

Ott, hol a középkori eredetű isteni monarchia az úgynevezett liberális éra alatt teljes fényében tovább élt, önáltatás volt a demokrácia. Így azután a zavar, a fejetlenség, a kormányok tehetetlensége a dinasztiai elűzése után egészen érthető. Mert ahhoz, hogy egy társadalom a századokon át kipróbált angol parlamentarizmust átvegye, nem elég a pusztá akarata: be kell hozzá rendezkedni lelkileg, a szükséges gyakorlat pedig nem sajátítható el márról holnapra. A tömegek maguk is érzik kiskorúságukat. Gyakorta hallunk ilyen kijelentéseket: kár, hogy nincsenek ma nagy embereink! Önkéntelen beismerése ez annak, hogy mennyire tehetetlenek vagyunk egyénenként és úgy is, mint tömeg. Érezzük, hogy azt a misztikus tekintélyt, amelyet a felhőkben trónoló dinasztia személyesített meg egykor, ma csak egy kiváló ember esze és energiája tudná pótolni.

Az az állítás, hogy a demokrácia csődbejutott, igen alapos megfontolásra szorul. Mert vajjon használhatetlennek bizonyult-e a demokrácia, mint olyan, azért, mert nem funkcionál pl. Olaszországban, vagy nálunk, vagy Spanyolországban? Nem juthatott csődbe az, ami nem volt, s nem lehet használhatetlennek kikiáltani azt, amit az életben ki sem próbáltak. A demokráciához elengedhetetlenül szükséges a tömegek érdeklődése közügyek iránt, szükséges hozzá egy bizonyos mértékű politikai erudíció. *Solon*, Athén bölcs törvényhozója, mondotta, hogy be kell börtönözni azokat a polgárokat, akik

hazájuk közügyeivel nem foglalkoznak. Aki azzal kérkedik, ma a demokrácia korában, hogy politika nem érdekli, a közügyekkel nem foglalkozik, közömbösségével azt árulja el, hogy mint állampolgár kis-koru. Mert az igazi népuralom első kelléke az a tudat, hogy mi magunk vagyunk az állam, következőleg minden közhatalom a mi akaratom végrehajtója. Mikor az angol ezt mondja: *I am England* — Angolország én vagyok, — ez a mondas nem az üres nemzeti nagyzás frázisa, hanem annak kifejezője, hogy az öntudatos angol polgár semmit sem vár felülről, hogy a nemzet kollektív cselekedeteiért, mint az államnak tagja, ő maga is személy szerint felelős.

A parlamentarizmus nehézségeinek legfőbb oka az a körülmény, amelyre az előzményeiben már céloztunk. A választók minden állampolgári teendőt a parlementre vagy a kormányra tukmálnak, azt követelik tőle, hogv mindenki helyett gondolkodó, mindent látó egyetemes értelem, mindent igazgató akarat legyen. Intézze, irányítsa, szanálja ne csak az állam pénzügyeit, hanem a magángazdaságot is, sőt adminisztráljon, az arra szorulóknak pedig munkát és kenyeret adjon. Ennyi feladatnak igazán nem felelhet meg. Nem lehet azt kívánni egy testülettől, hogy kifogástalanul végezze azt az ezernyi teendőt, ami a magántevékenység számára van fenntartva, mint a hitelszerzés, a termelő eszközök tőkéletesítése, a gondoskodás minden egyes embernek munkáról. És az ilyen demokrácia természet-

szerűleg rengeteg pénzbe kerül. Ugyanilyen szerencsétlen gondolat, amellelt demokráciaellenes, azt követelni az államtól, hogy adminisztráljon. Amerikában a washingtoni központi kormányra csak a nagy, általános, az egész birodalmat érdeklő ügyeket bízák. De viszont a polgárság maga végzi közvetlen érdekeit érintő lokális ügyeit, s így kénytelen mindenki, akarva, vagy nem akarva, foglalkozni helyi politikával. Ha a közigazgatás rossz, ha a választott tiszviselők vagy a bírák korruptak vagy tudatlanok, a választók maguk isszák meg az önkormányzat levét. Ennek a demokráciának magasabbrendűsége, ami bürokratikus ál-demokráciánkkal szemben, nem lehet vitás.

A hamis demokrácia arról ismerhető meg, hogy a polgárok folyvást a kormányt cseplülik, de ők maguk a kisujjukat sem mozgatják. Ennek az ál-népuralomnak köszönhetjük a diktaturajárványt, mert sokan, nem is éppen helytelenül, úgy gondolkoznak, hogy ha már ugyis felülről lesünk mindent, kiadósabb lesz, ha a szószátyár parlament helyett az egész államhatalmat egy emberre ruházzuk. De a fejlődés kontinuitását csak a népuralmi rendszer biztosíthatja, csak az állandó, éber közakarat és közvélemény nyújthat a közhatalmak visszaélései ellen némi oltalmat. Ahol az emberek diktaturát kívánnak, az aktivitás eltompult, a vágyak kialudtak, a remények füstbementek, itt egyetlen aspiráció csak az, hogy zavartalanul élhessék a maguk hitvány, kiesinyes vegetatív életét.

A tőke és a munka.

Montesquieu írja, hogy a különböző kormányzati formákat, az alkotmányos monarchiát, az arisztokráciát, a demokráciát tulzásaik teszik tönkre. Ez a tétel szószerint érvényes a gazdasági liberalizmusra is, melynek filozófiai elgondolásában, úgy, amint az Smith Ádám, Ricardo, Cobden írásaiban van megrögzítve, semmi sincs, ami ellentétben volna az általános emberi morállal, és nem egyeznék meg a keresztyén vallás erkölcsi tanításaival. De a tanok rendszerint mássá válnak a prózai világban, meghamisítják, kiforgatják őket a való életben. Még a Cobden-féle manchesterizmus sem olyan érzéstelen, rideg, üzleti világszemlélet, mint ráfogták, a smithianizmus pedig a legszigorubb erkölcsi, mondhatnánk világnézeti alapon álló doktrína. A klasszikus közgazdaságtan a legszélesebbkörű szabadságot úgy értelmezte, hogy a már említett belső erkölcsi törvények bizonyos szabályos mederben tartják majd a gazdasági tevékenységet, a munkás és munkaadó pedig közös érdekeiknek talaján megtalálják az utját-módját annak, hogy ne kerüljön a sor közöttük összeütközésre. A munka náluk szentség s nem a pénz- vagy bankspekulációt, hanem a javak gyártását, az emberiség anyagi szükségleteinek kielégítését értették alatta. A klasszikus közgazdasági iskola gondolatvilágában nagyobb megerőltetés nélkül el lehet képzelni egy bizonyos eszményi gazdasági liberalizmust, amelyben jóakarat, becsü-

let, üzleti tisztesség uralkodnak, annak pedig, aki dolgozik, megadják az illő bért.

Ezt a könnyen elképzelhető ideális gazdasági szabadságot megrontották a kapitalizmus különböző kóros képletei, főleg a kommercializmusnak az a fajtája, amelyet Max Weber igen találóan kalandor kapitalizmusnak nevezett. Elfogulatlanul lehetetlen tagadni, hogy a mai tökéletlen pénzrendszer, a modern hitelélet módjai a törvény által megengedett tolvajlásra adnak száz meg száz alkalmat. A klaszszikus gazdasági iskola semmi mást nem ismert el a munka mindenkinek kijáró szent jogán kívül. A kapitalizmusnak ezek a fattyuhajtásai sokkal közismertebbek, semhogy előszámlálásukra sok szót kelene vesztegetni. Amikor a részvénytársasági nagyüzemeknél busás szinekurákat kapnak előkelőségek, ahol kidobálják a profit nagyrészét a termelő munkában direkt részt nem vevő igazgatósági tagoknak, ami pedig a munkásokat illetné, — valóban jogos a szemrehányás és a legélesebb kritika.

Az most már a kérdés, hogy a kapitalizmusnak ezek ellen a nyilvánvaló bajai ellen mit ajánlanak orvosszerűen azok, kik elvben fenntartják a magántulajdont, mennyit ér a gyakorlatban az állami intervenció (étatizmus) és az államszocializmus?

Az étatizmus, mellyel a franciák ajándékozták meg Európát, azt tanítja, hogy az állam, mint a társadalom egyetlen hatalmi szerve, törvényhozási uton, kormányzati beavatkozással irányítólag hason a gazdasági életre, másszóval: szubvencionálja,

támogassa azt, akit erre érdemesnek talál, közvetítőleg lépjen fel a tőke és a munka között, mert a magángazdasági élet prosperálása, szerintük, államérdék, ennél fogva a beavatkozás is állami kötelesség. Az államszocializmus, melynek *Wagner Adolf*, a berlini egyetem volt közgazdaság professzora a fel-találója, a középut, mintegy kiengesztelődés a szocializmus és az individualizmus között. Az ő közgazdasági koncepciójában az állam a javak elosztásának a legfőbb intézője, ugy azonban, hogy nem zárja ki a magántulajdont. Feladata tehát nemcsak az, hogy szociális érdekből a gazdasági élet egész jogi szervezetét szabályozza, hanem ugyanakkor beleszóljon, szintén közérdekből, a magángazdaságba is. Wágner Adolf államszocializmusa Hegel jog- és államfilozófiájából származik. Hegel az írányításban, a védelemben jelölte meg az állam misz-szióját, ami az individualista filozófusok meg a közgazdászok tanításainak ellentmond. Történet-filozófiájában fényesen kifejti a nagy felszabadulási fo-lyamatot, de egy logikai halálugrással mindent bele-gyömöszöl a porosz rendőrállamba. Az állam nála rendőr, védelmező és az összes reformok kezdemé-nyezője; védi a jogi személyt, elnyomva a bűnt; el-lenőrzi a forgalmat, biztosítja a munkát mindenki számára.

Az államszocializmusra nézve a háboru tapasztalatai megbecsülhetetlen értékű tanulságokkal szolgál-
nak. Az állam, hogy mindenrendű munkát a had-
viselés szolgálatába állítson, nyakunkra hozta a

Wágner Adolf-féle államszocializmust s a termelést a javak elosztásával együtt a háborus központok, ezek a nagy bürokratikus szervezetek vették kezükbe. Akik az akkori szocialista irodalmat figyelemmel kísérték, emlékezhetnek arra, hogy milyen harsogó örömmel üdvözölték a szocialisták ezt az újítást, melyet úgy tekintettek, mint irányadó és követésreméltó példát a jövőre nézve. De az államszocializmus, minden vonalon, minden részletében a legesufosabban megbukott. A termelt javakat nem tudták igazságosan a szükségletek szerint szétosztani, az élelmezési zavarok folyvást nőttek, abban az arányban, amint a háboru végéhez közelebb jutottunk és van még ennél nagyobb, tanulságosabb eredménye is: a piactalan termelés azáltal, hogy a legitim kereskedelmet félholtra rendszabályozták, életre keltette a becstelen zugkereskedelmet, amelyet azelőtt csak hiréből ismertünk.

Az egykori közéleti minisztérium aktáiból a legszemléltetőbb módon lehetne kimutatni, hogy milyen infámisan működött az állami ellátás. És a hiba nem az emberekben rejtett, hanem magában az intézményben: a lassu mozgású hivatalos apparátus, a közalkalmazottak kölcsönös alárendeltsége nem pótolhatta azt az elevenséget, gyorsaságot, a szükségletek meglátását, ami a kereskedőket jellemzi.

De az állami intervenció ellen felhozhatnánk még egyéb argumentumoknak egész tömegét. Az állam által dédelgetett gazdasági vállalatoknál kö-

vették el azoknak a visszaéléseknek legnagyobb részét, amelyekkel az elmúlt esztendőekben telve voltak a napilapok bűnkrónikái. Régi és mindenütt ismétlődő tapasztalat, hogy a közüzemek megközelítőleg sem működnek olyan jól, mint a magánüzemek, amellet az egész világon deficittel dolgoznak.

A békekötés után Németországban s azóta több északi államban is a szocialisták kerültek a parlamentben többségre. Nem lett volna tulajdonképp semmi akadálya sem annak, hogy a gazdasági programjukat minden erőfeszítés nélkül megvalósítsák s legalább részben az állam tulajdonába juttassák azokat a termelő eszközöket, melyeket ők erre a célra már érettnak tartanak. Teoretikusaik rengeteg papirost fogyasztottak el annak a kérdésnek megvilágítására, hogy a szocializáláshoz hogyan fogjanak hozzá. De nem tettek egyetlen lépést sem; a kívánság elé állott egy rettentő kérdés: hogy hogyan kell végrehajtani? És ezen a kérdésen máig is gondolkoznak. Pedig a kapitalizmus akkor szörnyű krízist élt át. A gyárak termelése csökkent, a munkanélküliség óriási arányokat öltött egész Európában. A vállalkozók aligha fejtettek volna ki számottevő ellentállást a szocializálás ellen. És mit láttunk? Azt, hogy a tőke átélte kisebb megrázkódtatásokkal nemcsak az inflációs korszakot, hanem a szocializmus politikai győzelmét is és még mindig áll rendületlenül. A presztízisében megrendült, erejét veszített kapitalizmusnak ez a harc nélküli győzelme

A LIBERALIZMUS ÉS A XX. SZÁZ. PROBLÉMÁI

Németországban haszontalan utópiává, és üres ábránddá pecsételte a szocialisták erfurti programját.

A gazdasági szabadság a gyakorlatban különböző társadalmak szerint módosult. Hogy tökéletesen az eszmét megközelítőleg működjék és fejthesse ki hatását, ugyanugy, mint a parlamentarizmusnak, szüksége volt a saját miliójére. És ugyanugy, mint a parlamentet, a gazdasági klasszicizmust is eltorzították a vad hajtasok Európában. Csak az angol, de még inkább az amerikai levegő kedvezett neki, ahol a népesség az óvilág terhes hagyományait lerázva, még ma is a lázas, a lüktető munka szeretetét szivja magába. A munka útján való vagyonosodás, az aktivitás s az érvényesülés vágya oly általános náluk még most is, hogy jóformán ismeretlen a paszszív természetűeknek, a tehetetleneknek az a társasága, amely a „tűrhetetlen“ szabadverseny ellen általi oltalomért könyörög. A munkának megbecsülése hozta magával, hogy a vállalkozók tisztességesen megfizették munkásaikat; ezzel kigyomlálták a forradalmi szocializmusnak, ennek az európai betegségnek csiráit. Az amerikai kapitalizmust tehát az különbözteti meg az európaiktól, hogy a gazdasági liberalizmusnak megközelítően tökéletes típusát ábrázolja, míg az európai a tökéletlent, a torzformát. Ezért az Egyesült Államok gazdasági mechanizmusa hordozza magában a jövő egészséges fejlődésének minden lehetőségét; s amikor felvetődik az a kérdés, hogy a gazdasági szabadságnak van-e jövője, erre kell rámutatnunk, mint iránytjelző példára.

A tőke és a magántulajdon fennmaradása attól függ, hogy tud-e demokratizálódni a jövőben: ha erre képes lesz, a kollektívizmus minden formája önmagától elsorvad, végül semmivé válik. Ezért rendkívül nagyjelentőségű az említett amerikai példa. Az elmúlt hat esztendő fejlődése az Egyesült Államokban szinte meglepő. Az általános vagyonsodásról szóló statisztikából azt látjuk, hogy a munkások nem hódoltak be a marxi elméleteknek, hanem maguk igyekeznek behatolni a vállalatokba, részvényeket vásárolnak, s ma már vannak vállalatok, (például az Északon fekvő elektromos művek), ahol a munkásrészvényesek száma a 80 százalékot is eléri. Amerika gazdasági életének ez az újabb fázisa megcsufolta a Marx-féle Accumulationslehret, amely szerint egy bizonyos idő múlva minden vagyon, a termelő eszközök összessége néhány kapitalista kezébe kerül.

Az elmúlt esztendők gazdasági tapasztalatai egy szemernyi bizonyítékot sem nyújtanak amellett, hogy a kollektívizmus valamely formája vagy módosulása győzni fog. Mert az állam nem tudja el látni azokat a funkciókat, melyek szükségesek a napi szükségleteknek az igényekhez mért kielégítésére. És naiv tévedés azt hinni, hogy ami az államé, az egyuttal az összességé is. Oroszországban új hivatalnokarisztokrácia keletkezett az elmúlt kilenc esztendő alatt s ez úgy bánik a rábizott állami javakkal, mint egyéni tulajdonával. De látunk magunk körül is egy sereg példát; itt vannak a köz-

hatóságként szereplő szent és sérthetetlen állami üzemek.

A jövő termelési rendszere csak a mai kapitalizmusból indulhat ki, bármennyire tökéletlen is ez napjainkban. A termelési eszközök kérdése nem uralmi kérdés, mint a szocialista teoretikusok állítják, és a kapitalizmus nincs szükségképpen hozzákapszolva egy bizonyos társadalmi csoport létehez. Tehát csak a mai meglevőkből indulhat ki minden javítás, minden újabb tökéletesítés, nem előre elgondolt doktrinák szerint, mert úgy járunk, mint a franciák a forradalomban, vagy az orosz bolsevisták a kommunizmus szánalmasan összeomlott kísérletével. Az élet igazi nagy törvényei a kutató szemei előtt el vannak rejtve, de azok a filozófiai formulák, azok a felületes általánosítások és a belőlük leszűrt következtetések, melyeket a kollektivisták kieszeltek, nem bizonyultak eddig az élet törvényeinek.

A liberalizmus jövője.

Van-e jövője a liberalizmusnak? A múlt század folyamán akadtak élesen látó elmék, akik messze bepillantottak a jövőbe; Goethe biztosra vette, a technika és a világkereskedelem közelgő századát, Kossuth megjósolta bizonyos politikai események bekövetkeztét. Ma jósolni sokszorta nehezebb, mert a tüneteknek egész bonyolult komplexumával állunk szemben, közben a multnak két eleme: az indivi-

dualizmus és a kollektivizmus kelték birokra egymással, igen bizonytalan, ma még meg nem határozható kilátásokkal. Láttuk az előzményekben, hogy a politikai és a gazdasági liberalizmus egy hosszú felszabadulási folyamatnak eredményei. Elérte-e az individualizmus végső célját, lezajlott-e zavartalanul a felszabadulási processzus? Azt is láttuk, hogy nem.

A termelő eszközök, melyeket az individualizmus hozott létre, a végletekig vitt munkamegosztás a modern nagyüzemekben mechanizálták az egész életet, atomizálták, pusztá számmá kicsinyítették ismét az egyént. Az individualizmus tehát azt a végcélját, hogy az egyént felszabadítsa, önálló embereket, mikrokozmosokat teremtsen, megközelíteni sem tudta. A gépek terrorja alatt, a gyári munka lelketölő egyhangúságában a nagy tömegek ismét semmivé váltak. A gazdasági individualizmus nem tudott összhangot teremteni az ember és saját eszközei között, s ahelyett, hogy felemelte volna, alárendelte őket a gépeknek, azzal az egyoldalú szemlélettel pedig, hogy az egyént nem tekintette másnak, mint pusztán termelési tényezőnek, kiölte azt a magasabb erkölcsi autonómiát, melyet Kant a kategorikus imperativusban tanított. Az életnek ez a mechanizálódása a modern kapitalizmus szörnyű szövevényes labirintusában, az egyéni szabadság tanának belső ellentmondása. A szocializmus voltaképp nem tett mást, mint azt, hogy ami a gazdasági liberalizmusban rossz, kárhozatos, kivetendő, egyetemes elvvé

emelte, ami ellen az erkölcs és az értelem még inkább fellázad. A következtetés ebből a helyzetből önként adódik. Az individualizmusnak, ha nem akar végleg elposványosodni, majd megsemmisülni az antiindividualizmus és a kollektívizmus támadásainak pergőtüzében, önmagához kell visszatérnie. Ez akként lehetséges, hogy ráismerjen saját fogyatkozásaira, felfedje a saját hibáit, s olyan megoldást keressen, amely a szabadság eredetileg eszményi elveinek megfelelően visszaadja önmagának az embert. És ez a megoldás nem olyan rettentő nehéz, mint amilyennek látszik, mert az élet maga szolgáltat rá sikerrel biztató gyakorlati példákat.

A gazdasági individualizmus nincs örökké tartó szálakkal odafűzve azokhoz a mai termelési módokhoz, amelyeknek a gazdasági szabadság adott annak idején életet, nem azonos mindenképpen a mai kapitalizmussal. Megfér vele minden új termelési eljárás, ha tiszteletben tartja a magántulajdont, ha továbbra is szabad teret enged az egyéni felelősségnek. Láttuk Mill Stuartnál, hogy a liberalizmus nyitva hagyja az ajtót, minden új életlehetőség, minden időszerű változás számára, a további differenciálódást tehát nem akasztja meg. Minthogy a szakadatlan mozgásnak, a haladásnak éltető eleme, nem ellenkezik semmiféle olyan új társadalmi vagy gazdasági elrendeződéssel, amely nem semmisíti meg a szabadságot, hanem egy újabb fejlődési fázisnak kiinduló pontul szolgálhat. Nem ellenkezik vele Mill Stuart szerint a szocializmus sem, ha az nem

zsarnoki, nem hoz osztályuralmat, mint a kommunizmus vagy a marxizmus.

A kapitalizmus egészséges reformjára a példát Amerika mutatja. A nagyvállalatok említett demokratizálódása a társadalmi kooperáció felé való haladás, nem pedig a kollektivizmus felé. Ha a nagyüzemek, legalább részben, idővel a munkás-résztvényesek birtokába kerülnek, nem szűnnek meg a termelés individuális módja, mert a munkások a maguk kockázatára termelnek, s mindegyikük dolgozik, érezve a megosztott, de valamennyiükre nehezedő felelősséget.

Az amerikai kísérletet több jövővel biztatónak kell tartanunk a marxizmus légvárainál, azért, mert a meglevő adottságokból indul ki, azt igyekszik tökéletesíteni, radikális felforgatások nélkül. És csak ennek lehet jövője, mert Amerika a haladó világ, az individualizmusnak tisztább, biztatóbb, józanabb világa; ez fog visszahatni a kollektivizmussal s állami intervencióval megrontott Európára.

Az élet, a vagyon, a hatalom a szabadsággal járnak együtt. Ezt illusztrálja Anglia történelme VIII. Henrik óta, ezt igazolja az Egyesült Államok százötven esztendő s históriája. Mialatt az európai bölcsek antiindividualista erkölcsant és szocializmust gyártanak, ők tovább haladnak a régi hagyományokon. Világuk gépekből való világ; elsősorban csak anyagi javakat akarnak előállítani, nem irodalmat, művészetet, metafizikát, amitől mindennél jobban visszaborzad az angolszász gyakorlati értelem;

de a gyakorlatiasság, az anyagi javak bősége lassanként a szellemi kulturát is megtermik. A pittsburgi gyárkéményerdő nem olyan költői látvány, mint Olaszország vagy Spanyolország középkori dómjai, de itt a fényes templomok bejáratánál kol-dusok serege tartja a markát alamizsnára; míg amott nem probléma a mindennapi kenyér és ruházat. Mit érünk a mi nagyszerű irodalmi kulturánkkal, amikor a lakosság nagyrésznének alig van meg a mindennapi betevő falatja!

A politikai és gazdasági liberalizmusból örök érték az alapgondolat: az egyén szabadsága, az ember jogai. Egyesek azt mondták, hogy a liberálisok egy önkényes apriorikus tételből indulva ki, jutottak el a politikai, valamint a gazdasági szabadságok rendszeréhez; ami lehetséges. De ez teremtett minden nagy dolgot az újkorban, következőleg csak ezé lehet a jövő. Ha pedig a jövő nem az individualizmusé, az nem jövő többé, hanem visszabotlás a multba, visszaevickélés a középkor századaiba. Minden emberi nagyság fundamentuma az egyén nagysága, önállósága és ereje, ezen épülnek fel a kollektív sikerek is, mert „amennyit az egyének érnek, annyit ér az összesség“.

VIII. FEJEZET.

A liberalizmus Magyarországon.

A történelmi előzmények. A magyar és az angol alkotmány. Megtalálhatjuk-e a liberális elemeket Magyarország történelmi fejlődésében? — *A felvilágosodási kor Magyarországon.* A Martinovics-féle összeesküvés. Miért volt elhibázott a Martinovics-féle mozgalom? — *Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos.* Liberális-e Széchenyi? A gazdasági kérdésekben liberális, a politikában konzervatív. Idealista és romantikus. Kossuth Lajos mint a szabadelvűség legnagyobb képviselője Magyarországon. Meggondolva haladó és réalpolitikussá. Kit igazolt a történelem: Széchenyit-e vagy Kossuthot? — *A szabadelvű kor jelleme és eredményei.* Deák Ferenc. A magyar nemesség és a polgári ideológia. Társadalmi mozgalom teremtette meg az új Magyarországot. — *A kiegyezés után.* Szabadelvű-e a Tisza-korszak? Az állam mint egyetlen létforma. Az étatizmus és központosítás káros hatásai a nemzeti jellemre.

A történelmi előzmények.

A magyar liberalizmus vizsgálatánál mindekelőtt azt a kérdést kell fölvetnünk, hogy megtaláljuk-e történelmi intézményeinkben azokat az ősi elemeket, amelyeknek az egészséges és harmónikus fejlődés esetén fokozatosan a közszabadságok kialakulása felé kellett vezetniök. Meglelhetők-e múltunkban a nemzeti individualizmus biztos nyomai?

A magyar és angol alkotmányos intézmények közötti hasonlóság eléggé ismert, s az annyszor hangoztatott párhuzam valóságát mélyebbre ható alkotmány- és jogtörténeti kutatás nélkül ki lehet mutatni. Angolország nagyszerű szabadintézményeit annak köszönhette, hogy a középkorban az egyházi univerzalizmus és a hűbériség a régi törzsszervezetbeli primitív demokráciát nem tudta nyomtalanul eltüntetni. Hóditó Vilmos (1066) megteremtette az egységes királyságot, amely a hatalmasok fölött álló, mindenki számára egyformán jogotszolgáltató hatalom volt; ugyanazt az államorganizáló művet hajtotta végre, mint Szent István Magyarországon. A két királyság azonos természetéből magyarázható az a jelenség, hogy mindkét nemzet egységes akarattal lép fel a királyi hatalom tulkapásai ellen. Csaknem ugyanabban az időpontban (1215—1222) láznak fel mindkét országban a rendek a királyi zsarnokság ellen és kicsikarják a közszabadság első okmányát, amelyeknek még gondolatmenetük is azonos. Magyarország később az alkotmányos fejlődésben elmaradt Anglia mögött. Angolországban már a XIII. század közepén (1241) megvan a mai kétkamarás parlament; a magyar jogtörténelem adatai szerint nálunk először Mária királynő (1483) uralkodása alatt képviselteti magát külön a köznemesség a nagyurakból álló királyi tanácsban. Angliában a középkor végén a kétkamarás rendi parlament már teljes, tanácskozásain a városi polgárság képviselői is résztvesznek, Magyarországon azonban jó

két századdal később, a XVI. század közepén válik végleg ketté a főnemesekből és köznemesség képviselőiből álló rendi dieta.

Alkotmányunk fejlődésében tehát felfedezhetünk egy vonást, amely rokon az angollal: megvan határozottan ugyanaz a törekvés a szabadságra az uralkodói önkénnyel szemben, a királyság mellett megszervezkedik a nemzet s az államhatalomból részt kér magának. Az angolok mindezt jóval előbb és tökéletesebben elvégezték, mi körülbelül kétszáz esztendővel járunk utánuk, de ez a hasonlóság tényén semmit sem változtat. Az angol és a magyar alkotmány a XVI. századig nagyjából parallel haladnak, itt azután végeszakad a magyar rendi alkotmány egyenletes fejlődésének, ezt az egyenes vonalú irányt, ezt a félreismerhetetlen tendenciát a népszuverénítás felé fennakasztotta a Habsburg-dinasztia magyar trónrajutása.

A Habsburgok, kiknek 1526-ban sikerült a magyar koronát végre megszerezniök, el voltak telve Istentől származó jogaikkal és a spanyol inkvizíció módszerei szerint kormányozták országaikat. A magyar országgyűlés, az autonom magyar vármegye továbbra is megmaradtak, de csak megtűrt intézmények, s uralkodóink csak annyi alkotmányosságot engedélyeztek magyar alattvalóik számára, amennyit azok időről-időre ki tudtak csikarni.

Jogtörténeti íróink az ugynevezett szent korona-tanban összegezték az ősi magyar alkotmányosság lényegét. Ezt a sajátságos, misztikus tant

sokat halljuk ujabban is, amikor egyesek a trónfosztott Habsburg-dinasztia trónhozjutási igényeinek törvényességét védik. Az Anjouk korától Werbőczy István Tripartitumával betetőződő nagy jogi és alkotmányos fejlődésnek klasszikus foglalatát s a jogalkotásnak csodálatos remekét fedezték fel egyes jogtörténészek ebben a tanban. A hármaskönyvből azt olvassák ki, hogy a korona, ez a szimbolizált tárgy, a nemzeti szuverénitás egész foglalatát jelenti; benne mint minden jognak egyenlő-rangu forrása szerepel a király és a nemzet, akik közösen „a szent korona testét alkotják”. Nem akarjuk vitatni azt a kérdést, hogy a szent korona-elmélet ebben a formában igaz-e, annyi azonban jogi és böleseleti érvek előráncigálása nélkül igazolható, hogy a tan ilyen formában már nem felelhet meg a mai kor igényeinek. Maga az elmélet teljesen irracionális, nincsen semminemű olyan ésszel megragadható magja, ami elfogadhatóvá tudná tenni az újabb kor meglehetősen tradíciómentes gondolkodása előtt. Honnan, kitől kapja a szent korona viselője a nemzettel egyenlő értékű jogát és hatalmát? — erre a kérdésre a szent korona-elmélet nem felel. A két angol forradalom tökéletesen tisztázta és a józan ész előtt kristálytiszttan igazolta a királyi hatalmat. A Milton-féle szerződés-elmélet szerint egyetlen szuverén van csak, a nemzet s a király is neki köszönheti hatalmát. A szent korona-tanban az uralkodó önkénye ellen semminemű garancia nincs, s ha tullépi jogkörét, az alattvalók számára, kik a szent

koronának szintén tagjai, nem marad más választás, mint legjobb esetben a passzív rezisztencia. Azok a politikusok, akik ezért a meglehetősen vékony elméletért még ma is lelkesednek, azt akarják velünk elhitetni, hogy a közbatalomnak ez az együttes és elválaszthatatlan birtoklása, amely „modern“ felfogás volt Werbőczy korában, a mai kor igényeit kielégítheti. Mert mit jelent az elmélet ebben a formában? Azt, hogy a nemzet, amely sok milliós tömeg, amióta a politikai jogokat kiterjesztették, egymagában, a törvényes formák közt megkoronázott király nélkül valami furcsa félnemű lény, amely önálló politikai cselekedetre képtelen. Történelmi szemüvegen nézve nem láthatunk benne mást, mint a védekezésnek egy módját, abban a küzdelmes időszakban, amikor a magyar országgyűlés törvényhozói jogát kétségbe vonták.

A magyar nemzeti lelket nem tudta megmástitani az idegen invázió Buda visszafoglalása után, s az angol-szász népekével azonos individualista tendenciák előtörtek II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában. Ballagi Aladár, ennek a kornak legkitűnőbb ismerője kimutatta, hogy Rákóczi az 1690-iki angol alkotmányt ültette volna át győzelme esetén Magyarországra. Az individualizmus nem oly tudatos, mint Angolországban, ahol azt a nagy írók művein kívül röpiratok ezrei oltották bele egy műveltségben előrehaladott nemzet köztudatába, de megléte minden kétséget eloszlató módon konstatálható. A mozgalom fényes összhangban tünteti fel az individualiz-

must: politikai szabadságot kíván a nemzeti egyén, vallás- és lelkiismereti szabadságot az egyes ember számára.

Rákóczi szabadságharcának leveretése után megmaradt a rendi országgyűlés, de csak mint valami megtürt intézmény, mint mézes madzag a megcsalt nemzet lecsillapítására. Az 1715-iki 45. t. c. mutatja, hogy a királyi hatalom a rendek akarátával szemben mily aránytalanul nagy s az országgyűlés valóban nem egyéb, mint formáság. Az uralkodó óriási jogokat kapott a biráskodásban, s ennek révén folyvást beavatkozik a polgári ügyekbe. A kancellária, ahol az egész közigazgatás összefutott, egyedül neki felelős, s az ő szándékait hajtja végre a rendek legesekélyebb ellenőrzése nélkül. Minden hivatalnokot az uralkodó nevez ki, egészen a legalsóbbrendű vámkezelő közegig. A közigazgatásnak még olyan kis apró-cseprő dolgai is az uralkodó elé kerülnek, mint aminők a vámszabadalmak, a vásárendék, céhrendék, stb. A városokat illetőleg pedig III. Károly hatalma betűszerinti értelemben korlátlan. De mindez hagyján, az állítólag „szuverén“ országgyűlés menetébe folyvást beleavatkozik és nem egyszer meg is bünteti azokat, akik a saját vagy végrehajtó közegeinek akarátát kritizálni merészelik. Ehhez járul még a gazdasági élet egész intézésére kiterjedő királyi jogkör.

Felvethető ezek után az a kérdés, hogy a germán individualizmusra volt-e a magyar nemzetnek hajlama? Alkotmányunk fejlődése feltétlenül emel-

lett bizonyít. De még elfogadhatóbbá teszi az a nagy egyházi és vallási átalakulás, amely szintén „Zápolya öldöklő századában“, a nagy alkotmányos harcok idején végbement. Néhány főur kivételével az egész ország áttért a protestáns hitre. Ez nem lehetett nálunk Magyarországon pusztán külsőség, mint például Lengyelországban, mert később, amikor a protestánsok visszatérítése megkezdődött, és a katolizáló reakció a legbrutálisabb eszközök alkalmazásától sem riadt vissza, továbbra is ezen a hiten maradt Magyarország lakosságának körülbelül ötven percentje. Feltűnő, hogy a régi rendi Magyarország annyira türelmes, hogy ugymondjuk, szabadelvű a vallási kérdésben, hogy Magyarország az első országa a világnak, amely a vallásszabadság elvét a magáévá tette. Erdélyben 1571-ben elismerik még a protestáns országokban is üldözött unitáriusokat is bevett vallásfelekezetnek. Mi a felekezeti szabadelvűségben megelőztük még a szabadság hazáját, Amerikát is, Angolországot pedig messze elhagytuk.

A régi rendi alkotmány mellett a magyar politikai gényusz teremtett önmagából még egy másik intézményt is, amely szintén a magyar individualizmusnak egyik legkézzelfoghatóbb jele. Ez az intézmény a régi magyar vármegye.

A vármegye valamikor az Árpádházi királyok korában katonai szervezet volt és tisztán a honvédelem ügyét szolgálta. Lassanként, az Árpádházi királyok uralmának vége felé, már mint birói tes-

tület működik, az Anjouk alatt pedig tovább alakul. Mátyás király alatt már csak lazán függ a központi hatalomtól, és felelős kisebb tisztviselőit maga választja. Az 1504. és 1578-ik esztendőök között teljesen kiképződik azzá, ami az angol county volt, szóval az állammal parallel működő kis hatalom, megvan a saját közigazgatási, minden mástól elhatárolt jogköre, saját pénztára, stb. 1723-tól kezdve a vármegyék kodifikált törvény szerint intézik a közigazgatás ügyeit. A rendi szabadság a Habsburgok uralma alatt a vármegyék bástyái közé szorult, amelyek a nemzet fennmaradása szempontjából mérhetetlen becsü szolgálatot végeztek. A feudális rendszerben úgy tekinthetjük őket, mint a legdemokratikusabb szerveket, s később, a XIX. században a vármegyék válhattak volna a közigazgatási demokrácia alapjaivá, ugyanugy, mint Angolországban a gróf-ságok.

A régi rendi alkotmány, a protestantizmus, az autonóm vármegye, a magyar nemzet individualizmusának csalhatatlan képletei. Az ujkori liberalizmusnak hazánkban tehát vannak félreismerhetetlen elemei s történelmi előzményei. Hogy a régi Magyarország megcsontosodott a rendiségben, ennek bizonyára meg voltak a maga okai és magyarázatukat megtalálhatnánk azokban a viszonyokban, amelyek lehetetlenné tették, hogy a magyar nemzet szabadon, lelket bénító idegen behatások nélkül kifejtse politikai képességeit. Egyik magyarázata a polgári osztály hiánya.

A felvilágosodási kor Magyarországon.
A Martinovics-féle összeesküvés.

Magyarország a liberalizmus előtt is megnyitotta kapuit, még pedig ugyanabban az időpontban, amikor Nyugaton zajosabb életjelt adott magáról. A XVI. századbeli reformációnak az analog esete ment végbe Magyarországon. A liberális eszmék eljutása annál sajátosabb, mert az országban — mint mondtuk — hiányzott a polgári osztály. A szabadelvűség tisztán polgári ideológia, s azok az arisztokraták és nemesek, akik hűvévé szegődtek, a saját érdekeik ellen vétettek. Egyes, mágnás és nemesi rendből való doktrínérek annyira a francia forradalom s a felvilágosodási iskola hatása alá kerülnek, hogy saját kiváltságaikat visszaélésnek tekintik. Egyik legérdekesebb a sok közül báró *Orczy Lőrinc* esete. Gazdag főúr, előkelő nagy méltóságokat viselő főember, de nyíltan ki meri mondani, hogy a szegények izzadtsága és vére szennyezi be a gazdagok vagyonát.*)

József nádor nemrégén közzétett levelei megdöbbentő képet tárnak elénk az akkori Magyarországról.**) Felterjesztéseiből kitűnik, hogy hazánk benne van a forrongó Európában és a legigaztalanabb az az állítás, hogy az e korbéli magyar nemeség parlagi, a nagyvilág dolgaiban pedig járatlan. Ugyanugy, mint ebben az időben Ausztriában,

*) *Fraknói Vilmos*: Martinovics és társai összeesküvése.

**) József nádor iratai. Budapest, 1925.

Németországban, Olaszországban, nálunk is a francia forradalom eszméi foglalkoztatták a műveltebb elméket. Az első szabadkőműves páholyt Magyarországon *Linzing János* nevű nyomdász alapította Nagyszébenben 1769-ben, s ettől fogva a titkos társaságok szaporodtak, a nádor hivatalba lépésekor pedig az egész ország tele van Jakobinus-klubokkal és egyéb titkos társaságokkal. És nemcsak a Bécsben és a külföldön járt intelligenciát ragadják meg a francia forradalom tanításai, hanem a megyei köznemességet is. József nádor bátyjához, Ferenc császárhoz intézett fölterjesztéseiben többet foglalkozik a titkos társaságok elleni védekezéssel, mint bármely más üggyel. Egymásután jelennek meg a cenzura elkerülésével a lázító kiáltványok. (Nagyszombat, Pest, Vác, 1798, 1800.) A Martinovics-pörben szerepelt jogügyi igazgató felterjesztésében előadja, hogy alig van az országnak olyan fontosabb városa, ahol ne működne szabadkőműves páholy vagy jakobinus-klub s az agitátorok irataikban elégedetlenséget szítanak. A francia forradalom infekciója behatolt még a vármegyék közgyűlési termeibe is, mint Zemplén példája mutatja.

A magyar aufklärista irodalom első jelentékeny terméke *Batthyány Alajos* gróf „Ad amicam aurem“ című kétkötetes brosuraszerű munkája. (1790—91.) A voltaireiánus gróf mint jezsuita növendék kezdte meg pályáját és mikor rendjéből kilépett, a leglenyűgözőbb lelki disciplinából ugrott át a legellentétebb végletbe. Mint a kiugrott pa-

pok legtöbbje, megundorodott attól a rendszertől, amellyel nem tudta magát azonosítani, és valóságos forradalmár lett. Mint humánus gondolkodású ember mély részvétet érzett az elnyomott, agyonsanyargatott jobbágyságok iránt, de nem akarta őket máról-holnapra felszabadítani. Minthogy politikailag még nem eléggé érett a parasztság, úgy gondolta, hogy egyelőre elég lesz, ha az országgyűlésen a nemesség képviseli az érdekeit, de a szabad költözködés joga, az uriszek eltörlése, s a jobbágnak az a joga, hogy nemesi birtokot vásárolhasson, már mind megvalósíthatók. Montesquieu és Rousseau hatása minden írásművén kimutatható. Ő mondotta ki először Magyarországon a népfelség elvét. A vallási kérdésekben deista, kárhoztatja a vallási türelmetlenséget és a katolikus egyház különleges helyzetét. Minden művén érzik Rousseau romantizmusa, de Jean Jacques stilusa és lendülete nélkül. Könyvei mindamellett igen nagy port vertek fel. Ellenfelei a francia forradalom példájára hivatkozva, azt próbálják vele szemben bebizonyítani, hogy mennyire kárhozatos mindennemű ujitás.

Martinovics és társai összeesküvésében a francia forradalom liberalizmusa mint a tett propagandája nyilvánult. Hajnóczy kivételével, aki a szabadelvűség angol irányával mutat rokonságot, csaknem valamennyien jakobinusok. A forradalmi káté nem egyéb, mint az emberi jogok deklarációja. A költők közül, kiknek képzeletét a francia forradalom megragadta, a tehetséges, temperamentumos, nyugtalan

Bacsányi érdemel említést. Egyik versében a francia forradalom lázító hangja üti meg fülünket:

Nemzetek, országok, kik rut kelepében,
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében,
Koporsóba sujtó gyászos vasigátok,
Nyakatokról eddig le nem rázhattátok.

Vad haraggal, fenyegető hangon fordul a mágnásokhoz, és Robespierre guillotineját vetíti a szemük elé a következő strófában:

Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbágyitoknak fölszentelt hóhéri,
Gyertek, hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párisra vessétek.

A szerencsétlen véget ért mozgalom legkomolyabb gondolkodója, legnagyobb alakja kétségkívül *Hajnóczy József* volt. Pozitív szellem, aki nem is gondolt arra, hogy az egész régi társadalmi rendet máról-holnapra ki lehet sarkaiból emelni. Fontos megyei hivatalából alacsony származása miatt lökték ki, s úgy látszik, elkeseredése hajtotta Martinovicsék közé. Hajnóczy nem radikális ujitó. Elismeri a monarchia létjogosultságát, de azt korlátozni kell olyanformán, mint azt Locke tanította. A dolgok régi rendjéből indul ki, amelyből meg kell szerinte hagyni mindazt, ami jó, helyes és a jobb jövőnek kiinduló pontjává válhat. Például azt a törvényt, mely szerint a nemest csak törvényes idézés után szabad elfogni, ki kell terjeszteni a jobbágyságra is. A papokat ő is kizárja a törvényhozásból.

Kétségkívül ideális lelkesedés, de amellet

nagyfoku naivság is kellett ahhoz, hogy valaki akkoriban forradalmat szitson Magyarországon. Forradalmi lelkesedést támasztani ott, ahol olyan szörnyű, még hozzá rendithetetlen hűségű erők állanak a hatalom rendelkezésére, vak hiszékenységre mutat. De még ha komoly támasztékokat és erőforrásokat talált volna a felkelés sikere esetén! El kell ismerni az összeesküvők mozgalmának eszményi értékét, de teljes tárgyilagossággal, csak annyit mondhatunk, hogy törekvéseikből minden meggondoltság hiányzott. A magyar társadalom ebben az időben annyira elmaradt, az ország társadalmi rétegződése annyira elütött a nyugateurópai példáktól, hogy francia mintára megcsinálni ilyen mozgalmat, a leghiábavalóbb s feltétlen balul végződő próbálkozás lett volna. Odaát Franciaországban meg volt az évszázadok óta megerősödött jómódu polgári osztály, amely 1789-ben az uralomba már belenőtt. Ilyen szervi hibákban sinylődő forradalom nem végződhetett volna mással, csak felfordulással, vagy pedig diktatúrával.

A megriadt hatalom a francia felvilágosodás kisedet hajtásait játszi könnyedséggel kigyomlálta Magyarországon. Az ítélet végrehajtása után minden nyilást gondosan bezártak, hogy a szörnyű tanok be ne ömöljenek, szigorították a cenzurát, megerősítették a kémrendszert, majd papokkal, barátokkal, apácákkal elárasztották az országot. Azt hitték, hogy az egyház lelki fegyelme az aufklárizmus járványa ellen a leghathatósabb orvosság, s ha még ezt megfejelik erős rendőri készséggel, akkor nyu-

godtan alhatnak. Így gondolták legalább Ferenc császár csatlósai, az akkor fennálló rendszernek éber és mindenre elszánt őrei. Azt valóban el is érték, hogy jó darab időre kriptává változtatták az országot.

Martinovicsal és társaival csaknem egy időben egy igen komoly, realpolitikus ujtó is fellépett, kinek érdemeit elhallgatta az utókor. Ez *Berzeviczy Gergely* volt, az evangélikusok főgondnoka, külföldet járt, nagykézsűltégű férfit, de akiből hiányzott az agitátor-temperamentum. Működése azért nevezetes, mert ő volt Smith Ádám első magyar tanítványa, s egyuttal előfutárja a nagy Széchenyinek. A közgazdasági problémák első alapos s európai nivóju művelője Magyarországon. Ugy látta, hogy Magyarország és Közép-Európa gazdasági felvirágzását csak a szabadkereskedelem, a régi monopóliumok s egyéb gazdasági megkötöttségek megszüntetése segítheti elő. 1808-ban megjelent kis gazdaságpolitikai értekezésében*) azt hangoztatja, hogy az osztrák császárság és Oroszország között meg kell szüntetni a vámsorompókat. Kifejti, hogy Európa gazdasági ereit a folyók szolgáltatják, amelyek úgy hálózák be a kontinenst, hogy csatornákkal könnyűszerrel összeköthetők. Már az ő elméjében megfogant a Duna-Tisza-csatorna, a Száva-Adria-csatorna terve, s ami még ennél is meglepőbb, szükségesnek látta, hogy a Földközi tenger és a

---

*) Ansicht des Asiatisch-europaeischen Welthandels, Pest, 1808.

Vörös-tenger között levő földszorost Sueznél minél előbb csatornával átvágják. Írásai szárazak, unalmasak, lendületnélküliek, ezért nem is volt hatásuk.

A szigorú, a tárgyilagos kritika nem dicsőítheti szuperlatívusokban a Martinovics-összeesküvést, mert nem volt benne semmi nagyvonalúság, sem egyetlen gyakorlatilag kivihető gondolat. De vérbefojtott mozgalmuk nagyjelentőségű esemény azért, mert ez volt a magyar szabadelvűség, ugyanakkor az új Magyarország első hajnalpirkadása az abszolutizmus lelket zsibbasztó sötétségében. A komoly, nagy reformmozgalom megindításához Ferenc császár uralma alatt *Széchenyi István* tekintélyére és elméjére s *Kossuth Lajos* káprázatos talentumára volt szükség.

Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos.

Miután a magyar szabadelvűség koránjött apostolainak fejeit leütötték, úgy elfojtották az új áramlatot, hogy az jó negyedszázadon keresztül még csak életjelt sem adhatott magáról. Igazolódott Mill Stuartnak az az állítása, hogy az új eszmék nem törnek okvetlenül keresztül az akadályokon, ha az ellentállás elég arra, hogy őket bölcsőjükben megfojtsa. A szabadelvűség igéi mint hamu alatt lapangó tűz pislogtak tovább, hogy annál elemibb erővel törjenek elő 1825-ben, amikor gróf Széchenyi István reformterveivel fellépett.

Széchenyi a doktrinér ujitóktól, kik az ő vér-

tanúságot szenvedett szellemi ősei voltak, nagy képességein kívül abban különbözik, hogy praktikus oldalán ragadta meg a kérdést; a nagy ideák mellett észszerű gyakorlati tervekkel jött, amelyek ebben az időben már nem voltak megvalósíthatatlanok. Hatása és rögtöni sikerei pedig abban lelik magyarázatukat, hogy vágyakat, reményeket képviselt, melyeknek teljesülésére már elérkezett az idő, formát adott annak, ami élt a lelkekben, másszóval azt tette, amit minden agitátor, minden ujtó s minden idők apostolai. Liberális volt-e Széchenyi? Hogy erre a kérdésre megfelelhessünk, minthogy tárgyunknál fogva csupán ez érdekel bennünket, Széchenyi nagykiterjedésű, bonyolult, egész pályáján folyvást változtatott tanításait le kell egyszerűsíteniünk egészen primitív formákra. És ez a kérdés nem érdektelen éppen napjainkban, amikor fellépésének százéves évfordulója alkalmából különböző politikai pártok s tudományos egyesületek előszedték a legnagyobb magyar sokat vitatott tanításait.

Széchenyit különböző időben más-másképpen magyarázták és értették. Kortársai, amikor Kossuth Lajos fellépett, elfordultak tőle, annak ellenére, hogy elismerték nagyságát. A 67 után elkövetkező időszakban a szabadelvű gondolat egy darabig olyan erős volt, s annyira éltek még a 48. és 49. dicső hagyományai, hogy a számottevő politikusok vele szemben Kossuthnak adtak igazat.*)

---

*) *Beöthy Ákos*, A magyar államiság fejlődése és küzdelmei, II. kötet, első rész.

A XIX. század utolsó évtizedeiben bizonyos agrárius körök sajátították ki maguknak Széchenyit, s megtették őt a konzervatív agrár irányzat mestérének, mintha agitátori munkásságát a merkantilizmustól egy egész világ választotta volna el. Nemrég, a Széchenyi-centennárium alkalmával pedig cégtáblának használták fel maguk számára azok a bizonyos ultrakonzervatív testületek, amelyek minden individualizmusnak halálos ellenségei és egy világ választja el őket Széchenyitől, aki ellenmondásai mellett egyben következetes: tudatos és szélső individualista. Megtették Széchenyit a böcs, tapogatózva haladó konzervativizmus, azonkívül a jutányos megalkuvás megszemélyesítőjének, s legnagyobb erénye az ő szemükben az volt, hogy nem akart szembeszállni Ausztriával. És ez nem is csoda, mert Széchenyivel csaknem úgy vagyunk, mint Marx Capitaljával. Pályája nem egyenes vonalú, könyvei pedig a gondolatoknak, a lázas érzelmi kitöréseknek, a megjegyzéseknek olyan kuszált, tulzsufolt halmazát alkotják, hogy nehéz belőlük kivenni a valódi értelmet. Széchenyi valóban nem volt liberális olyan értelemben, mint Wesselényi, vagy még kevésbbé, mint Deák vagy Kossuth, mert félt a korszerű politikai reformoktól, de saját szavaival bizonyítható, hogy az etikai, a gazdasági kérdésekben ugyanolyan abszolút liberális, mint amilyen ebben az időben Smith Ádám, vagy Bentham, s az összes angol szabadelvűek. Akik Széchenyiből a konzervatívot szeretnék kihámozni, azt erősítik, hogy nem le-

hetett szabadelvü, mert irtózott minden forradalomtól, mert a szabadelvűség — mondják ők — a forradalommal azonos.

Az előzményekben már rámutattunk arra, hogy az angol szabadelvűek az állandó evolúciót hirdették és nem az erőszakos forradalmi átalakítást. Az evolúció még nem revolúció. Széchenyi evolucionista s hozzátehetjük: a szélső konzervatívok szerint forradalmár, mert (szerintük) forradalom minden újítás. És melyek most a liberális elemek Széchenyi tanításaiban, — ezt könnyen kimutathatjuk akkor, ha Széchenyi erkölcsi és gazdasági nézeteit az ő politikai meggyőződéseitől elkülönítjük.

Gróf Széchenyi Istvánt nem ok nélkül nevezték a nemzet legnagyobb nevelőjének. Kiinduló pontja az volt, hogy az elmaradt, parlagias, tudatlan magyarság tagjait ki kell nevelni művelt, önálló, öntudatos lényekké. Mint Sokrates, ő is a magunkbaszállást, a magunk megismerését tanította első s alapvető erénynek, mert az őszinte magunkbaszállás, a saját bűneinknek, fogyatkozásainknak megismerése nélkül semmiféle magasbaemelkedés nem lehetséges. Ideálja a lelkileg független ember, aki a maga lábán jár, a maga eszével gondolkodik, s nyitott szemmel nézi és látja a világot.

„Lelki független ember — mondja — összevén minden rendbelit, kik valamely hathatós fordulást tehetnének létünkben, hány van? Hány mer jobbágyi hív s alázatos, de egyszersmind férfiúi önérzéssel királysзék elébe lépni, s a fejedelem atyai

keblébe a hon kívánatait bátran kiönteni? Ki mer tiszta lelkiismereti bátorsággal viszont a honi előítéletek seregével szembeszállni s hazafiait éppen ott támadni meg, hol mint nyavalyának gyökérhelye a vágás legkinzóbb? S ha lennének is ily hazafiak, kiknek szándéka oly tiszta, mint kristály, vajon van-e elég lelki tehetségük s élettudományuk, jószándékaikat nemcsak egekbe fohászkodni, hanem azok gyümölcseit is az élők közé előteremteni?“ . . .

Széchenyi valósággal bálványozza a munkát, dicsőíti a tetterőt, magasztalja azt az akaratelhatározást, azt az erő kifejtést, amit nem külső hatalom kényszerít reánk, hanem belső indítékokból vesszük véghez, a saját megfontolt elhatározásunkból. Ma, amikor az egyéni tehetetlenség szégyenletes példáit látjuk, szinte szentségtörés Széchenyit tüntetni fel úgy, mint a mai nemzedéknek ideálját és vezérét. Ha irodalomtörténészeink módjára kiszednénk Széchenyiből mindazt, ami az angol utilitarista filozófusokra, mondjuk Benthamra vagy Smithre emlékeztet, egy kis rosszakarattal hozzáadásával ki lehetne mutatni, hogy nézetei nem önállóak. A nem hatásböngésző egybevetés azonban legfeljebb csak hasonlóságot vagy rokonságot mutat, ami nem von le semmit az ő eredetiségéből. Az angol individualizmus annyira egyénivé vált nála, annyira áthasonult s felolvadt az ő lényében, olyan eredeti módon alkalmazta azt a magyar életre, hogy a legoriginálisabb egyéniségek egyike. Impresszióit hosszú utazásai közben Angolországban szerezte, az angol gazdasági

teoretikusokat olvasta s bizonyos befolyásuk kétségtelenül érzik minden munkáján. Mit látott Angliában? A független polgári munka, a szabad mozgás, a vállalkozó szellem szinte korlátlan kibontakozásának csodáit. És itthon, elmaradt hazájában ezt próbálta beplántálni a lelkekbe. „A tiszta lelkiismeret, élettudomány, egészség és vagyoni rend“ — ez az angol szabadelvű életideál. Ezt ismétli, variálja Széchenyi csaknem minden könyvében. A nyugateurópai kapitalizmusnak ő az első apostola Magyarországon. De idézzük a saját szavait. A Világ című művében angol utazásairól elmélkedve, többek között a következőket mondja:

„Britanniában utazván, hol az újabb emberiségnek minden bizonnyal legtöbb remekei vannak . . . sok oly tárgy ötlük előmbé, melyen nem tudék eléggé bámulni, 's melyen szintugy bámuland minden odamenő, ki nem vak, 's utazási idejének nagyrészét el nem teoriázza, el nem pipázza, 's el nem alussza — 's bámulatomban a' tudni-vágy is kinzott — 'S meg nem szüném mindenek unalmára mindegyre tudakozni: ugyan ki építé ezen hidat, mely oly könnyen lebeg s mégis oly erős: Ki azon ropant gátot, mely a tenger áuheinek oly uriasan parancsol; ki azon számtalan jótévő intézetet, melyekben az elnyomorult embertörs gyámolittatik . . . Ugyan kik voltak azon dicső uralkodók, azon tiszteletreméltó előkelők, kik mindezen remeket nagylelküleg honok s az emberiség hasznára 's diszére alkoták . . . Az angol hátat fordított s fogai között így mormogott: ez ugylátszik ábrándozó poéta, ki mindazt csudának, nagylelkűségnek 's a' t. tartja, ami nem egyéb mint jó rendeleti munka következése, melynek rugója nem volt egyéb, mint jobb lét 's haszon utáni vágy . . . Hidegebb vérű s rendesb nyomozások után . . . lassanként végre rájöttem, hogy szinte mindaz, amin legjobban bámulék, nemcsak a kormány

által nem állították fel, hanem a kormány még legkisebb segédelmi részt sem vőn benne . . . hanem azon tárgyak . . . általánosan s egyesületek munkái 's állítványi, melyekre egyeseknek megpendítésen, bölcs irányzáson, szorgalmas 's áthatatos hozzájárulásán kívül egyéb nevezetes befolyásuk nem volt."

Széchenyi olyan új magyar társadalmat képzelt, melynek tagjai kiművelt fejű, magasabbrendű emberek s az erkölcsi szolidaritás belső kötelékeivel vannak egymáshoz fűzve. Ez az önkéntes kooperáció az angol és amerikai szabadelvűség kizárólagos terméke. Széchenyi tudni sem akart a 67-es kiegyezés után kialakuló vagy mostani dajkáló, ápoló, nevelő államról. És társadalmi koncepciójában a szabad emberek organizált közössége ugyanugy elkülönül az államtól, amint azt a bevezetésben meghatároztuk. A „közös érdek — mondja — azon nagy titok, mely mindent egyesít, 's a' nemzetek hosszú éltöknek egyedüli garantiája." Széchenyi az első a magyar gondolkodók között, kinek elméjében felvillant a közlélek fogalma, mely azután összetartja az önkéntes társulást. „A közlélek pedig — mondja — mely soha nem tekintí, az országlás segít-e vagy sem, semmi egyéb, mint a' közönségnek azon értelmi sulya 's adakozási készsége, melynél fogva a nagyobbbrész átlátja: hogy számos kistehetség concentratioja óriási erő, 's azon ideig-óráiglaní áldozat, melyet kiki a közjóra szán, minden bizzonnyal legnagyobb kamatokkal megint ráháramland vissza." Nyilvánvaló tehát, hogy nála nemzeti erők egyesítése alatt tisztán lelki szolidaritást kell érteni, nem pedig azt

a bürokratikus központosítást, amelyben ma élünk Magyarországon.

Individualizmusának csalhatatlan bizonyítéka a konkurrenciáról szóló nézete. Több helyen írja, hogy a kultúrának s civilizációnak két fő előmozdítója van: egyik a szabadság, a másik a vetélykedési ösztön. Az utóbbi, tudniillik a konkurrencia, minden gazdasági tökéletesedésnek elengedhetetlen feltétele, Széchenyi szerint is. Ugyanugy meg volt győződve a verseny szükségességéről, mint a fiziokraták vagy Ricardo.

Ebből a néhány kiragadott idézetből kitűnik, hogy mindaz, ami Széchenyi tanításaiban etikai és gazdasági elem, az nem egyéb, mint a leszűrődött, az ő gondolkörében egyénivé lett angol szabadelvűség. Közel negyedzázados agitátori tevékenységének végzetes hibája az, hogy programja egyoldaluan morális, és gazdasági; Angolország nagyszerű politikai szabadintézményei nem gyakoroltak rá maradandóbb hatást, amit Beöthy Ákos nem ok nélkül vet szemére. Először hadat üzent a rendi szervezetnek, de a negyvenes években, amikor a robot és az ősiség eltörlésének kérdése az országgyűlésen napirendre került, felszólalt ellene, ugyanakkor ellenezte a zsidók emancipációját is. Ugy látszik, Angliában tisztán csak a briliáns anyagi eredmények vonzották, de a politikai élet nem. Pedig az anyagi fejlődés parallel halad Angolországban a politikai élet fejlődésével s a kettő összefügg.

A magyar nemzet — mint tudjuk — a negy-

venes esztendőkbén már elfordult tőle. Vannak, akik ma azt mondják, hogy az országgyűlés többsége azért nem követte Széchenyit, mert az ő világába nem tudott felemelkedni. De ugyan megérthető-e Széchenyi? Kritikusai közül már *Grünwald Béla* sem mérte őt a normális ember mértékével, azóta pedig köztudomásu lett, hogy lelkileg beteg ember volt, innen magyarázhatók ellenmondásai és következetlenségei. Gondolatrendszerében a legnagyobb következetlenség az, hogy elfogadja azt az etikai bázist, amelyen az angol szabadelvűség összes járulékaival : a klasszikus parlamentarizmussal együtt felépült, de ugyanakkor visszaretten a politikai jogok mérsékelt kiterjesztésétől is. Kiáltó ellenmondás! A gazdasági szabadelvűség a politikaitól elválaszthatatlan, egyik logikusan kiegészíti a másikat. Ipart, kereskedelmet, földmívelést teremteni szabad társadalmi kooperációval, elnyomott, a politikai jogokból kizárt tömegekkel, még hozzá nemzeti önállóság nélkül, képtelenség. Széchenyi szélső liberális a gazdasági kérdésekben, konzervatív a politikában; a logikát annyira lábbal taposó következetlenség ez, mintha valaki egyidőben volna katolikus meg protestáns. Tragikus tévedése volt az is, hogy az öntudatra ébredt magyarság kifejtheti nemzeti erőit, ha oda van láncolva Ausztriához. Ennek az ellenkezőjéről háromszáz év magyar történelmének tanulságai győzhették volna meg. De meggyőzhettek volna a világtörténelmi analógiák, főleg pedig a gyarmatországok tanulságos példái.

Széchenyiből merőben hiányoztak azok a tulajdonok, amelyek őt alkalmas pártvezérré avathatták volna. Mert a pártvezérnek világosan kell látnia a célt, és nyílegyenes uton kell haladnia. Ha ide-oda kapkod, elveszti népszerűségét. De az ő egész pályája tele van ellenmondásokkal. Sohasem tudta biztosan, hogy egy rothadó vagy egy ujjászülető nemzet tagja-e. 1847-ben annyira felbőszült Kossuthra és a szabadelvű ellenzékre, hogy az egész országgyűlést el akarta fogatni. És mégis ilyen előzmények után tárcát vállalt Kossuthtal együtt Batthyány kabinetjében. Elítélőleg nyilatkozott a szabadságharcról, de döblingi magányában megírta a Bach-kormány ellen megsemmisítő támadó iratát, a Blicket, Ferenc József ellen pedig megírta Nagy szatíra címen megjelent gunyiratát, amelynél gyilkosabb támadást még nem intéztek uralkodó ellen.

Az elmondottakat még azzal egészíthetnénk ki, hogy Széchenyi, aki úgy igyekszik magát feltüntetni, mint realista, politikus és racionalista újító, voltaképpen idealista. Idealista, mert magasabbrendű embereket akart nevelni korának embereiből, s velük szemben olyan erkölcsi követelésekkel lépett fel, melyek messze túlhaladták a valóságosság határát. Mindenütt a tiszta észt emlegeti, de bonyolult mondatai szinte feszülnek az érzelmektől, s egész erkölcsi, gazdasági s politikai koncepciója tisztán lírai. Ugyanolyan romantikus jellem, mint a maga nemében Rousseau volt.

A magyar középnemesség, amely 1841-től kezdve már Kossuth Lajost vallotta vezérének, belesodródott a nyugateurópai szabadelvűség nagy nemzetközi forgatagába. Bizonyos, hogy a szabadelvű forrongás nemzetközi, de a nemzeti megújhodásnak szükségszerűen bele kellett kapcsolódnia. És ebben az esetben nincs ellenmondás a nemzetköziség és a nacionalizmus között. Mint az előzményekben láttuk, Európa elnyomott nemzetei a XIX. század elejétől kezdve összeegyeztették a nemzeti öncélúságot a francia forradalom eszméivel. A nyugateurópai szabadelvűségnek ez a szerencsés egybekapcsolódása a nemzeti megújhodással, úgy látszik, érthetetlen volt Széchenyi előtt. De annál inkább megértette ezt Kossuth Lajos, akinek jellemét, működésének általános karakterét néhány szóval össze kell hasonlitanunk Széchenyivel.

Kossuth Lajos igazi Isten kegyelméből való nemzetvezér, megáldva mindazokkal a fényes észbeli és jellembeli adományokkal, amelyek alkalmassá tették őt arra, hogy a különben szalmaláng természetű magyar nemzet sorsát kezébe vegye. Széchenyi Istvánnal megegyezik abban, hogy ő sem radikális ujitó, sőt bizonyos vonatkozásban még nálánál is konzervatívabb, mert nagy ellenfele nem csinált titkot abból, hogy a magyar nemzetnek a költők által romantikusan ábrázolt multját megveti. Kossuth tiszteli a multat s döntő fontosságúaknak tartja a régi, ezer esztendőös formákat. „Mi ugyan a formákat — mondja Széchenyinek adott válaszá-

ban, 1842-ben, — olyan igen megcsontosultaknak nem látjuk, mert alig ismerünk a históriában alkotmányos, aristocratiai formákat, melyekben több fogékonyság volt volna a képviseleti rendszerre minden megrázkódtatás nélkül békésen, nyugalmasan és az eredeti nemzeties alaptípus megtartásával átalakulhatni, amint ez minálunk megtörténhetnék, ha nemzetünk, s így önmagunk érdekeit is igazán magasabb szempontból fogjuk fel, mint amely akkor vezérel, midőn a jól értett szabadsággal merő ellenétben álló szabadalmasságokat még egy-két évig, vagy ha úgy tetszik, egy-két emberéletig tengetni akarva, oly dolgokhoz göresösen ragaszkodunk, melyeknek nagy jövőndői már bizony ^{statisztikára} bizonyítatra sincsenek, kis jövőndők is csak úgy ^{lehet}, ha ezen kis jövőndőt a nemzet nagy jövőjének feláldozásával nem iszonyodnak megvásárolni“.

Kossuth Lajos abban különbözik legfőképpen Széchenyitől, hogy egy minden részletében átgondolt, nagy, egységes társadalmi, közgazdasági, politikai koncepcióval lépett fel, amely minden árnyalatában tökéletes s ellenmondásnélküli: valóságos filozófiai rendszer. Az iskolás közikönyveknek az az elcsépeelt megállapítása, hogy Széchenyi anyagi felvirágzást akart, Kossuth pedig csupán csak a nemzeti szabadságnak volt zászlóvivője, elferdített és hamis. Az állítólag realista Széchenyivel úgy szokás szembeállítani, mint szertelen idealistát. Aki beletekint Kossuth írásaiba és 1832-től kezdve elhangzott beszédeibe, meggyőződhetik igen könnyü-

---

VIII. FEJEZET

---

szerrel éppen az ellenkezőjéről. Kossuth hideg, számító elme, célkitűzéseiben pedig határozott, nyílt, egyenes. Mindig a múlt és a közvetlen jelen adottságaiból következtet a közeli jövőre, ezért politikai programja nem rapszodikus, mint Széchenyié, hanem empirikus módszer szerint, a logika törvényei alapján fel van építve. „... És midőn az institúciók javításáról van szó, ezen bonyolódás igényeiből fejlik ki a haladás phylosophiája, miszerint ridegen elkülöníteni talán egyetlen kérdést sem lehet, hanem még a nemakarás is kénytelen magát a logika hatalmának megadni, s ha egy lépést tőn, előbb-utóbb megteszi a másikat is, mely a társaságos viszonyok kapcsolatánál fogva amannak természetes postulatuma.“ Ezt írja Kossuth 1843-ban, amikor Széchenyi azzal vádolta, hogy hebehurgyán mindent fel akar forgatni. A forradalmárnak bélyegezett Kossuth számtalanszor hangsúlyozza, hogy ... „Ha feladatunknak tűzzük ki a törvényes eszközökkel bekész haladást, úgy gondjaink legfőbbike közé kell számítanunk, hogy közállományunk átalakításában a lehetségig kevés érdeket sértsünk, s magánjogi viszonyiban, ha csak lehet, senkinek törvény által költött, törvénybe vetett bizodalját meg ne hiusítsuk.“ Hogy a multat semmibe nem vevő Séchenyivel szemben mégis jóval tovább ment a korszerű ujtások követelésében, annak csak az lehet a magyarázata, hogy Széchenyit bizonyos társadalmi előítéletek megbénították. Metternich kancellárral egész 1848-ig csaknem bizalmas viszonyban volt s abban

a hiu reménységben ringatta magát, hogy ez a tudomány- és művészetkedvelő nagy ur, aki nem zárkózott el teljesen a gazdasági reformok elől, elő fogja segíteni Magyarország feltámasztását.

Kossuth még abban is különbözik Széchenyi-től, hogy ellenfele teljesen azonosította magát nemzetével: az életét tette Magyarországnak az általa képzelt jövőjére. Kossuth, azt mondhatnánk, felül áll a dolgokon. Nemzete iránt való mélységes szeretete nem fejlődött odáig, hogy az ország és annak népét ne objektumnak tekintse. Ezért őt semmi nem ejti kétségbe. Széchenyi megtévelyodik, Kossuth Világos után nem csügged el, hanem tovább harcol a siker biztos reményében. Széchenyi sokkal inkább azonosul a nemzettel, de viszont rengeteg munkájából, beszédeiből, gondolatainak, terveinek összevisszaságából lehetetlen kikerekíteni a nemzeti öncélúság gondolatát, világosan és félremagyarázhatatlanul.

Kossuth Lajos politikai elgondolásában a nemzet mint öncél szerepel, az egyéni szabadságot, ezt a nemzetközi jellegű posztulátumot kiszélesíti a nemzeti individuumok szabadságává, ugyanugy, mint a vele egy vágású, hozzá közelebb álló külföldi nagy politikusok, például Mazzini vagy Cavour. A világforradalom-jelszó ebben az időben nem azt jelentette, amit ma a forradalmi szocialisták frazeológiájában, hanem a nemzetek szabadságát. Petőfinél például világszabadság annyit jelent: szabad nemzetek világa. Kossuth a magyar nemzet multjából a nagy

realitásokat veszi kiinduló pontul: az ősi alkotmányt, a megyei szerkezetet, s az ezer esztendőös függetlenséget, nem a dicső haditetteket, mint az e korbéli poéták. „A magyar nemzet alkalmazkodó természetű . . . de semmi körülmények között sem fog lemondani, hogy hazája az legyen, amivé első szent királya berendezte“ — mondja egyik beszédében. A magyar alkotmány dicső és megbecsülhetetlen örökség, mely a vérszerződéssel datálódik. De az elszakadást a Habsburgoktól éppugy nem kívánta, mint ellenfele, Széchenyi. 1847 március 3-iki beszédében mondja: „Az legyen a Habsburg-ház második alapítója, ki a birodalom kormányrendszerét alkotmányos irányban reformálandja, s felséges háza trónusát hű népeinek szabadságára fektetendi le, rendithetetlenül. A nép örök, — mondja tovább — és öröknek kívánjuk a nép hazáját, s öröknek ama dinasztia fényét, melyet uralkodónknak ismerünk.“

Kossuth felfogása szerint a vármegye, melyet a 67 utáni központosító kormányok annyira elsorvasztottak, hogy csak silány nyomai maradtak reánk, megbecsülhetetlen értékű nemzeti kincs. A miniszteri omnipotencia, amely Magyarországon a világháboru után érte tetőpontját, Széchenyi előtt sem volt rokonszenves, de Kossuth a francia példákra hivatkozva kimutatja, hogy a szolgaságba süllyeszt minden nemzetet, még a legdemokratikusabb alkotmány mellett is. „...organizmus, mely él és élve fejlődik: csak az intézményes szabadság lehet. Akár-

minő legyen bár a kormányforma, még ha republikánus is; a központi hatalomnak mindig municipális intézvények által kell mérsékeltetni, különben centralizációvá fajul, ami nem egyéb . . . mint álcázott abszolutizmus. Azok a nemzetek legboldogabbak, melyek legkevésbé kormányoztatnak. Erős kormány: gyámság, s akinek gyámja van, az ha nem hülye, hát kiskoru.“ Több beszédében, cikkeiben, irataiban kifejti, hogy a modern állameszme az önkormányzat eszméje, és hogy mindazt, amit a család, a közösség, a megye maga megtehet, azt nem kell az államra bízni.

Annyira szenvedélyes hive a municipális szabadságnak, hogy ha arról van szó, hogy a megye megszűnjék, később inkább megbuktatni a minisztériális törvényt, — mondotta 48-ban. „Mindenesetre a megyei szervezet lesz magyar honban a magyar alkotmányos élet nyilatkozmányának legfőbb, legegészségesebb orgánuma — írja a Pesti Hirlapban. A bürokráciától Kossuth rettentően félt. „Nincs semmi — írja — ami kártékonyabban hathatna egy nemzet politikai erkölcsiségére, mint a hivatalosztogató kormánypatronage mértéktelen kiterjesztése“. „Oly forrása ez a nemzet elrothasztásának, mely elegendő arra, hogy még különben bölcsen szervezett demokráciában is az erkölcsök megmérgeztessenek, a politikai becsületesség megvesztegetessék s mételyes hatása alatt a politikai pártállás javadalomhajhászati vetélykedéssé fajuljon. A történelem azt bizonyítja, hogy amely országban a

tisztviselők egész ármádiája függ a kormány kinevezésétől, ott a nemzet ugynevezett érdekesebb része előbb-utóbb két részre oszlik: az egyik az, amely kormányhivatalba jutott, a másik az, mely jutni szeretne.“

A sok ismétlés folytán belerögződött a köztudatba a középiskolás kézikönyveknek az a megdöbbentő hazugsága, hogy Kossuth a szegény és elkeseredett Magyarországért lelkesedett, amely folyvást lázadásra kész s rettegésben tartja a haza ellenségeit. 1841 és 48 között megjelent több kötetre menő cikkei bárkit meggyőzhetnek arról, hogy ugyanolyan pozitív gazdasági programja volt, mint Széchenyinek, azzal a különbséggel, hogy ő a részletekben sokkal inkább gyakorlatiasabb ellenfelénél. Kossuth az első Magyarországon, aki behatolt a kapitalista gazdasági rend apró részleteibe, majd előállott konkrét kereskedelmi és ipari tervekkel. Kezdetben smithianus, de később ezeket a nézeteit *Friedrich List* hatása alatt, ki a 40-es évek elején megfordult Pesten, revideálta. Minthogy szerinte a társadalom gazdasági tevékenysége is a nemzeti öncéluság szent ügyét szolgálhatja, óva intett a Németországgal való vámközösségtől. Ezért attól fogva, hogy behatóan megismerte List közgazdasági tanulmányait, neki is szilárd meggyőződésévé vált, hogy bizonyos politikai intézkedésekkel fel lehet ébreszteni valamely népben a szunnyadó képességeket. *Csengery* azt veti Kossuth szemére, hogy gazdasági nézeteiben csekély az eredetiség, ami való igaz,

de a gyakorlati politikusnál az elméleti eredetiséget nem szabad kutatnunk, hiszen a német egység gondolata sem volt Bismarcké. Kossuth úgy gondolta, hogy a vámsorompó a nemzeti függetlenséggel egyet jelent, s ennek a tételnek igazságát szomorú tanulságokkal igazolta a magyar ipar története 1867-től az összeomlásig. Annyira nem követte kereskedelmi kérdésekben az angol szabadelvűek példáját, hogy egyik cikkében a kereskedelmi szabadságról nem áttallotta ezt mondani: „Merő ideológia és merő légalkotmány“.

Az ország gazdasági gyarapodását szerinte is csak szabad kooperáció útján lehet elérni. Az ő nevéhez fűződnek: az iparegyesület, a kereskedelmi társaság megalapítása, a Pestet Fiumével összekötő vasút óriási terve. Vasutat vezetni a Karszt sziklái között, akkor még tulmerész gondolatnak látszott, de Kossuth annyira vitte a tervet, hogy megtörténtek az első mérések. Több cikket írt ebben a kérdésben; szól bennük az észhez, feltárva a nagy gazdasági hasznot, a kereskedelem előnyeit, lebilincselő erővel szól bennük a fantáziához, *Byron* Childe *Haroldjának* a tengerhez intézett remek ódáját idézve. Még érdemes megemlíteni, hogy a praktikus vám- és kereskedelempolitikai kérdéseknek Kossuth valóságos mestere.

Kossuth, számításba véve a múlt és jelen eszmeerőit, a legridegebb valóság talaján építette ki politikai szisztémáját s ennek volt ő utolsó lehetéig következetes cselekvő alanya. Az evolúció logikái

folyománya volt az, hogy a magyar nemzet kezdetben Széchenyi, majd 1840-től kezdve az ő szellemi felsőbbségének hatása alatt egy dicsőséges forradalomban egy csepp vér nélkül megteremtette az új Magyarországot. A kettőjük Új-Magyarországa ellen feltámadtak a retrográd erők. Ezért a legközségesebb történelemhamisítás úgy tüntetni fel a magyar szabadságharcot, mint forradalmat, Kossuthot magát pedig leszállítani népszerű romantikus nemzeti hőssé vagy forradalmi vezérré. A legelemibb józan ész követelte, hogy Magyarország fegyvert ragadjon a pokoli reakció ellen, s megvédelmezze magát azzal a becsstelen rendszerrel szemben, melynek Schwartzemberg Félix volt a legfőbb képviselője, akit Széchenyi a *Blick*-ben „rothadtlelkű gazember“-nek nevez. Önérzetes náció számára nem volt más választás, mint fegyvert ragadni s ezt a rendszert kipusztítani, hogy ha lehet. És Kossuth szisztémáján mégsem esett csorba. Beteljesedett a történelem logikája, az a szükségszerűség, melyről azt hirdette, hogy ő annak sorsküldötte eszköze. A kettős cézárizmus, a Habsburg-monarcha, a Hohenzollern-uralom, pozdorjává zuzódtak össze, amint ő azt megjósolta ötven esztendővel ezelőtt. A viszonyok fejlődése mégis a legnagyobb magyar államférfiúnak, történelmünk leggrandiozusabb alakjának adott igazat és a világhistória ítélőszéke felmentette őt.

A szabadelvű kor jelleme és eredményei.

Az 1825-től 48-ig tartó, ugynevezett reformkorszak a magyar nemzet életerejének és élni akarásának olyan bámulatra ragadó megnyilvánulása, amelynek mását nem találjuk ezer esztendő történelmünkben. A nemzetnek annyi nagy embere lépett elő e rövid idő alatt az ismeretlenségből, a nemzeti géniusznak annyi csodás kisugárzásával találkoztunk, amennyi elegendő lett volna valamely nagy nemzet vagy világbirodalom vezetésére. Az az állítás, hogy a reformkorszak Széchenyi István legszemélyesebb műve és érdeme, kétségkívül tulzás. Egy ember nem csinálhat korszakot még olyan kis nemzet életében sem, mint amilyen a magyarság. Ha az akkori magyar középnemesség csakugyan olyan hitvány, lusta, parlagias lett volna, mint amilyennek Széchenyi elkeseredésében itt-ott feltünteti, a Hitel, Világ és a Stádium nem arattak volna olyan szemmel látható sikert. Vezetőkre szüksége volt a magyarságnak, és szüksége van ma is, aminek az a pszichológiai magyarázata, hogy az ilyen lobbanékony, hirtelen lelkesedő vagy csüggedő, szóval szalmaláng természetű népek cselekvő készségét csak mesterségesen lehet bizonyos intenzitási fokon tartani. Jobban rá van utalva a vezetőkre, mint a kitarató, flegmatikus, kevésbé lelkesedő germán népek, például az angolok.

Gróf Széchenyi István irányt szabott a cselekvésnek, ez az ő legnagyobb s örökidőkre szóló ér-

deme. De egy élettelen vagy halálraitélt nemzet nem tápázkodhat fel olyan gyorsan, mint a magyarság 1825 után. Az 1836- 39-iki országgyűlés már a liberális reformok jegyében folyt le. Egymásután szóbakerülnek az urbériség rendezése, a büntetőtörvénykönyv időszerű reformja, fontos kereskedelmi és gazdasági kérdések. Az oppozíció kezdetben még rendi szellemű, s a gravaminálás politikában, a sérelmek feszegetésében merül ki, de lassanként átváltozik szabadelvű oppozícióvá. Az alsó tábla az 1832—36-iki országgyűlés végén már teljesen liberális szellemű, a szabadelvűség 1836-tól kezdve rohamosan tért hódít, de liberális párt még nincs.

A különböző szabadelvű frakciók megszervezésének munkája *Deák Ferenc* érdeme, az ő műve az, hogy a magyar liberálisok egy platformon tömörültek, határozott programban megegyeztek. Deák Ferenc 1841-ben, amikor Széchenyi a Kelet népében elfogult és igaztalan támadást intézett Kossuth ellen, Wesselényivel és Eötvös Józseffel együtt Kossuth mellé állt. 1848-ig Kossuth és Deák egy uton járnak. Deákot is áthatotta a humanizmusnak, a polgári szabadságnak ugyanaz az önzetlen, őszinte szeretete, mint Kossuthot; sokkal egységesebb, tisztább, világosabb és összefoglalóbb elme, mint Széchenyi. A nyugateurópai liberalizmust egységes rendszerbe fogta össze a nemzeti gondolattal, ugyanúgy, mint Kossuth; de vannak közöttük nagy és mélyreható különbségek. Az elcsépelet iskolás jellemrajz szerint Deák a bölcs mérséklet, józan középút

embere; Kossuth pedig a szertelenség és szélsőség. A jellemzés találó annyiban, hogy Deák valóban mérsékelt Kossuth-hoz képest; mérsékelt elméleti képességeit, szónoki készségét és adományait, s temperamentumát tekintve. Nincs meg benne a zseni magasba szárnyalása, jövőbe látása és az Isten kegyelméből való nemzetvezér magával ragadó ereje. Abban a másik dimenzióban, amelyet mérsékletnek szoktak nevezni, de amely valóban megalkuvás volt, Deák a magyarság legnagyobb egyénisége; amikor a nemzet leszállította igényeit, s a nemzeti öncéluság programját feladta, ő volt elrendelve arra, hogy élére álljon.

Metternichék, kik az angol és francia liberalizmust a nyugateurópai civilizáció lerakódásának minősítették, szuverén gőgjükben lenézték és megvetették a magyar szabadelvűeket, mint a törvényes rend felforgatóit és veszedelmes tévtanok áldozatait. Pedig radikálisokat alig találunk közöttük; a szabadelvűek legtöbbje nyugodt, számító, megfontolt konzervatív liberális, nem vérmesebb ujitó, mint Angolországban Canning elvbarátai, vagy a konzervatív peeliták. Velük szemben az ó-konzervatívok állanak (Dessewffy Aurél), ezek viszont nem az angol toryk magyarországi példányai, hanem tizenhárompróbás reakciósök, a bécsi malaszt fényében sütkérező aulikus nagyurak, kiknek elsősorban dinasztiajuk volt s legfeljebb másodsorban hazájuk.

Kinek volt igaza, a konzervatívoknak, vagy a liberálisoknak, ugyanolyan haszontalan és felesle-

ges stílusgyakorlat, mint azt feszegetni még ma is, hogy kinek a politikája volt helyesebb, Széchenyié-e, vagy Kossuth-e? Arról volt szó, hogy Magyarország elrohadjon-e régi rendiségében és eltűnjék a nemzeti államok sorából, vagy nemzeti állammá erősödjék a régi ezer esztendő fundamentumon. És azt vetni a liberálisok szemére, hogy megmaradhattak volna Bécs hű és kezes alattvalóinak s csak gazdaságilag kellett volna előrevinniök az országot — semmitérő, gyenge ellenvetés. Mert azt látjuk 1825—48-ig, hogy a bécsi kormány a gazdasági munkálatoknak is eléje vágott, el akarta gáncsolni az iparfejlesztést, megakadályozta a vasutépítést, üldözte a védőegyesületet, nyakát szegte tőle telhetőleg minden gazdasági reformnak.

Oppozíció Bécs ellen, ha a nemzeti ősi alkotmányosság megvédéséről van szó, lassu ütemű meg gondolt haladás, semmivel sem nagyobb mértékű újítás, mint amennyi elkerülhetetlenül szükséges, — ez volt Deák Ferenc és a szabadelvűek programja; s így gondolkozott Kossuth is. Mindnyájan hű alattvalói a törvényes uralkodónak, természetesen a józan ész határain belül. Mivel az idegen kormány rájuk nehezedett, csak társadalmi uton, a Széchenyi által hirdetett kooperációval, önmaguk erejére támaszkodva láthattak hozzá a magyar parlagra feltöréséhez. Ez a reformkorszaknak egyik nagyszerű és felemelő példája. *Bezerédj István, Fáy András, báró Eötvös József*, és a nagy többségében szabadelvű nemesség nem a lelkesedés önfeledt pillanatá-

ban, hanem tudatosan, megfontolva saját belátásából akart polgári társadalmat varázsolni a feudális Magyarországból. Önként lemondtak a saját történelmi jogaikról, mert úgy látták, hogy ez válik a saját maguknak és a köznek javára. A nyugateurópai polgári osztály gondolkörében mozog nemcsak a középnemességnek csaknem egész zöme, hanem a kevészámú szabadelvű arisztokrata is, mint gróf *Batthyányi Lajos*, gróf *Pálffy József*, báró *Wesselényi Miklós*. Az ipar, a gazdasági fejlesztés, a polgári munka náluk nem elhangzó jelszó, amit beszéltek, azt halálos komolysággal vették, s a jelszavaknak a tetteik adtak tartalmat. Az 1844-ben keletkezett védegyesület tevékenysége bizonyos mértékig belejátszik ugyan a politikába, de nagy konkrét sikereket mutatott fel, s igen kellemetlen órákat szerzett a bécsi kormánynak, az akkor még bölesőkorát élő magyar ipar pedig igen sokat köszönhetett neki. Egy erőteljes társadalmi akcióval megakadályozta az osztrák dohányárak eladását, ipari alapításai pedig: a selyemfonó műhelyek, cukorgyár, stb. sokkal több reménnyel kecsegtettek, mint később az állami szubvencióval üvegházi növény módjára gyámolított magyar gyáripar. Szerveztek gyáralapító társaságot, iparegyesületet, rendeztek nagysikerű kiállításokat, s alig egy évtized alatt rengeteg nehézség közepette a legnyomasztóbb vámviszonyok mellett, folytonos harcban az udvar kajánágával és a bécsi kormány ellenaknáival, kézzel fogható eredményeket tudtak felmutatni. Erre az időre esik a

Tisza szabályozásának kezdete, Magyarország mai vasuthálózatának tervei, az első takarékpénztár, az első bank.

A szabadelvűség Magyarországon az aktivitás hite, a cselekvő élet akarása volt, ugyanugy, mint Németországban, vagy Olaszországban. Amit az osztrák abszolutizmus alatt, majd hatvanhét után is az állam vállalt, azt mind a társadalom kezdeményezte. Hazánk Közép és Kelet-Európában egymagában képviseli Nyugat-Európa szabadelvűségét, amellyel még direkt kapcsolata sem volt, mert előtte feküdt Ausztria, a reakció erődtímenye. Ebben az időben politikailag előrehaladottabbak vagyunk, mint Ausztria, Olaszország, Spanyolország és Portugália.

Nehéz volna előszámlálni, hogy milyen új eszméket vittek a nyilvánosság elé a megyék, mennyi reformot, mennyi életrevaló tervet vetettek fel, ezek a később elsatnyult kis köztársaságok. Az 1839—40. és az 1843—44. országgyűlések lefektették a mai Magyarország alapjait. Az örökváltság, amely a 43-iki országgyűlésen ellenvetés nélkül keresztülment, a jobbágyfelszabadításnak első etapja. A szabadelvűek nem egységesek: van nagy centralista csoport, melynek élén Eötvös József báró, a kissé áradozó és szentimentális állambölcs áll; Kossuth hívei decentralisták, de az elméleti differenciákat nem tekintve, egyek a nagy kérdésekben és a tempóban. Széchenyi visszazökkent a konzervativizmusba, s abban a hitben, hogy Metternichék kegyes

jóindulatával inkább csinálhat gazdasági reformokat, 1841-től kezdve, nem lelve többé helyét a politikai csoportok között, az ultrakonzervativizmus és a szabadelvű párt között lebegett.

A reformkorszakot tulromantikusnak sem mondhatjuk; sehol semmi tulzás, a vezérek nem járnak felhők közt, nem kápráztatja el őket a franciák két forradalma sem. Józanságukat semmi sem igazolja fényesebben, mint az, hogy a 48-iki törvényhozás cenzushoz köti a választójogot. Ezer esztendő s történelmünk legimpozánsabb, legdicsőbb korszaka a szabadságharcban ért véget, amelyet forradalomnak is szoktak nevezni. Forradalom má átfesteni a szabadságharcot a legközönségesebb történet hamisítás. A 48-iki törvényalkotás végső csattanója egy nagy történelmi folyamatnak, amely nem is 1825-ben, hanem 1790-ben kezdődik. A szabadságharc észszerű cselekedet volt, mert ha megadja magát Magyarország azoknak a sötét hatalmaknak, amelyek összeesküdtek ellene, példátlan gyávaságával meghazudtolta volna mindazt, amit eddig vér nélkül kivivott. Ellent kellett állani fegyverrel még akkor is, ha a győzelemre nem lett volna remény. Ez a remény azonban nem lehetett agyrem, mert a gőgös nagyhatalom-Ausztriának Oroszországtól kellett segítséget koldulni, hogy a magyarság önvédelmi harcát leverje. Az erkölcsi tőke, melyet Magyarország a nagyvilág szemében szerzett, megérte az áldozatokat. Később, hatvanhét után a hiperlojalisok hamisították át a szabadságharcot forrada-

---

VIII. FEJEZET

---

lommá. Így lett Deák Ferenc a „haza bölcsé“, aki szerintük a nemzeti öncéluság esztelenségéből bevitte Magyarországot a kényelmes, kifizető megalkuvás józanságába.

Az abszolutizmus mindezt letarolta. Igaz, épített is talán valamit, de hogy milyen eredménnyel, arranézve elég hivatkoznunk Széchenyi István Blickjére, melynek minden adata korrekt és megcáfolhatatlan valóság.

A kiegyezés után.

A reformkorszakot röviden úgy jellemeztük, hogy a magyar középnemesség a forradalmak polgári ideológiája előtt teljesen meghódolt. Ezért nem fantazmagória az a feltevés, hogy ha az önkényuralom egy időre meg nem akasztja a fejlődést, talán rövid néhány évtized leforgása alatt új polgári Magyarország támad fel a feudalizmus romjain. Az most már a kérdés, hogy a 67 után következő nemzedék hogyan gazdálkodott azokkal a nagyértékű tradíciókkal, melyeket a Széchenyi—Kossuth-korszaktól örökségül kapott?

A kiegyezéstől az összeomlásig terjedő félszázadot általában liberális korszaknak szokták nevezni. Az elmúlt zürzavaros esztendőkből az ismétlés folytán beszívárgott a köztudatba az az állítás, hogy a 67-es rezsim tulságosan belehajszolta Magyarországot a liberalizmusba, és a meggondolatlan

demokrácia meglazította a faji összetartozás kötelekeit s a nemzet legértékesebb erőit pusztulásra ítélte. Nemcsak a felületes demagógok, hanem még komoly emberek is, kik bizonyos felelősséggel tesznek a nyilvánosság előtt súlyos kijelentéseket, úgy jellemezték ezt az állítólagos magyar szabadelvűséget, mint valami nemzetrontó és országpusztító csapást. Nem érdektelen tehát felvetni azt a kérdést sem, hogy valóban liberális volt-e a kiegyezés utáni ötven esztendő, ha Magyarország politikai és társadalmi képét nyugateurópai szemüvegen keresztül vizsgáljuk?

Ha a nemzetépítő munka azon a fundamentumon halad tovább, melyet Széchenyi és Kossuth megrögzítettek, tehát sokkal több volt üres légvárnál, folytatódik az a bizonyos társadalmi kooperáció, melyet az előzményekben már vázoltunk. A történelmi középosztályra, ha az apáknak, a jobbágyfelszabadítóknak nyomdokait követi, igen fényes, igazi nemzetteremtő hivatás várt volna. Pótolja Magyarországon a hiányzó polgári osztályt, önmagát pedig kiszélesíti s megóvjá az enerválódástól oly módon, hogy az akkor még elmaradt parasztsággal szolidaritást vállalva, új erőt merit ebből a friss társadalmi rétegből. Ugyanazzal a tettvágygal, lelkesedéssel, ami az apákat eltöltötte, Magyarország az új kapitalista világrendbe könnyűszerrel, minden nagyobb nehézség nélkül beilleszkedik. Hiszen a kapitalista gazdasági átalakulás elől az ország nem zárkózhatott el, ha nem akart megmaradni a Balkán-államok

módjára, primitív agrárországnak. A társadalmi kooperációra úgy, mint Széchenyi elgondolta, annál inkább is szükség lett volna, mert a gazdasági élet fejlesztése elé továbbra is akadályok gördültek, abból a megváltozhatatlan államjogi helyzetből kifolyólag, amely bennünket a kiegyezés értelmében összekapcsolt Ausztriával. De ez nem történt. Ez a generáció vagy hiu ábrándnak és délibábnak tartotta a Széchenyi—Kossuth-kor összes kezdeményezéseit, vagy nem értette meg őket, vagy elveszítette apáinak önbizalmát és heroikus akaraterejét. Azt látjuk 67 után, hogy amíg 48 előtt minden gazdasági tevékenység társadalmi, a kiegyezés után minden állami. Az állami működés körébe kerül az ország kulturális fejlesztése, a gazdasági erők kihasználása, a nevelés, az ipar, a kereskedelem, a forgalom; a liberalizmusnak egyik legsarkalatosabb követelménye: az önkormányzat, a megyei autonómia pedig hovatovább elsorvad.

A Deák-párt maradványaiból és a balközépből 1875-ben összetevődött új kormánypárt szabadelvűpártnak nevezte magát. A pártprogram valóban hirdette hangzatos frázisokban a szabadelvűséget, a különböző választási proklamációk kiabálták a liberalizmust. Csakhogy a pártok igazi programját nem a kortesbeszédek, nem a választók számára készült frázisgyűjtemények mutatják, hanem lelkiületük, legfőképpen pedig tetteik. Az új rezsim, melynek hosszú időn át Tisza Kálmán volt a vezére, amely rövidesen magába szivta az országnak egész értelmi-

ségét, mindennek nevezhető, csak nem szabadelvűnek. Ha a német politikai pártok történetét ismerjük, meglepő hasonlatosságot találunk a Tiszarendszer és a porosz junker-konzervativizmus között. A főkülönbség az, hogy a junkerek konzervativok voltak nyíltan, őszintén, és sohasem állították magukról azt, hogy ők szabadelvűek. A Tiszák a liberalizmus áruhájába bujtatták politikájukat, melynek letagadhatatlan az osztályjellege.

A szabadelvű haladás bizonyos követelményei elől ebben az időben már lehetetlenség volt kitérni. És amikor a konzervativok a liberalizmus ellen harcot hirdettek, nem foglalkoztak komolyan azzal az esztelen gondolattal, hogy visszafelé hajtják az idő kerekét; sokkal praktikusabb emberek voltak, sem hogy ne láttak volna bizonyos kifizető előnyöket, melyekben részesítette őket az egyébként kárhozatos szabadelvűség; csak a gyors haladástól, a megrázó kódtatásoktól rettegtek és csökönyszeren ragaszkodtak egykori kiváltságaik élvezetéhez. Ebből a célból a német junkerek, illetve teoretikusaik megkonstruálták a felsőbb körök kívánságainak és érdekeinek megfelelő politikai doktrínát, az említett organikus államtant, amely társadalmat nem ismer, csak államot, ebbe szorítja be az emberi életnek minden megnyilvánulását, ez szerinte az egyetlen létforma. Ezt ismételve azért említjük meg, mert nálunk az iskola politikai tudomány, melyet az ifjuság az egyetemek, a főiskolák tankönyveiből és kompendiumaiból szedett a fejébe, nem egyéb, mint a német organi-

---

VIII. FEJEZET

---

kus államtan, több-kevesebb eredetiséggel magyar nyelvre „átírva“^{*)})

A Tisza-rendszer, amely szabadelvűnek keresztelte el magát, frazeológiájában ugyan nem, de érzelmeiben, lelkitulajdonságaiban és tetteiben annyira hasonlít a porosz junker konzervativizmushoz, mint egyik tojás a másikhoz. Feltűnő és szinte érthetetlen a történelmi középosztály lelki átalakulása; valósággal pszichológiai rejtély. Mintha az apák ambícióját, munkakedvét, életlendületét valami lehangoló, zsibbasztó fáradtság váltotta volna fel utódaikban. A középnemesség örömujjongásban tört ki, amikor Deák Ferenc tető alá hozta a várvavárt kiegyezést, és ettől fogva tömegesen tódult a megyei és állami hivatalokba. Maradt a reformkorbeli szabadelvűségből valamicske; az *Irányi Dániel*-féle szélsőbal párt Kossuth nyomdokain járt. A függetlenségi ellenzék a nemzeti függetlenség fogalmi létét kép-

---

^{*)} A Concha-féle Politika az államot így határozza meg: az erkölcsi világnak az az alakulata, amelyben az emberiségnek valamely töle sajátos tulajdonságaik által különváló része, bizonyos földterületen személyiséggé emelkedve az ember eszméjét különös alakban, saját öntudatos akaratával és külső hatalmával valósítja meg, az egyes emberi célok, illetve közületek összhangzó irányzása által. (Politika I. 193. l.) Az állam funkciójáról ezt mondja: „Az állam nem lehet a külső rend fenntartója, hanem egyszersmind belső irányozó is.“ (U. u. 196 l.) — Ez nem liberális államtan, hanem annak a legkiáltóbb ellentéte: az állami omnipotencia igazolása. E szerint az állam, vagyis a kormány és végrehajtó közegei — mert az állam bennük ölt érzékelhető formát, — mindent tehetnek, amit akarnak. Nemcsak megadózathatnak bennünket, hanem behatolhatnak lakásunkba, megszabhatják, hogy hogyan öltözködünk, belegázolhatnak magánéletünkbe, a családba.

viselte, de gazdasági, társadalmi, szóval a tradíciókhoz méltó szabadelvű program nélkül; így nem esoda, hogy a viszonyok alakulására alig gyakorolt befolyást.

A „szabadelvű“, de közben teljes erővel központosító kormányok legelőször a régi, történelmi vármegyékre tették rá a kezüket. Ezt a rendiség korában oly kitűnően működő intézményt tovább kellett volna fejleszteni a XIX. század szellemében, demokratizálni úgy, mint az angolok az egykor szintén reakciós countyt, hogy ez legyen az iskola a parlamentarizmus és az igazi demokrácia számára. A megyét a lassanként elzüllögető dzsentrik azilumává változtatták, centralizálták az országot és a kormány-omnipotencia kiterjesztése céljából bizonyos aláutonomia fenntartásával a közigazgatási ágak nagyrésztét a központi hatalomtól tették függővé. A választás és a megyei önkormányzat a háboru előtt pusztán komédia volt Magyarországon. Gróf *Andrássy Gyula* írja, kit a legrosszabb akarat sem vádolhat radikalizmussal, hogy Magyarország Európa legcentralizáltabb országa.*)

A hivatalosztogató állami patronátus valósággal nem ismert határt. Egy konzervatív politikus 1887-ben megjelent röpiratában Tisza Kálmán kormányzatáról a következőket mondja: „Egyik hivatal a másik után crealtatott, a meglevők alapja ki szélesítettett, s így ma ott vagyunk, hogy kormány-

---

*) Gróf *Andrássy Gyula*, A közigazgatás reformja, Budapest, 1913.

zása alatt a hivatalnokok száma több mint hétezerrel növekedett“. Ugyanennek a röpiratnak szerzője panaszkodik, hogy a hivatalnokok benn a minisztériumokban nem dolgoznak, csak a fogukat piszkálják, és két-három szabad órájuk marad mindennap a hivatalos időből. Hogy mennyire antiliberalis volt és mennyire ellenkezett a XIX. század általános irányával a közigazgatás központosítása, elég, ha ismételten reámutatunk gróf Andrássy Gyula idézett művére.

A szabadelvűség fogalomkörével semmi sincs oly kiáltó ellentétben, mint a hitbizományok intézménye. Magyarországon az első hitbizományokat Lipót császár létesítette, az 1687-ből való törvény alapján. A külföldi nagygondolkodók közül *Verulamii Baco*, a filozófus, volt az első, aki hibáztatta a földtulajdonnak monopoliumszerű megköttöttségét; azóta a kérdésnek egész irodalma támadt s a legkiválóbb közgazdászok mutatták ki a hitbizományszerű birtokoknak a gazdasági életre való káros hatását. A reformkorszak alatt Kölcsey, Felsőbükki Nagy Pál, Kossuth Lajos, Deák Ferenc emelték fel szavukat a fidei comissum ellen, rámutatva arra, hogy az nem fér össze nemcsak a modern gazdasági nézetekkel, hanem a régi magyar alkotmánnyal sem. Az 1832-iki országgyűlésen ismételve felvetődik a kérdés s az akkor már haladó megyei nemesség egyhangulag elítéli a hitbizományi birtokok szaporítását.

1850-től 1870-ig összesen tizenegy új hitbizo-

mányt kreáltak Magyarországon, 1870-től 93-ig, Tisza alatt, 54-et. A Tisza-éra több hitbizományt gyártott néhány évtized alatt, mint az egész feudális időszak Lipót császár korától 1870-ig, tehát több, mint harmadfél századon keresztül. Ezekután azt állítani, hogy a Tiszák uralma a magyar szabadelvűség dicső, ragyogó korszaka, vagy tudatlanság, vagy csalás, vagy egyszerűen frivol guny.

A címek és rangok utáni mohó hajsza, a nemesi származással való kérkedés is annak a jele, hogy a nemzetmentő és hosszú időn át progresszív gondolkodású középosztály visszareakciósodott. Képességei bizonyára nem hiányoztak az ipari, kereskedelmi és egyéb szabad pályákhoz. Biztosra vehetjük, hogy ugyanazok az emberek, kikből jó miniszteri tanácsosok, kiváló kuriai bírák kerültek ki, ugyanolyan jó bankigazgatókká és tőzsdekapacitásokká váltak volna, ha a kiegyezés után rászorították őket a szabadfoglalkozásokra. Az ország közben nem zárkozhatott el a gazdasági élet időszerű fejlesztése elől, annál kevésbbé, mert a nagy hatalmi állás súlyos terhekkal járt, melyeket nem tudott elviselni az agrárország az ő szegényes bevételi forrásaival. A történelmi középosztály a polgári munka elől a számára nagy bőséggel nyitva álló megyei és állami hivatalokba menekült, ily módon szükség volt egy új rétegre, mely a polgári osztálynak Nyugaton oly nagyrabecsült és tisztelt munkakörét, az ipart, kereskedelmet, a pénzforgalom lebonyolítását vállalta. Minthogy a fajmagyarság ettől, a felfogása szerint

„nem uri“ mesterségtől huzódozott, ezt a hatalmat és befolyást jelentő tevékenységi kört könnyűszerrel kisajátíthatták maguknak, részben az emancipált zsidók, részben pedig azok a többnyire németfajú jövevények, kik kevésbbé idegenkedtek a polgári munkától. A zsidóknak most azt vetik szemükre ellenfeleik, hogy a magyar faj gyengeségét és a demokrácia nyújtotta lehetőségeket kibaszálva, kezükbe kaparintották az ország egész ipari életét és közgazdaságát. Az igazság mindössze annyi, hogy ők valóban felnőttek a történelmi arisztokrácia mellé, mint pénz- és iparmágnások, de káprázatos sikereik tisztán a viszonyokból adódtak. A zsidóellenes demagógia azt mondja, hogy sok százados rutinnal, a gazdasági gyakorlat és tudás fegyverzetével léptek a szabadverseny küzdőterére s az ügyetlen, felkészületlen magyar fajt könnyűszerrel legyűrték. Ez csak részben igaz; gyakorlati készségeik közismertek, de nálunk elsősorban a helyzetnek köszönhetőek érvényesülésüket, nem csupán vállalkozó szellemüknek és készségüknek, hanem sokkal inkább a monopoliумokat osztogató államnak.

Furcsa, szinte torz jelenség tárul elénk, amikor a mai magyar nagyipar multjába beletekintünk. A magyar kormányok igen kevés módosítással felelevenítették Nagy Frigyes és Colbert jórég kimúlt iparpártoló politikáját. Ipart máshol is támogatott a törvényhozás és a kormány, de a támogatás csak addig a határig terjedt, hogy a vámtarifák tervszerű szabályozásával saját iparukat az idegen áruk

beözönlése ellen megvédték. Nálunk azonban a kormányok az iparügyekben közvetlenül belenyultak, ugyanoly módon, mint egykor Nagy Frigyes Poroszországban. Feltámasztottak egy anachronizmust, egy régi, elavult közgazdasági doktrínát, és így mechanikus uton egyengették, támogatták és végül megteremtették a magyar állami kis- és nagyipart. Ez a furcsa és a modern gazdasági elméletek által sehol nem igazolt eljárás a rendszer szempontjából igen logikus és érthető. A függő existenciákat folyvást zuditották nagytömegekben az állam nyakára az iskolák, most már fel kellett markolni, be kellett terelni az állami akolba az ugynevezett szabadfoglalkozásukat is minél nagyobb tömegekben. Hogy ez nem szertelen túlzás vagy ferdtetés, igazolják a gazdasági évkönyvek rideg számai.

A magyar állam 1868 óta közvetlen pénzsegéllyel támogatta az ipari vállalatokat. Az 1870. évi LI. t. c. kimondja az állami munkáslakások adómentességét, hogy a gyáriparosok helyzetén könnyítsen. 1868-tól 1881-ig még csak egy szerényebb összeg, mindössze 416.414 korona jut a kézműipar fellendítésére. 1885—1890-ig ez az összeg állandóan emelkedik és az utóbbi esztendőben már 1,259.530 korona jut a különböző gyáraknak, 1899-ben a 49. t. c. kimondja a nagy iparfejlesztési programot és tervbevette 438 különböző gyár létesítését. 1891-től kezdve 195 régi és 280 új gyár részesül államsegélyben. A subvenciók összege is folyton nő. 1891-től 1899-ig 4,386.412 korona jut a gyáraknak direkt segélyként, 1900-tól 1906-ig már 16,060.028 korona; tehát évenként több mint kétmillió. 1909-ben 8,723.547. A kormány, hogy a szegény nép során segítsen, megpróbálta szintén direkt pénzsegéllyel támogatni a kisipart. Erre a célra 1899-től 1909 novemberig 11,440.397 koronát fordítottak, de milliőkat tesz ki ezenkívül a gépsegélyek értéke. 1899-től 1900 november

---

VIII. FEJEZET

1-ig a kormányok több mint 50 millió koronát engedélyeztek, 1909-ben pedig 100 millió koronát irányítottak elő. Hát még a gép- és anyagsegély, a tarifa- és egyéb engedmények; valószínű, hogy ez is százmilliókra rug. Anyyira ellenőrizték az ipart, hogy az ipartanács beletekinthetett a vállalatok üzleti könyveibe is.

Szükségtelen tovább részleteznünk; mi lett az eredmény, valóban kifizetődött-e az ipari vállalatokba befektetett államsegély. Ez közgazdasági szakkérdés, bennünket ez a dolog csupán egy szempontból érdekel, a szabadelvűség szempontjából, s azt kérdezzük: szabadelvűek-e azok a kormányok, amelyek Nagy Frigyes és Colbert módszerei szerint kreáltak Magyarországon nagyipart? A kérdés sokkal érdekesebb talán, mondjuk, etikai szempontból. Az a következménye nem lehet vitás, hogy a polgári osztály, amely máshol független és szabad, s be nem folyásolható véleménye révén irányt ad a nagy politikának, nálunk az államhatalom rabszolgájává süllyedt. Érthető, hiszen léte, profitja, vállalatának jövője függött a kormány kegyelmétől, ezért éppenugy szavazógépe a hatalmon levő politikai pártnak, mint akár a köztisztviselők, a vasutasok vagy postások ezrei.

A 67-es pártvezérek és íródeákjaik (pl. *Bekics Gusztáv*) állandóan kapaszkodtak a diszes liberális jelzőbe, de közben rendithetetlenül vitatták, hogy a szabadelvűségnek a parlamentarizmus az egyetlen lényeges kelléke. A kormányoknak valóban sikerült is összetákolniuk az ismert választási mechanizmussal egy olyan parlamentet, amely látszatra úgy

működött, mint a külföld mintaképül elfogadott törvényhozó testületei. Minthogy a forma csakugyan megvolt, a 67-esek a jóhiszemű közvéleményben azt az illúziót ébresztették, hogy Magyarország a szabadelvűség és demokrácia hazája. De ez puszta illúzió volt. A parlamentarizmus ugyanis nem foglalja magában sem a szabadelvűséget, sem a demokráciát; ellenkezőleg: azzal a veszedelemmel fenyeget, hogy ha tulságba viszik, mind a kettőt megsemmisíti. A törvényhozói hatalom könnyen átváltozhat pártidiktatúrává, majd kormányabszolútizmussá, ennek pedig az lesz a következménye, hogy a népképviselőlet közönséges törvénygyárrá fajul, kiszolgáltatja az országot egyetlen klikknek, és megátolja minden olyan új idea felmerülését, amely nem nyeri meg a kiváltságos társaság tetszését. Ez a többségi klikk végül annyira beleássa magát az ország testébe, hogy lehetetlenné válik az egész-séges politikai váltógazdaság, amely időnként friss légáramlattal megtisztíthatná a közélet miazmás atmoszféráját. A parlamentek történetéből az is eléggé ismeretes, hogy az olyan kormányok, melyek erőszakos eszközökkel sokáig maradnak uralmon, rendszerint korrumpálódnak, és korrumpálják az országot, s valóban a 67-es kormányok az egyoldalú parlamentarizmussal el is érték azt, hogy Magyarországon az egész élet beleolvadt és belepustult az államba. A mindent elposványosító parlamentarizmusra legelőször egy igen eszes, de szerencsétlen véget ért függetlenségi szónok és publicista, Ver-

hovay Gyula mutatott rá a 80-as években. Egy röpiratában ezt írja:

„Elfonnyaszt, megmérgez, megöl mindent a társadalommételyező, országpusztító parlamentarizmus. Egy király és két felség helyett, közérdek és népképviselő helyett kiskirályok haramiáskodnak, mint emberöltő korok előtt a zsebrákok.“*)

A parlament gyártotta a törvényeket, a kormányok egymás hegyére-hátára halmozták a hivatalokat és növelték a közterheket, amennyire az adózók teherbirása elviselhette. A Tisza Kálmán-korabeli állapotokat Verhovay állami kommunizmusnak nevezi, és a következő súlyos szavakkal ostromozza:

„Az adózás és zsebmetszés a jelszava az állami és parlamenti nihilnek. Lerombolja a fennállásának alapelvét, a tulajdon szentségét. Ledönti szervezeteinek oszlopait, a becsületes közigazgatást, a független igazságszolgáltatást. Szuronyokba kergeti a szabadságot, veszteget, lélekvásárt üz, ököljogot gyakorol.“

Ezekután önkéntelenül felvetődik az a kérdés, hogy mindez szükségképeni volt-e, mi tette igazolttá az állami omnipotenciának ezt a végsőig való kiterjesztését? Ha a magyar faj ugyanolyan flegmatikus volna, mint az orosz, s annyira hiányoznának belőle a nyugoti népek polgárerényei, hogy az országból csak ezen a módon lehetett európai államot faragni, azt mondhatnánk, hogy ez a tulzó étatizmus egészen indokolt és helyes volt.

---

*) *Az álarc uralma*, Budapest, 1889.

A kérdésre feleletet adni igen hálás történetírói feladat volna. Minthogy azonban a 67-től máig tartó fejlődésünknek igen mélyreható, az összes társadalmi, politikai, sőt lélektani jelenségeknek is alaposabb analizisére volna szükség, sem igennel, sem nemmel nem felelhetünk erre a kérdésre. Csak konstatálhatjuk röviden magát az eredményt.

Fel kell elevenítenünk a nemzet legnagyobb tanítómesterének, Kossuth Lajosnak, egy igen mélyértelmű jóslatát. Nemsokára 67 után megmondotta, hogy a hivatalosztogató állami patronátus szükségképpen arra fog vezetni, hogy az ország lakossága két részre szakad: olyanokra, kik államhivatalban ülnek, és olyanokra, akik oda szeretnének kerülni. Az állam minden erejével azon volt, hogy az ország egész gazdasági és kulturális életét Budapestre koncentrálja, amit Kossuth gyalázatos francia tempónak nevezett. A több, mint félszázados kormányerőlködésnek az az egyetlen eredménye, hogy elfújódott a vidék rovására az ország közepén a mai nagy Budapest.

Az állam a lakosságnak millióit magához láncolta. Magához ölelte a kongrua révén a két szabad protestáns egyházat is. Minthogy kegyeitől függött emberek százezreinek mindennapi jóléte, irányító, gyámolító jótékonyosságát érezte szüntelen a nagy- és kisipar, az elmúlt fél évszázadban kialudt az embe-
rekből minden iniciativa. Egyetlen rétegre nem terjedt ki az állami patronátus kegyelme, a földmives parasztságra, ami talán szerencse, mert a korrump-

páló befolyástól annyira, amennyire érintetlen maradt. Így aztán érthető, hogy az a tettvágy, az a lelkesedés, amely Széchenyi és Kossuth romantikus korszakát eltölti, lassanként kiapadt, minden éltető nedv kiszáradt, s az életnek minden spontán, minden önmagából kiinduló akarása megbénult. Hogy az állam mennyire életelemévé vált az embereknek, kitűnik a mindennapi élet frazeológiájából. Ilyen például: „állami életünk”, — ezt mindenre alkalmaz-
zák, még a divat és öltözködés szabályaira is. Minden a világon állami feladat: taníttatni és nevelni kell a gyermekeket, tegye meg az állam; drága a bankhitel, rosszul megy a tőzsde, segítsen az állam. És valóban tőle várják a kereskedők és gyárosok profitjuk emelkedését, az apák fiaik boldogságát és jövőjét, a középiskolás tanulók, az egyetemi hallgatók biztos jövőjüket, és ebben a csodálatos módon széttagolt, világnézeti ellentétekre szaggatott, szétmarcangolt társadalomban egyetlen egy dolog van, amiben mindenki egyetért, az, hogy minden bajunkon csak az állam segíthet.

Ha ezzel a parlamenttel mérsékelt kormányterrorral legalább elértük volna a nemzeti egységet, mint annakidején a franciák a centralizmussal, azt mondhatnánk, hogy mindennek megvolt a létjogosultsága. De a magyar társadalomban semminemű kompakt egység nincs. Nincs olyan nagy és szent ügy, ami az embereket eggyé tudná forrasztani. Szomorú valóság az, hogy a magyar társadalom nem nemzet, hanem különböző csoportoknak, osztályok-

nak tisztán az állami hatalom által összetartott konglomeratuma. Minthogy a felülről való irányítás belerögződött két nemzedéknek agyvelejébe és vérébe, mindenki ösztönösen arra törekszik, hogy a maga csoportjának érdekeit követeli az államtól. Csak csoport-patriotizmusról lehet szó nálunk; nem pedig igazi patriotizmusról, amely a politikai nézetek különbözősége mellett sem ismer mást, mint egységes nemzetet. Az államból élni, nem az államért élni, nem jelszó ugyan, hanem valami titokzatos belső parancs, valami kategorikus imperativusz, amelynek szinte ösztönösen engedelmeskedünk mindnyájan.

Azok, kik ma is 67 varázskörében élnek, azt szokták felhozni a rendszer védelmére, hogy ez a korszak csodálatos gazdasági és kulturális eredményeket szült. Erről a kérdésről sokat lehetne pro és kontra vitatkozni; itt csak mindössze annyit jegyzünk meg, hogy ha az állami patronátus káprázatos anyagi jólétet teremtett volna, kétmillió ember nem hajózott volna át az Atlanti Óceánon, hogy a földalatti Amerikában keresse meg kenyerét. Az összes hibák között, amelyeket a letűnt korszak elkövetett, kétségtelenül a részek önállóságának elfojtása volt a legnagyobb. A vármegyék ellen a centralisták azal érveltek, hogy valóságos kiskirályságok, és fenntartásuk ellenkezik a parlamentáris rendszerrel. Milyen végzetes hiba volt a községi és vármegyei autonomia megsemmisítése, kitűnt 1918-ban, az összeomlaskor. Láttuk két alkalommal egymásután, hogy

csak a központi kormányzatot kell valakinek a kezébe ragadni; akinek ez sikerül, azé az állam.

A folyamatosság a Széchenyi—Kossuth-féle reformkorszak és a 67 utáni „liberális“ időszak között teljesen megszakadt. Hogyan vésődött be mégis a köztudatba, hogy mi 67-től 1918-ig nyugateurópai értelemben szabadelvűek voltunk? Egyszerűen fogalomzavar folytán; egy nevet, egy frázist, melyet sokszor láttunk leírva és sokat olvastunk, realitásnak vettünk. Ez is egyike volt azoknak a káros illúzióknak, melyek elhomályosították előttünk a valóságot és megrontották a magyar életet. Az antiliberalisok tehát sárral dobálnak és agyon akarnak verni egy üres fantomot, mert a magyar szabadelvűség, melyet ők ki akarnak irtani, a nemzet „grand siècle“-jének, a Világosnál elbukott dicsőségnek halvány kísértete s 67 óta nem egyéb, mint fikció. A reakciós szónokok és publicisták, akik Magyarország legújabbkori történetét nem ismerik vagy rosszul ismerik, ebből a fikcióból vezették le egészen primitív logikával azt a következtetést, hogy a magyar fajt tönkresilányította a demokrácia és szabadverseny, mert az élelmes és a modern közgazdasági életben gyakorlott zsidósággal nem mérkőzhett. Az igazság az, hogy a történelmi középosztály még csak kísérletet sem tett a gazdasági életnek számára is nyitva álló területén; ha meg lett volna benne a jó szándék és akarat, a közhatalmak részéről ugyanazt a jóakaratot s bőkezű támogatást élvezte volna, mint a zsidó kapitalisták.

Az intézményeknek a nemzeti jellemre való hatásától sokat irtak a nyugateurópai szociológusok. Az a kegyetlen, számító, diabolikus értelem, amely beleszorított bennünket az állami présbe, biztosan tétlenségre kárhoztatott és elfonnyasztott sok értékes faji készségeket. Maga a fajmagyarság — értjük alatta a magyar népet, — ki sem próbálhatta, hogy egy demokratikus szabadversenyben mire volna képes. Ha a megkööttségeknek számtalan láncával nem tartják mozdulatlanságban a magyar nép nagy tömegeit, ki tudja, vajjon a kiválasztódás folytán nem támadt volna-e a népből ugyanolyanszerű polgári osztály, mint pl. Franciaországban.*)

Az ugynevezett liberális érának ez a rövid, csak a felszínt érintő analízise nem jogosíthat fel bennünket arra, hogy Magyarország tragédiáját a maga teljességében a mult számlájára írjuk. Lehetetlenség azonban meg nem kockáztatnunk néhány sulyos következtetést.

A szörnyű Leviathán, melyben élt, mozgott

---

*) Körülbelül egymillióra rug annak a szintiszta magyarságnak a száma, amely Amerika szabad földjén kereste boldogulását. Aki az amerikai magyarok között megfordult, tapasztalhatta, hogy itt a kérlelhetetlen és szentimentalizmus nélküli szabadversenyben, ahol eltiporják a gyengéket, a magyar nép fiai nagyszerűen megállják helyüket. Nagy fizetésű vezető szakmunkások kerülnek ki írni-olvasni alig tudó parasztemberekből. De akadnak közöttük nagy számmal vezetők nagyobb pénzintézetekben. Általában kitűnően használható munkásoknak bizonyulnak egy olyan országban, ahol az egyén boldogulása tisztán attól függ, milyen mértékben tudja kifejteni észbeli, jellembeli és fizikai erejét. Ez a tapasztalat megcáfolja azt az állítást, hogy a magyar népet tönkretette a demokrácia.

Magyarországon a kiegyezéstől fogva mindenki és minden, belénk oltotta a tehetetlenség, az ügyefogyottság bacillusait. Ebből magyarázható, hogy a mai gazdasági krízisben minden foglalkozási csoport, a kereskedők, az iparosok, a gyárosok, a tőzsdések, kivétel nélkül a hivatalos hatalmakhoz esedeknek segedelemért, mintha azok a jóakaratu, de paragrafusokhoz szükkült agyvelők jobban tudnák, mi a teendő, mintha a kormány fel volna ruházva az isteni gondviselés bölcsességének privilégiumával. Minthogy a nemzeti tevékenységet a közgyámolítás pótolta, a társadalmi erők és készségek ugyanugy elsatnyultak, ugyanugy visszafejlődtek, mint a föld alatt élő állatok látószervei. Mi azt tettük, hogy a magunk cselekvő, sőt gondolkodó énjét is átadtuk a felettünk trónoló közhatalomnak. Így azután a nemzeti öncélúság tudata ugyanugy elhalványult, mint az egyéni helytállás érzése, mert az államiság lépett a nemzet helyére, ez az államiság pedig, mely függetlennek mondotta magát, oda volt kapcsolva két germán hatalom saráglyájához. Tudatos nemzeti akarat, nemzeti energia csak spontán módon, magából a társadalomból eredhet. A mi magyar társadalmunk azonban megmaradt mint passzív tömeg szerteszét bomlva csoportokra, és egymással semminemű szolidaritást nem érző rétegekre, amelyek csak abban voltak egyek, hogy lesték és lesik ma is, hogy a kormányzat adjon nekik megélhetést, munkát, ötletet. A társadalmi erők demobilizáltsága, a lelki szétdaraboltság, a tulzott étatizmus logikus fo-

lyománya, ez pedig az ország területi szétदारolt-ságánál is sokszorta súlyosabb és helyrehozhatatlannabb csapás.

A nemzetek életében az állami szerkezet kevéssé fontos; szinte tizedrangú kérdés, hogy királyság legyünk-e vagy köztársaság, Habsburg-e vagy egyéb királyság. Az az elsőrangúan fontos, a lényeges, az ország jövőjébe vágó, milyen a belső, a társadalmi szerkezet. A társadalomnak, ha azt csak az állam fizikai ereje tartja össze egységgé, nem a belső erő, nem a lelki, a gazdasági érdekek közösségében nyilvánuló, közelebbről meghatározhatatlan belső ragaszték, egy adott pillanatban, — ha például az állam külső okok miatt fizikai erejét elveszti, — össze kell roppannia. Az ilyen társadalom szétmállik, mint ahogyan szétfut a folyadék, melynek csak az edény adta meg külső formáját. És rajtunk 1918-ban beteljesedett a gyenge, a belső ragaszték nélkül való társadalmak siralmas végzete.

(VÉGE.)

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Aldemokrácia 287	Bourdeau, Jean 281
Allami ipartámogatás 26,	Bossuet 71, 272
289, 349	Bradshaw 40
Allamszocializmus 290	Bright 133
Althusius 43	Brougham lord 244
Amerikai kapitalizmus 298	Brunetière 274
Andrássy Gyula gróf (if-	Bunyan 37
jabb) 345	Burckhardt, Jakob 10
Angol demokrácia 242	Burdett, Sir Fr. 211
Angol forradalom 31—42	Burke Edmund 207, 251
Angol individualizmus 31, 32	Campbell-Bannerman 239
Angol munkáspárt 268	Canning 214
Aristoteles 30, 75	Capital 261
Asboth János 250	Carbonarizmus 183
Ashley lord 240	Cavour 188
Baco, Verulami 346	Chamberlain (id.) 234
Bacsányi 311	Charte constitutionnelle 98
Baldwin 241	Churchill 239
Ballagi Aladár 304	Cobden 24, 130—135 és pas-
Bastiat, Frédéric 25, 138	sim
Batthyány Alajos 309	Coke 37, 40
„ Lajos 337	Colbert 111, 112
Beksics Gusztáv 350	Constant, Benjamin 101
Belliot 278	Cromwell 31, 122
Bentham 210	Deák Ferenc 334
Beöthy Ákos 315, 321	Declaration of Rights 15, 53
Berzeviczy Gergely 313	Demokrácia és parlamenta-
Bezerédj István 336	rizmus 281, 284
Bill of Rights 43, 53	Descartes 10, 22, 73
Bismarck 173, 175, 254	Dicey A. V. 54
Blanc, Louis 101	Disraeli 235

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Durkheim, Emile 89	Hegel 14, 290
Egyesült Államok alkotmánya 56—69	Hitbizományok 346
Emberi jogok deklarációja 85	Hobbes 44
Eötvös József báró 336, 338	Hajnóczy 311
Értéktöbblettan 265	Hugo, Victor 129
Étatizmus 25, 289	Humboldt Vilmos 15—22
Fabian Society 269	Individualizmus 12
Faguet 25	Irányi Dániel 344
Faj és egyén 13	Italia Giovine 186
Fáy András 336	Jacobi 173
VII. Ferdinánd spanyol király 179	Jacques, Léon 192
Ferrero 284	I. Jakab angol király 34, 35
Fichte 14	Janet Paul 84
Fourier 260	Jefferson 64
Fox, Charles 207	Jordan, Camille 100
Francia felvilágosodás 74	Kalandor kapitalizmus 289
Francia forradalom alkotmányai 73—96	Kant 14, 157—161
Frankfurti parlament 169	I. Károly angol király 37
Franklin Benjamin 64	X. Károly francia király 101
Fustel de Coulanges 30	Katolikus reakció 272
Gabonavámmellenes liga 132	Ketteler 275
Gambetta 190	Kossuth Lajos 69, 325—332
Gentz 251	Laboulaye Édouard 24, 58
Gladstone 233, 237	XIV. Lajos 73, 177
Goethe 248	Lassalle 275
Graham, Sir James 240	Laud 38
Grattan 213	Laveleye 108, 238
Grey lord 215	Ledru Rollin 102
Grey Edward 239	XIII. Leo 249, 266
Grotius 10, 43	Liberalizmus programja 23
Grünwald Béla 322	Liberalizmus eredményei 196
Guizot 32, 34, 55, 101, 102	Liberalizmus: a forradalommal való kapcsolatai 151—157
Guyot, Yves 194	Liberalizmus gazdasági követelései 106
I. György angol király 204	Liberalizmus ellenhatása 246
Habsburgok politikája 302	Liberalizmus Magyarországon 300—359
Hanotaux 191	List, Friedrich 139—147
Hardenberg 165	Lloyd George 241
Hatschek 206	

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Locke államtana 43—52
 Locke nézetei a tulajdon-
 ról 50—51
 Low, Sidney 209
 Macaulay 210, 233
 MacDonald 107, 244
 Magna Charta 33, 42
 Manin 187
 Martinez de la Rosa 179
 Martinovics-összeesküvés 308
 Marxismus 261
 Mazzini 186
 May, Erskine 206, 242
 Melbourne lord 216, 217
 Metternich 184
 Mill 28, 219—230
 Milton 32, 206
 Milton Defensioja 41
 Mirabeau 83
 Montesquieu 73, 83 és pas-
 sim
 Montesquieu: az angol al-
 kotmány elmélete 74
 Montesquieu közgazdasági
 nézetei 81
 Morley 237
 Müller Adam 250
 Nagy Pál, Felsőbükki 346
 Napoleon 96, 97
 III. Napoleon 103
 Népbarátok társasága 208
 North, Sir D. 108
 Ollivier 190
 Ostrogorski 67
 Osztályharcelmélet 244
 Parmour lord 244
 Peel 214
 Pepe 183
 Perier Casimir 192
 Pesch, Georg 277
 Petty, William 108
 Plato Allama 28
 Pöhlmann R. 30
 Puffendorf 43
 Puritanizmus 109
 Quesnay 111—116
 Quinet Edgar 73, 85, 95
 Quiroga 179
 Rákóczi Ferenc 304
 Remusat, Ch. 100
 Rerum Novarum encik-
 lika 266
 Ricardo 123—128
 Riego 179
 Risorgimento 188
 Rotteck—Welcker-féle Staats-
 lexikon 168
 Rousseau 44, 82, 87, 94
 Russel, Sir John 215
 Salmasius 41
 Saint Simon 101, 260
 Santa Rosa 185
 Savigny 251
 Say, Jean Baptiste 135
 Say, Léon 192
 Seillière 262
 Shelburne 207, 208
 Sièyès 84
 Sismondi, Jean Charles
 Leonhard 138
 Smith Adam 112, 117—122
 Snowden 244, 268
 Somers Edward 53
 Spanyol alkotmány (1812-i)
 177
 Spencer Herbert 231, 247
 Stuartok 32
 Staël, Mme de 157
 Stein reformjai 161
 Széchenyi István gróf 314—
 329
 Szent korona-tan 303

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Szocializmus 257—271
Thierry 263
Thiers 101
Tisza Kálmán 345
Tocqueville 69
Tőke és munka 288
Tőke felhalmozódása 265
Tory-párt 255
Trevelyan 244
Turgot 117
Universalizmus 9
Vármegyék 307
Verhovay Gyula 351
Vilmos, Hódító 33, 52, 301

Vilmos, Orániai 53, 56
Voltaire 82
Wagner Adolf 148, 290
Walpole 198
Washington 56, 64
Webb Sidney a. Beatrice 217
Weber, Max 109, 110
Wellington 212
Wesselényi Miklós 337
Whig-párt keletkezése 36
" a XIX. században
203—241
Zsidó kapitalizmus Magyar-
országon 347

TARTALOMJEGYZÉK

TARTALOM.

ELŐSZÓ	3
------------------	---

BEVEZETÉS.

A liberalizmus eredete és fogalma	6
---	---

I. FEJEZET.

A liberalizmus kezdetei. Az angol forradalom és John Locke tanításai	28
--	----

II. FEJEZET.

A liberalizmus Franciaországban	70
---	----

III. FEJEZET.

A gazdasági liberalizmus	106 ✓
------------------------------------	-------

IV. FEJEZET.

A XIX. század forradalmai és a liberalis pártok keletkezése	151
---	-----

V. FEJEZET.

Angol liberalizmus a XIX. században.	203
--	-----

VI. FEJEZET.

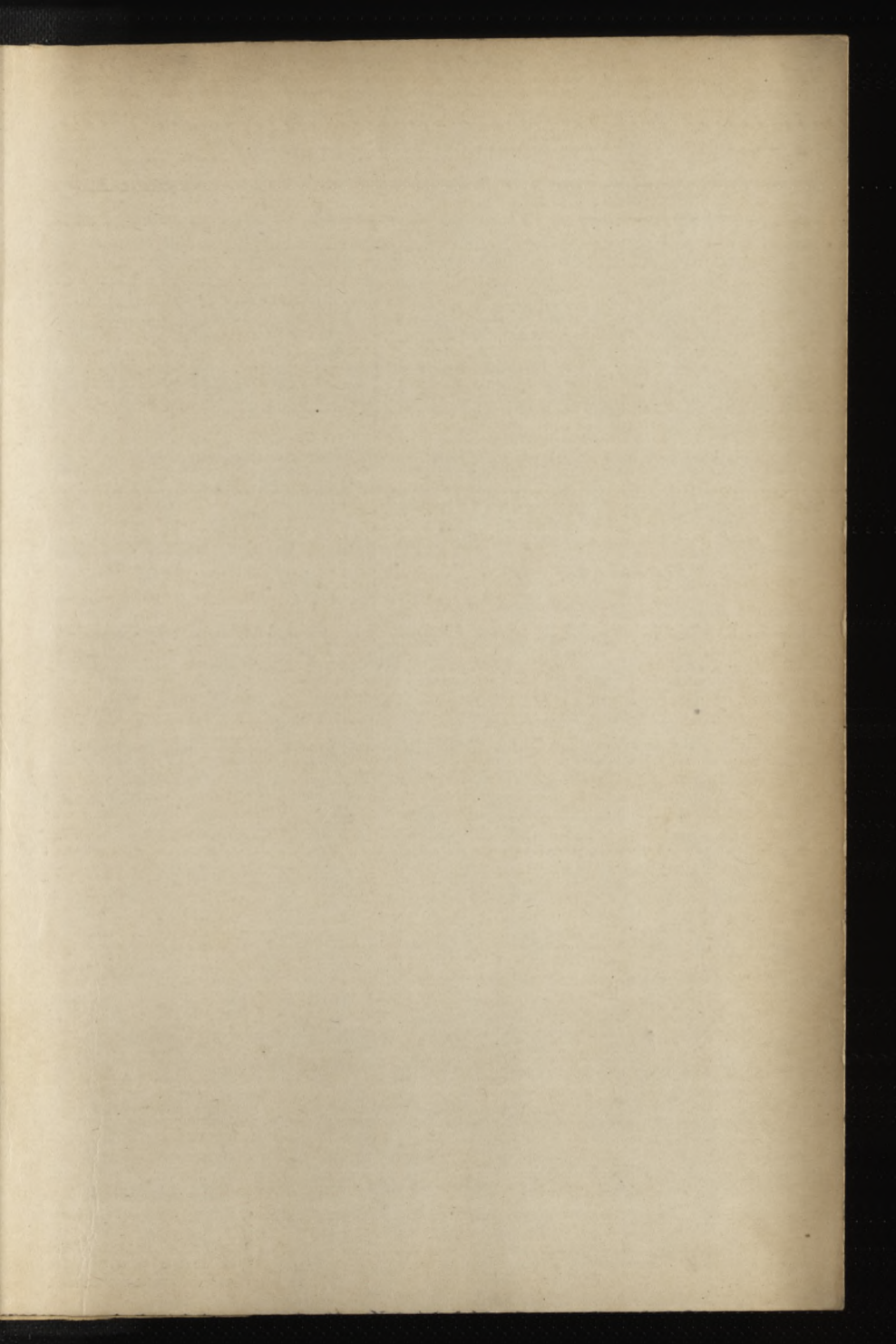
A liberalizmus ellenhatásai	246
---------------------------------------	-----

VII. FEJEZET.

A liberalizmus és a XX. század problémái	281
--	-----

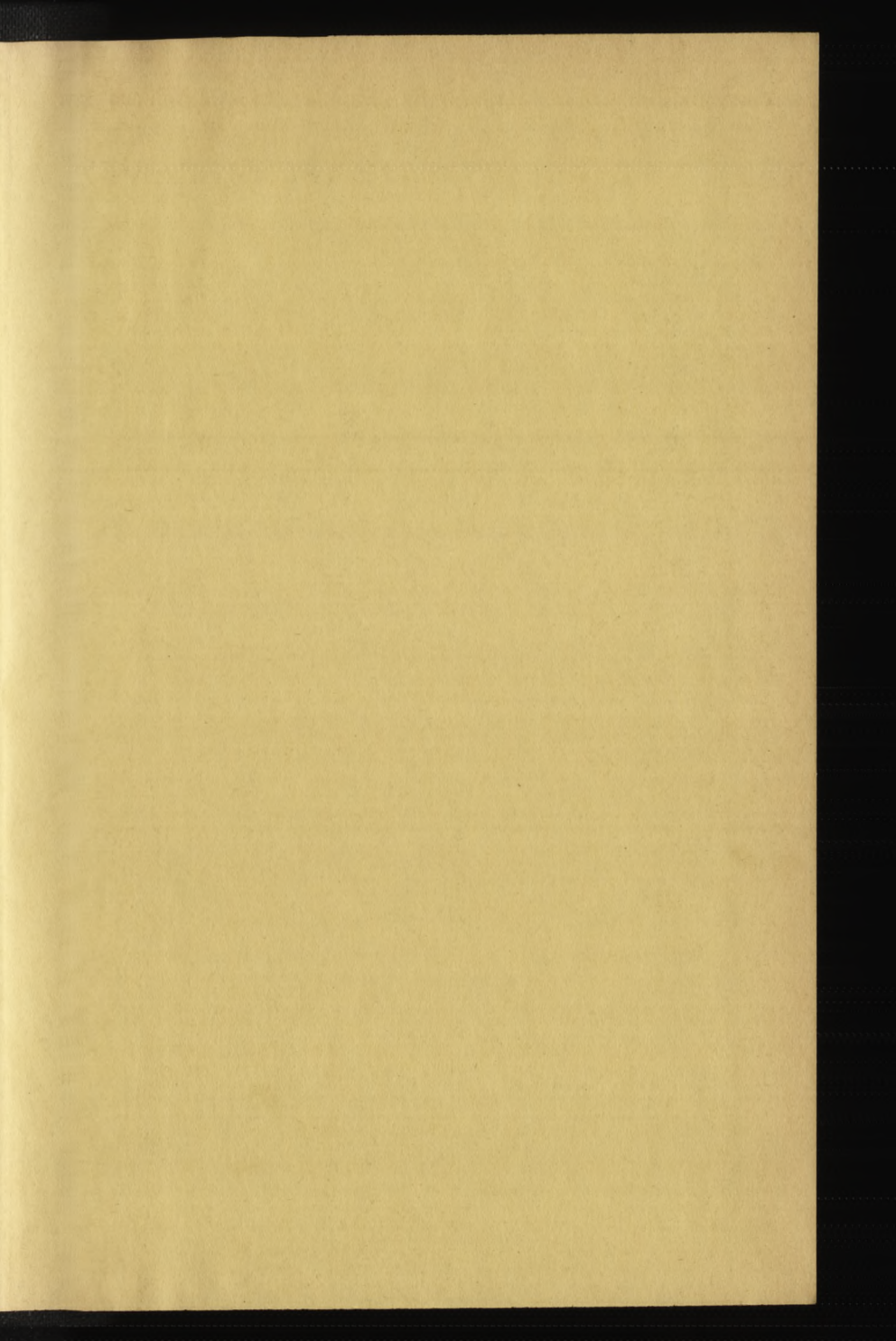
VIII. FEJEZET.

A liberalizmus Magyarországon	300
Név- és tárgymutató	360

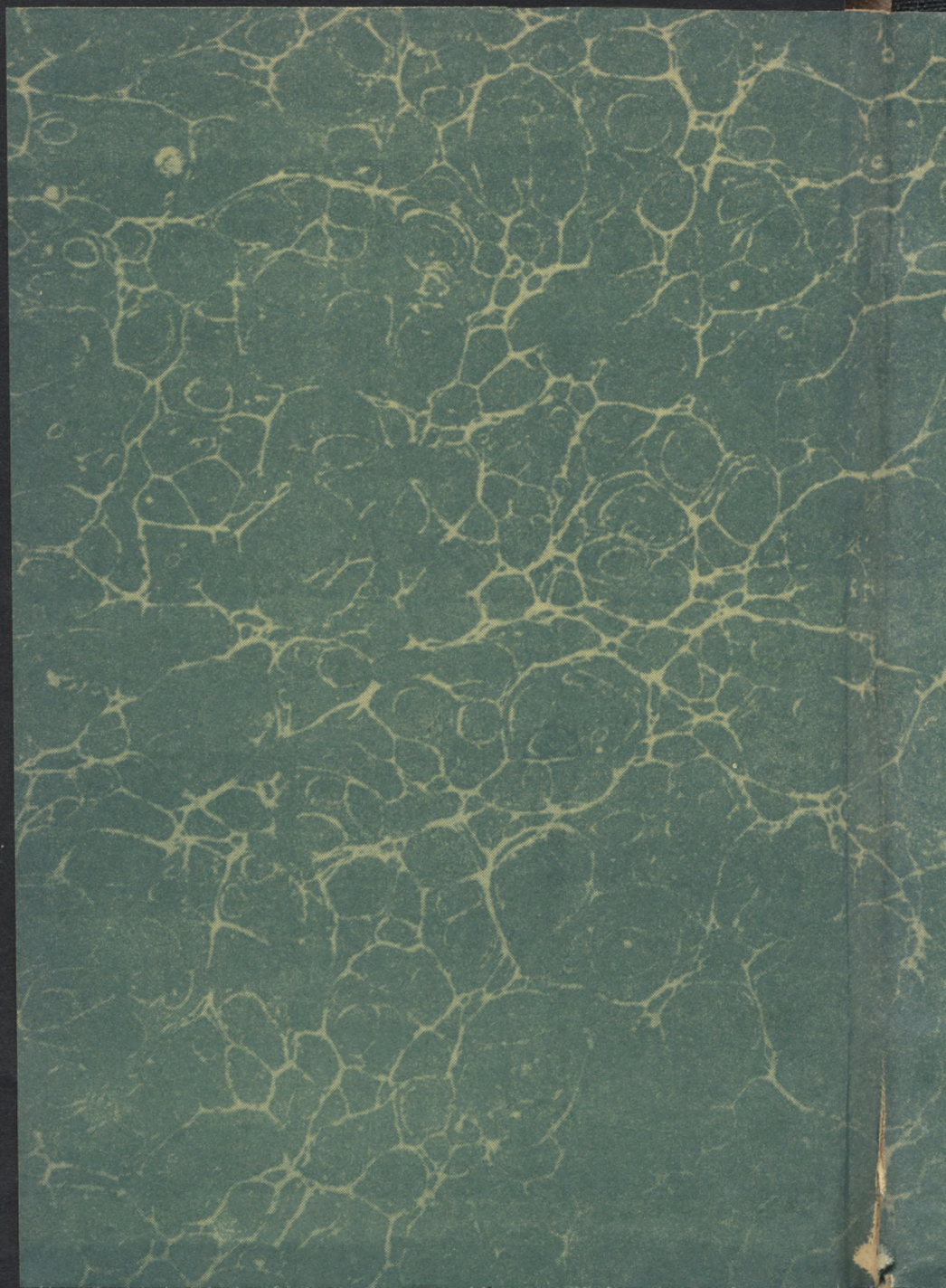

Légrády nyomda
és könyvkiadó rt.
B u d a p e s t.

807 631

OSZK

BALLA.
A
LIBERALIZMUS
TÖRTÉNELME.

N. M.